

"МИЛЛИ МУНАСИБƏТЛƏР" СЕРИЈАСЫ

М.Сə'ди Кочаш

**Тарихдə ермəнилəр
вə
түрк—ермəни
мунасибəтлəри**

1111
"Милли мунасибәтләр" серијасы

М. СӘ'ДИ КОЧАШ

ТАРИХДӘ ЕРМӘНИЛӘР ВӘ ТҮРК—ЕРМӘНИ МУНАСИБӘТЛӘРИ

Баш редактор:
ИСМАЈЫЛ ВӘЛИЈЕВ

Редаксија һеј'әти:

В.М.АРЗУМАНЛЫ, Т.Ә.ӘҺМӘДОВ, З.Һ.МУСТАФАЈЕВ
К.Ј.МУХТАРОВ, А.Ә.СУЛТАНОВ, И.М.ХӘЛИЛОВ.

"АЗӘРБАЙҖАН ЕНСИКЛОПЕДИЈАСЫ"
НӘШРИЈАТ-ПОЛИГРАФИЈА БИРЛИЈИ

Бакы — 1998

105

Тәрчүмә едәни
Шаиг Гәдимов

Нәшрият редактору
Елмира Мәмәдова

Кочаш М.Сә'ди

К88

Тарихдә ермәниләр вә түрк—ермәни мүнәсибәтләри.
Тәрчүмә едәни Ш.Гәдимов. "Азәрбајчан Ен­сикло­пе­ди­ясы" НПБ, Ба­кы, 1998, 160 сәһ.

М.Сә'ди Кочашын бу китабы чох актуал бир мөвзүя — түрк—ермәни мүнәсибәтләринин көкләринә, индики дурумуна, ермәниләрин зорла дүңя ичтимаийәтинә гәбул етдирмәк истәдикләри "ермәни сортырымы"нын маһијјетинин ачылмасына һәср олунмушдур. Тәрчүмә мүејјән ихтисарларла едилмишдир.

Кениш охучу күтләси үчүн нәзәрдә тутумушдур.

к 4502020000 12—98
М 657 — 98

ISBN 5—89600—193—2

© КАСТАНИ. Тарихи Арашдырмалар Серијасы.
Истанбул, 1990.

© Азәрбајчан дилинә тәрчүмә.
"Азәрбајчан Ен­сикло­пе­ди­ясы" НПБ, 1998.

МИЛЛИ ГАРШЫДУРМА ВӘ ЕРМӘНИ ПРОБЛЕМИ

Инсанларын, халqlарын бир-бири илә гаршылыгылы мүнәсибәтләрини заман, тарих формалашдырыр. Тәбия-тарихи хусусијјәтләринә, психоложи дурумуна көрә инсанлар вә милләтләр бир-бири илә мүнәсибәт гурмаға, еһтијачларышы гаршылыгылы өдәмәјә, јардымлашмаја мөһтәч вә мејллидирләр. Лакин иғтисади вә сијаси марағлары үст-үстә дүшмәјән дәвләт сијасәтләри милли мүнәсибәтләрин тәбия тәкамүлүнә позучу тә'сир көстәрир, халqlар арасында тарихән јаранмыш нормал, һуманист мүнәсибәт вә илишкиләри өз мәчрасындан сапдырараг, онлары мүнәгишә һәддинә чатдырмылар. Өтән јүзилликдән ајры-ајры империалист дәвләтләрин позучулут сијасәти нәтичәсидә мејдана чыхан, Гафгазда вә Јахын Шарғ өлкәләриндә чохла инсанларын өлүмүнә, терроризмин кенишләnmәсинә сәбәб олан "ермәни мәсәләси"нин тарихи дә беләдир.

Түрк тәдигатчысы М.Сә'ди Кочаш "Тарихдә ермәниләр вә түрк-ермәни мүнәсибәтләри" китабында тарихин мүһүм сәһифәләрини вараглајыр, фикирләрини асаслаңдырмаг үчүн Түрkiјә дәвләтчилијјинин кечмишинә нәзәр салыр. Османлы дөнәминдә Бизанс тә'ғибләриндән горунмаг үчүн Түрkiјәјә сығынан, бу дәвләтин һимәјәси, түрк халqынын мәрһәмәти сәјәсиндә динини, дилини, милли мәдәнијјәтини горујан ермәниләрин бу дәвләтдә чох јүксәк вәзифәләрә јүксәлмәләриндән, бөјүк мөвгеләрә саһиб олмаларындан сөз ачыр. Тарихи арашдырмалар көстәрир ки, I Пјотрун Хәзәр саһилләринә вә Түрkiјә әразиләринә саһиб олмаг планларында ермәниләрдән фәал истифадә етмәк оңәми башлыча амил олмушдур. Сонрақы рус ишғалларында да бу "амил"дән усталыгла истифадә едилмишдир. Кечән јүзилијјин ахырларындан Түрkiјә әразисиндә тәшкилатланмаға башлајан вә харичдән малијјәләшдирилән ермәни бирликләри террорчулут планларыны ардычыл олараг һәјата кечирдиләр. Өз јашадырлары дәвләтә, онун гануналарына вә әһалисинә хәјанәт едән ермәни тәшкилатлары дияч әһалијә диван тутур, күтләви ғырғынлар төрәдирдиләр. Беләликлә, империализмин Түрkiјә вә Иран әразиләринә саһиб олмаг үчүн һәјата кечирдикләри планларын бир һиссәси кими мејдана кәлән "ермәни мәсәләси" кетдикчә даһа да бөјүдүләрәк чох чиди сијаси проблемә чеврилди.

Ермәниләрин күтләви ғырғынларыны шиширдәрәк түрк халqыны күнаһландырмаға чалышпан сахтакар сијасәт дәлаллары һеч вахт сөјләмирләр ки, бу мүнәгишәнин көкү нә илә бағлышыр. Нә үчүн тарихән мәһрибан јашајан халqlар арасында әдәвәт јараныб? Ермәни үјдурмачылары куја ермәниләрин христиан олмасы, башға етник група аидији фактыны ортаја атырлар ки, бунун һеч бир тарихи елми асасы јохдур. Чүнки Түрkiјәдә Бизанс дөнәминдән сонра ермәниләрә вә башға христиан халqlара тохунулмајыб, онлара түркләрә там бәрәбәр јашамаг имканы верилиб, килсәләринә истәдикләри гәдәр торпаг саһәләри ајрылыб, һәтта веркиләрдән белә азад олунублар. Инди дә Түрkiјәдә килсәләр фәалијјәт көстәрир, ермәни ичмасы фираван јашајыр. Демәли, һадисәнин көкүндә бу фактор дајанмыр.

Ермәни алимләринин тарихи сахталашдырма, башга торпаглары, тарихи абидәләри өзүнүкүлөшдирмә, өз тарихләрини сүн'и сурәтдә шиширтмә вә гәдимләшдирмә фактларындан да чох жазылыб.

Бу хусусијәтләр ермәни тарихчиләриндә елә бир һәддә чатыб ки, онлар аз гала Шумер-аккад дөврү абидәләринә, миһи жазылы тарихи јадикарларә саһиб чыхырлар. Гафгадә да онлар бу ишлә чидди мәшғул олмушлар. Онлар бурада мөһчүд олан әски чагларын мәдәни абидәләрини һеч бир дәлил вә сүбүт олмадан өз адларына чыхырлар.

Гафгазакы бизансылыларә, күрчү вә азербайҗанлыларә мәхсус тарихи абидәләри зорла өз адларына чыхыр, гәдим нә көрүрләсә өзүнүкүлөшдирмәжә чалышырлар. Күрчү жазычысы вә ичтимаи хадими И.Г.Чавчавадзе "Ермәни алимләри вә фәрјад едән дашлар" китабында (Тифлис, 1902; тәкрар нәшри, Баки, 1990) бу фактлары тәһлил етмиш вә ермәни алимләринә сүсдүрүчү чаваблар вермишдир. Лакин сахта тарихчиләр јенә дә сүсмамышлар. Ујдурмачы С.Ајвазјан Чехословакијадә чап олунан бир журналда мәгалә дәрҗ етирәрәк Ермәнистан әразисиндән тапылмыш Азербайҗан Атабәјләр дәвләти дөврүндә зәрб олунмуш сиккә үзәриндәки жазыны тәрсиңә охујараг ону "е.э XIX әср хайјас пулу" адландырымыш, Азербайҗанын Зейвә кәндиндән тапылан вә үзәриндә әрәб әлифбасы илә "Әли... Гасымхан" сөзләри олан гәбирүстү жазыны тәрсиңә охујуб јанлыш нәтиҗәләр чыкармыш вә кујә бу торпагларын ән әски ермәниләрә мәхсуслуғуну "сүбүт" етмишдир. Рус алыми Б.Б.Пиотровски бу ачынаҗагы факта ермәниләрин өз елми мәтбуатларында кәскин чаваб вермишдир (Бах: Редаксияја мәктүб. Историко-филологический журнал АН Армјанској ССР, Ереван, 1971, № 3).

В.Хачатурјан адлы бир ермәни "алими" исә бүтүнлүклә Урартуја саһиб чыхараг ону ермәни дәвләти һесаб етмәжә, гәдим тајфа вә өлкәләри өзүнүкүлөшдирмәжә галхмышдир. Онун примитив, зәиф мәнтигинә кәрә "Арм", "Орм", "Урм", "Урум" вә с. тәркибли сөзләр кујә ермәниләрә мәхсусдур. Бу мәсәләни дә көркәмли рус алыми И.М.Дјаконев тәғтид едәрәк јалан олдуғуну сүбүта јетирмишдир. (Бах: Историко-филологический журнал АН Армјанској ССР, Ереван, 1983, № 4).

Ермәни сijasәтчиләри орта әслрәрдән ермәниләрин Авропа вә Асија өлкәләринә јайылмасы фактыны јери кәләндә кујә "түрк зүлмүндән гачмаға мәчбур олмушлар" кими гәләмә вермәжә чалышырлар.

Ермәни жазычылары С.Ханзадјан, З.Балајан, С.Капутикјан вә башгалары ермәниләрин 1915-чи ил түрк ғырғынларындан горхараг харити өлкәләрә гачдыларыны жазырлар. Лакин С.Капутикјан "Јени меридианлар" әсриндә ("Литературнаја Армения" журналы, Јереван, 1987, № 10, 11) Уртувајда јашајан ермәниләрдән, онларын "бөјүк ермәни золагындан", орада "һајастан" бөлмәси јаратдыларындан данышаркән, бураја ермәниләрин 100—150 ил өнчә кәддикләрини сөјләјир. Көрүндүјү кими, бөһтанчыда мәнтиг олмур.

М.Сә'ди Кочашын китабында ермәни тарихи вә түрк-ермәни мүнәсибәтләри кенишликлә арашдырылып. Дүја халqlарына әсл һәгигәти чатдырмаг үчүн бу китаб олдуҗа әһәмијјәтли бир вәсаитдир.

Бәс "ермәни мәсәләси"нин көкү нә илә бағлыдыр? Ғысача олараг бир гәләр әввәл дедикләримизә ајдыңлыг кәтирмәји мәгсәдәүјүн һесаб едирик.

Кечән әслрәрдән башлајараг Османлы дәвләтини парчалајыб дағымағы гаршыларына ән бөјүк мәгсәд кими гојмуш христиан империалист дәвләтләриндән Русија, Инкиләтәрә, Франса Шәрҗәки сijasәтләрини һәјата кечирмәк үчүн бүтүн вәситәләрдән, о чүмләдән дә "ермәни амили"ндән усталыгла истифадә едирдиләр.

Демәли, "ермәни мәсәләси" Түркияни бөлүшдүрмәк планларынын мејдана кәтирдији проблемдир. Түрк тарихчиси Осман Карабыҗык 1984-чү илдә Истанбулда нәшр етирдилји "Түрк-ермәни мүнәсибәтләрини дүнү вә бу күнү" әсриндә (сәһ.43) Т.К.Дцуваранын "Түркияни парчаламаг үчүн јүз план" китабындан марағлы мисал кәтирир. О, 1808-чи илдә Наполеонун дедији бир фикри хатырладыр: "Русија илә дәфәләрдә Османлы дәвләтинин бөлүш-дүрүлмәсини музакирә етдик. Һәр сәфәримдә гаршымызга Истанбул чыхыр вә аңлашмаја мане олурду. Истанбул олмаса иди, пајашма керчәкләнәтәкди. Руслар Истанбулу истәјир, мән дә онларын Истанбулу алмаларына разы олмурдм. Истанбул башлы-башына бир мәмләкәтдир. Ким ораны әлдә едәрсә, дүјаја һөкм едәр".

Бу истәкләрин керчәкләшмәсиндән өтрү Түркияни, онун зәиф кәһәтләрини өјрәнмәк, ордусуну, муһафизәсини дәғиглији илә тәһлил етмәк ләзим иди. Әввәлләр әкәр Авропа вә Русијаја кедән ермәни тачирләриндән истифадә олунур, онларын хәфийјәлији илә мә'луматлар әлдә едилирдисә, сонралар онлардан бир сijasи күч кими истифадә едилмәжә башланды. Беләликлә, Түркияни парчаламаг үчүн "ермәни мәсәләси" сүн'и олараг јарадылды, харити өлкәләрин марағына әсасән мејдана кәтирилди.

Ермәниләрин Османлы дәвләтиндә бир чох башга азлыглар кими дин вә дил һүтүларынын горундуғуну, османлы түркләринин һүтүтларындан артығламасы илә истифадә етидикләрини, үстәлик тәбиәтин онларә "бәхш" етдији һиләкәрлик вә с. "кефийјәтләрдән" бачарыгла бәһрәләнәрәк нәикки башга азлыглардан, һәтта түркләрин өзүндән белә даһа фираван јапмадыларыны, Османлы үсули-идарәсиндә башга халqlарә нисбәтән даһа чох нуфузлу вәзифәләрдә олдуғларыны М.Сә'ди Кочаш бу китабында јалныз фактлар вә сәһәдләр әсасында көстәрмишдир.

Китабда һағлы олараг гејд едилир ки, түрк тарихиндә вә дәвләтчилик һәјатында һеч бир заман нә христиан, нә ермәни, нә дә күрд мәсәләси олмајыб. Бу "мәсәләләр" Түркияни парчаламаг истәјән империалист дәвләтләри тәрәфиндән удурулмуш вә бу мәгсәдләри һәјата кечирмәк үчүн ондан мәһарәтлә истифадә едилмишдир.

Түрк дүнясына гаршы узун илләр дүшмәнчилик мүнәсибәтиндә олан Русија һөкүмәти, сонрағы дөнәмләрдә дә мүсәлман дүнясы ичәрисиндә кениш ришәләри олан ермәниләрдән бир аләт кими истифадә едәрәк түрк дәвләтини бунәврәсиндән зәифләтмәк, онун даһилиндә һәрч-мәрчлик, анархия јаратмаг үчүн әлиндән кәләни етмишдир. Русијанын түрк халqlына гаршы дүшмәнчилик сijasәти јалныз Османлы императорлуғу әразисиндә дејил, Гафгада да ејли шәкildә өзүнү көстәрмишдир.

Түркләрә гаршы террорчулуг фәалијјәти көстәрән бүтүн ермәни тәшкилатлары — дашнак, һнчак, АСАҒА вә бир чох башгалары мухтәлиф дөврләрдә Франса, Инкиләтәрә, Сурија вә Иран дәвләтләри тәрәфиндән дә бир аләт кими истифадә едилмишләр.

Түрк дүнясы узун илләр бөйтанларын, ифтираларын һәдәфи олмуш вә дүшмән мүнәсибәтләри әһәтәсиндә галмышдыр. Буилары тәшкил едәнләр дин пардәси алтында, ортодокс киләләрин чәкдикләри планларә әсасән Османлы дәвләтини дағьда билдиләр. Лакин Түркия әразисиндә бир ермәни дәвләти гура билмәдиләр. Јалныз чар Русијасынын ифласы заманы Гафгада ермәни дәвләтини гурмаг мүмкүн олду. Гурулдуғу күндән гоншулары һесабына өз әразиләрини кенишләндирмәклә, башга милләтләрә, о чүмләдән азербайҗанлыларә вә күрдләрә зүлм етмәклә әразисиндә етник тәмизләмә сijasәтини һәјата кечирән Ермәнистан өз тәҗавүзкар планларыны даһа да артырмададыр.

"Дағлыг Гарабағ" проблеми дә мәһз бу нијјәтдән доған проблемдир. Азәрбајҗанын 20 фанз аразисини ишғал едән ермәни орду бирләшмәләри Русиянын һәрби ярдымы илә тәҗавүзкар мәгсәдләрини һәјата кечирмәк үчүн даһа да күчләнмәкдәдир. Ермәни сijasәтчиләри јахын заманларда Күрчүстанын бир һиссәсинә, Түркиянин хејли бөлкәләринә, Азәрбајҗанын исә Нахчыван, Гарабағ вә Кур—Араз арасы торпағларына саһибләнмәк үчүн кечә-күндүз дурмадан һәрби тәхрибат планлары үзәриндә чалышырлар.

Русиянын бәзи сijasәтчиләри һәлә дә өз империја планларыны һәјата кечирмәк үчүн јатыб јухуда көрдүкләри стратеги саһаләр олан Босфор, Дарданел боғазларыны әлә кечирмәклә Аралыг денизинә чыхмағ хәјаллары илә јашајырлар. В.В.Жириновски кими сijasәт дәлаллары бу күн ачығ-ачығына бу идејалары бөјүк стратеги мәгсәдләр кими гијмәтләндирир вә ону Русиянын тәлә мәсәләси кими ортаја атмаға чалышырлар.

Бу мәгсәдә чатмағ үчүн әввәлчә ујдурулуб сijasәт мејданына чыхарылмыш "ермәни мәсәләси"нә инди бир "күрд мәсәләси" дә әләвә едилмишдир. Күрдләрин әзләринин күтләви гыргынына сәбәб олан бу террорчулуг һәрәкатында да дүшмәнләрин "шејтан" сijasәтләри башлыча рол ојнамағаддыр.

Күрд фәһлә партијасы адланса да, әслиндә фәһләликдән, партијалыгдан да чох узағ олан ПКК гулдур дәстәләри узун илләрдир ки, Түркия әразисиндә динч әһалијә диван тутур, улағ, гадын вә гочалары гәллә јетирир, евләри, мәсҗидләри, мәктәпләри јандырырлар. Вахтилә Түркия әразисиндә ермәни дәвләти турмағ мәгсәдилә әразиләри күрдләрдән тәмизләмәк үчүн күтләви гыргышлар төрәдән ермәниләр инди өз мәгсәдләринә чатмағ үчүн күрдләри әлдә "әләтә" чевирирләр.

Күрд тәшкилаты адландырылан гулдур дәстәләриндә Ермәнистандан, Ирандан, Суријадан кәлмиш ермәниләрин кизли адларла иштирак етдији дөфәләрлә ашкар олунмуш вә мәтбуатда ачығланмышдыр.

Икинчи дүнја савашындан сонра өз мүбаризә методларыны дәјишдирән, мәкрли нијјәтләрини даһа да тәкмилләшдирән ермәни тәшкилатлары дениздән-дәнизә "Бөјүк Ермәнистан" дәвләтинин јарадылмасы үчүн планларына ујғун оларағ әзләринин јахын вә узағ вәзифәләрини мүәјјәнләшдирмишләр. Мүхтәлиф өлкәләрдән јардым алан ермәни милләтчи тәшкилатлары 1973-чү илдән јени тәдбирләр планлары гүрмүшләр. Онлар 1979-чу илдә Парисдә, 1982-чи илдә Суријанын Дәмәшг шәһәриндә, 1983-чү илдә Лозанна шәһәриндә, 1985-чи илдә Франсанын Севр шәһәриндә јени әразиләр әлдә етмәк үчүн тәртиб олунмуш планларыны мүзакирә етмишләр. 1988-чи илдә Ермәнистандан бүтүн азәрбајҗанлыларын говулуб чыхарылмасына — депортасijasына наил олан ермәниләр Русиянын бирбаша һәрби ярдымлары илә Дағлыг Гарабағы вә она битишнәк әразиләри ишғал етдиләр. Сумгајытда, Гугаркда, Бақыда, Хочалыда мисли көрүнмәмиш гыргышлар, фәләкәтләр төрәтдиләр. Һәлә дә өз ишғалчылығ фәәлијәтләринә "милли азадлығ" мүбаризәси ады вермәјә чалышан ермәни милләтчиләри Русия мәтбуаты вә информасија каналлары вәситәси илә өз јалан вә ујдурмаларыны дүнјаја јайырлар. Она көрә дә индики заманда М.Сәди Кочап кими мүзәлифин һәгигәтләри тәсвир едән белә бир китабы олдугча актуал вә әһәмијјәтлидир.

Исмајыл Вәлијев

БИРИНЧИ ҺИССӘ

ЕРМӘНИЛӘРИН ТАРИХИ ВӘ БУ ТАРИХИН КИМЛӘР ТӘРӘФИИДӘН ЈАЗЫЛМАСЫ

Ермәни тарихи һаггында мә'лумат верән гәдим әсәрләрин әксәријјәти ермәни олмајан башға милләтләр тәрәфиндән јунан, ајсор вә башға дилләрдә јазылмыш вә бир-бирини инкар едән јазылардыр.

Бу әсәрләрин чоху сәнәдләрә дејил, мифоложи һекајәтләрә истинад едир.

Даһа сонрақы дөврләрдә ермәниләр тәрәфиндән јазылмыш (вә ја јаздырылмыш) әсәрләр дә јухарыда гејд олундуғу кими, мифоложи һекајәт вә нағыллара истинадән гәләмә алынмышлар.

XIX вә XX јүзилишкләрдә бир чох харичи мүәллифләр тәрәфиндән јазылмыш ермәни тарихинә даир әсәрләрин әксәријјәти дә һәгиги тарих јох, онларын мәнсуб олдуглары дәвләтләрин сijasәтләринә мувафиг тәблиғат әдәбијјатыдыр.

Биз бу китабын кичик һәчминә ујғун оларағ, ермәни тарихинин ујдурма вә әфсанәләрдән ибарәт олан чох гәдим дөврләри һаггында тәфәррүата вармајарағ, һәмин дөврләр һаггында јүзләрчә әсәрин гысача хүләсәси кими бир нәтичә чыхармаға чалышачағығ.

ЕРМӘНИСТАН АДЛАНДЫРЫЛАН ДИЈАР

Ермәниләрин тарихини өјрәнмәздән әввәл Ермәнистан адландырылан дијары танымағ фәјдалыдыр.

Ермәниләр тарихлары боюнча күтләви шәкилдә кечмиш Ермәнистан ССР-дә, Күрчүстан вә Азәрбајҗан кими Чәнуби Гафгаз республикаларында, Шәрги Түркия, Гәрби вә Шимал-Гәрби Иранда, Шимали Ирагда, гисмән Шимали Суријада вә Киликија дејилән Чәнуби Анадолуда јашамышлар. Тәбиидир ки, ермәниләр һеч бир заман јашадыглары эразиләрдә әһалинин һамысыны вә ја әксәријјәтини тәшкил етмәмишләр.

Онлар Ериван¹ — Көјчә көлү бөлкәсиндә јашамыш, даһа сонралар тәдричән гәрб истигамәтиндә јайылмышлар; түркләрин Шәрги Анадолуја кәлмәләри вә ораларда јерләшмәләри гисмән Фәрат чајынын гәрбиндәки Кичик Ермәнистан адланан јерләрдә, XI јүзиликдән сонра Киликија дејилән Торослар вә Антакја бөлкәләриндә јени бир нисби сыхлыг јаратмышдыр.

Әрләр боју чохајлы "ермәни краллыглары" вә бәзликләринин эразидәки бөјүк дәвләтләрдән асылы вә ја јарымасылы һалында јашадыглары бу бөлкәләрә мүхтәлиф вахтларда ажры-ажры адлар верилмишдир. Белә ки, 15 вилајәтдән ибарәт бөлкәләр Бөјүк Ермәнистан, 3 вилајәтдән ибарәт бөлкәләр исә Кичик Ермәнистан ады алтында танынмышды. Киликија исә Саһил Киликијасы вә Дағлыг Киликија адланмышдыр.

Бу бөлкәјә ажры-ажры дилләрдә — ајсор дилиндә Урарту, иврит дилиндә Арарат, арами дилиндә Һарминјал, Һармени кими мүхтәлиф адлар верилмиш вә илк дәфә Бисүтун китабәсиндә (е.ә. 522—486) Армени — "Јухары мәмләкәт" кими кәстәрилмишдир.

Г е ј д: бүгүн буларын индики ермәниләрә, Ермәнистана һеч бир аидијјәти јохдур. Ермәниләр өзләрини һај, јашадыглары эразини исә "Һајастан" адландырылар.

Мараглыдыр ки, Дәдә Горгуд бојларында бу бөлкә вә онун халгы, тарихи илә әлағәдар кениш мәлуматлар верилдији һалда, ермәни кәлмәси һеч ишләдилмәмишдир.

Беләликлә, кәстәрилән эразијә верилән адларын һеч биринин бу эразидә јашајан вә азлыг тәшкил едән, гәрб халгларынын ермәни, өзләринин исә өзләрини "Һај" адландырдыглары халгла әлағәси олмајыб, јалныз чоғрафи мөкан аңламында ишләдилмишдир.

Истәр бу чоғрафи бөлкәдә, истәрсә дә сонралар дүнјанын һәр һансы јериндә мәскунлашмыш ермәниләр јашадыглары дәвләтин дахилиндә тәбиәтләринә хас олан һиләкәрликлә

өзләрини јерли халга мәзлум кими гәләмә вериб севилән бир үнсүр сәчијјәсиндә олмушлар.

Г е ј д: ермәниләр өз јалтаглыг, хидмәтчилик, ријакарлыг вә бир сыра башга мәнфи, һиләкәр хусусијјәтләрилә өзләрини јашадыглары өлкәдә мүсбәт нисанлар кими кәстәрә билмиш, мүхтәлиф јолларла дәвләт идарәләриндә, ордуда, сијасәтдә вә хусусилә тичарәтдә јүксәк вәзифәләрә ијләнмишләр. Бу мәгсәд үчүн онлар һеч бир вәситәдән, һәтта инсаны алчалдан мәнфур әмәлләрдән белә истифадә етмәкдән чәкинмәмишләр.

Ермәниләр тарих боју һеч бир вахт давамлы вә мүстәгил дәвләтә малик олмамыш, лакин өзләринә хас хусусијјәтләри вәситәсилә бағлы олдуглары дәвләтин дәјәрли бир һиссәси һалында өз варлыгларыны сахлаја билмишләр.

ЕРМӘНИ ТАРИХИ ҺАГТЫНДА МҮХТӘЛИФ ФИКИРЛӘР

Мүхтәлиф рәвәјәтләрә көрә ермәни тарихи һагтында башлыча олараг бу фикирләр ирәли сүрүлүр:

1. Нүһун кәмиси кайнат туфаны заманы Агры (Арарат—Масис) дағында гәрар тутмуш вә туфан кәсилдикдән сонра Нүһун оғуллары бөлкәјә јайылмышлар; гөвмүн бир гисми Нүһун оғууларындан бири^{*} Јафәс илә бирликдә Месопотамија тәрәфләринә кетмишдир.

Һәтта Бабил гүлләсинин иншасында чалышдыглары күман едилән бу гөвм гүллә јыхылдыгдан сонра Јафәсин оғлу Комерин нәвәси, 130 јашлы һајк 300-ә гәдәр ушаглары вә нәвәләрилә бәрәбәр Агры дағы бөлкәсинә кәлмишләр. Орада Нүһун кәмисиндән чыхыб о бөлкәдә јерләшәнтәрлә бирләшмиш вә онлары да өз идарәләри алтына алмышлар.

400 ил јашамыш һајкдан сонра оғланларынын идарә етдикләри бу "дәвләт" Македонијалы Искәндәрин Шәргә сәфәриндә III Даранын ордуларынын мәғлүб едәрәк Иранын Әһәмәниләр сүлаләси һакимијјәтинә сон гојдуғу замана гәдәр давам етмишдир.

Рәвәјәтә (даһа доғрусу, ермәни үдурмасына) көрә Даранын ордусунда Бөјүк Искәндәрә гаршы дәјүшән һајк нәслинин сон һөкмдары Ваһе бу дәјүшдә өлдүрүлдүкдән сонра бөлкә Ис-кәндәрин әлине кечмишдир.

¹ Рәван, әр-рәван сөзүндән јаранмышдыр

Бүтүн бу уйдурмаларын гаршысында бир факты көстөрмөк кифајетдир: Искэндэр Ермәнистан адланан бөлкәјә кәл-мәјибдир!

Беләликлә, һајк сүлаләси куја е.э. 2350 вә ја 2200-чү ил илә е.э. 351—328-чи илләр арасындакы дөврдә мөвчуд олмушдур. Бу фәрзијјәни әсас тутан салнамәчиләр 19—20 әсрлик дөврдә һајк сүлаләсиндән 60 нәфәрин ермәниләрә һөкмдарлыг етдикләрини јазырлар.

Буылардан илк 43-ү Ассирија һөкмдарларына табе олмуш вә Сарданапалын өлүмүндән сонра бу дәвләтдән ајрылымшлар. Бу замана гәдәр шаһзадә адландырылан һајк нәслинин нүмә-јәндәләри бундан сонра крал (падшаһ) адландырылтымышлар (е.э. VІІІ әср). Лакин бу дөврдә дә ермәниләр Иран сүлаләләри тәрәфиндән идарә едилмишләр.

2. Бә'зи салнамәчиләр тәрәфиндән ирәли сүрүлән икинчи фәрзијјә кәрә ермәниләр олдуглары бөлкәләрә е.э. VІІ әсрдә кәлиб јерләнмиш фрикијалыларын бир шахәсидир.

Е.э. XII—XІІІ әсрләрдә бу бөлкәләр Ассирија дәвләтинә мәхәус олмушдур. Ајсор краллары Ван көлүнүн чәнубунда јашајан Наири краллары илә коалисија јаратмаг үчүн узун илләр мүбаризә апармышлар. Ассирија дәвләти зәифләдикдә, XII әсрдән сонра Ван бөлкәсиндәки Урарту дәвләти кетдикчә бөјүмүш, е.э. IX јүзиликдә әски Наири дәвләтини, даһа сонра Ермәнистан адланан бөлкәни дә өз идарәси алтына алтышдыр. Сонрадан Урарту дәвләти Гафгаз, Арарат вә Малатја бөлкәләринә гәдәр кенишләнмишди.

Урарту дәвләтинин јүксәк мәдәнијјәти олмушдур. Суварма системләри вә Ван бөлкәсиндә ишпа етдикләри 70 км узун-лугда су кәмәри системи хүсусилә гејд едилмәлидир. Әкин-чилиг, бағчылыг, атчылыг вә сәнәткарлыг саһәләри јүксәк сәвијјә чатмышды, шәһәрләрдә евләр јоңулмуш дашлардан тикилирди.

Урарту дәвләти е.э. 612-чи иләдәк, мидијалылар бу бөлкәјә һаким олунчаја гәдәр мөвчуд олмушдур.

О дөвр јазыларынын вердији мә'луматлара кәрә, сонрадан ермәни адланмыш халгын бу халгларла һеч бир әлагәси јохдур.

Тәхминән е.э. VІІ јүзилијин ахырларында бу бөлкәјә гәрб-дән һинд-Авропа дилләриндән бириндә данышан бир гәбилә кәлмишди. Бә'зи тарихчиләр буыларын фрикијалылар илә бирликдә кәлдикләрини јазырлар. Бу јени кәләиләр Урарту өлкәсини истила етмиш, бөлкәнин һакимијјәти сонрадан

мидијалыларын әлиһә кечмишдир. Бә'зи тарихчиләр гурулан дәвләтин ермәни дәвләти олдугу гәнаәтиндәдиләр. Лакин бу иддиа һеч бир сәнәдә, инандырычы дәлилә әсасланмыр.

Бу дәвләт илк заманлардан мидијалылар табе олмушдур. Узун мүддәт Иран мәдәнијјәти вә адәтләринин тә'сири алтында галараг е.э. 550-чи илдә Иран һөкмдары Бөјүк Курушун дөврүндә бүтөвлүкдә Ирана табе олмушдур.

Бөлкәдә Иран һакимијјәти Искәндәрин истиласына гәдәр давам етмишдир.

3. Дикәр салнамәчиләр һеттләрә ермәниләр арасында мүнасибәт ахтарсалар да, бир нәтичә вермәмишдир, чүнки бу фикри тәсдигләјән һеч бир елми вә тарихи сәнәд јохдур.

Бу сәбәбдән ермәниләрин мәншәји вә ермәни тарихинин тәфәррүаты барәдә Гәрб тарихчиләри илә ермәни алимләри арасында фикир бирлији јаранмамыш, бу тарих јалһыз мүхтәлиф рәвәјәт вә иддиалара әсасланан фәрзијјә вә мифо-ложки һекајәтләрдән ибарәт олмушдур.

Ермәни тарихинин илк дөврләри Мисир, Гәдим Јуһаныстан, Рома, һетт, Иран вә ја көјтүрк мәдәнијјәтләриндә олдугу кими, археоложи газынтылар нәтичәсиндә мејдана чыхарылмыш абида вә китабәләрә истинад етмәкдән мәһрумдур, чүнки белә тарихи дәлилләр ашкар олукмајыбдыр.

Мосул әтрафында јашамыш ассиријалылардан (ајсорлардан) е.э. IX—VІІ јүзилләрә аид чохлу даш абидаләр, Ван бөлкәсиндә јашамыш урартулулардан да бир сыра тарихи әсәрләр галмышдыр. Лакин елә бу әсрләрдә дә һәмин бөлкәдә јаша-дыглары иддиа едилән ермәниләрдән һеч бир тарихи абида бу күнә гәдәр галмамышдыр.

ЕРМӘНИЛӘР МАКЕДОНИЈАЛЫ ИСКӘНДӘРДӘН СОНРА

Македонијалы Искәндәр III Даранын ордуларыны мәғлүб едиб Иранын Әһәмәниләр сүлаләси һакимијјәтинә сон гојдугдан сонра бу бөлкәни бир вилајәт кими Македонија торпагларына гатды вә Сардес галасыны Искәндәрә тәслим етмиш әслән иранлы олан Митһринес адлы шәхси бу дијара вали тә'јин етди (е.э. 325). Бөлкә халгы әстиндә иранлыларын табелијиндә идиләр. Иисос мүһарибәсиндән сонра бөлкә Искәндәрин сәр-кәрдәләриндән бири олан Селевкин идарәсинә кечмишди.

Оронт (вэ ја Грант) (е.э. 284) вэ Артаназ (е.э. 239) селевкиларин һимајәсидә бөлкәни нөвбә илә идарә етмишләр. Селевкиларин һакимијјәти алтында бунларын мухтар бир идарәси олдугу куман олунур. Бу дөвр бөлкәдә мадди дирчәлиш, јуан мэдәнијјәтинин күчлү тә'сири илә сәчијјәләнп.

Даһа сонралар Антиох тәрәфиндән тә'јин едилмиш Артахнас адлы сәркәрдә Антиохун ромалылар тәрәфиндән Магнесиа (Маниса) мејдан савашында мәғлүб едилмәсиндән сонра бөлкәдә өз һакимијјәтини е'лан етмишди (е.э. 190). Лакин бөлкә халгы бу дөврдә дә етник бирлијә малик дејилди.

Артахнасын јеринә кечән оғлу парфијалылар тәрәфиндән мәғлүб едилди. Парфија Искәндәрин өлүмүндән сонра јаранмыш кичик дәвләтләрин ән гүввәтлиси иди. Селевкиләр, һәм парфијалылар, һәм дә шималда јени јаранан кичик дәвләтләр тәрәфиндән давамлы тәһүкә алтында идиләр; әср јарым давам едән һакимијјәтләринә парфијалылар сон гојдулар.

ПАРФИЈА ДӨВРҮ

Искәндәрин өлүмүндән 60 ил сонра Арсас (Аршак) парфијалыларын идарәсини элинә алмышды. О, гыса заманда Македонијаја гаршы ромалыларла әлагә јаратды, онлара һәдјијләр вермәклә һакимијјәтини бир мүддәт давам етдирә билди.

Ермәни салнамәчиләри бу шәхсин Ибраһим пејғәмбәрин сојундан олдугуну јазсалар да, бунун һәгигәт олдугуну исбат едән һеч бир дәлил јохдур.

Бу дәвләтә ермәни краллығы дејилсә дә, халгынын чохмилләтли, крал аиләсинин дә әслән асијалы олдуглары мә'лумдур. Бу дәвләтә ермәни краллығы, халгына исә ермәни дејилмәсинин сәбәби бөлкәјә верилән Армени (Јухары мәмләкәт) адындан ирәли кәлмишдир.

Көрүндүјү кими, бу сүлаләнин гуручусу Арсас (Аршак) ермәни дејил, парфијалыдыр. Бу сүлаләдән олан краллар бир чох зәфәрләр газанмышлар. Һәмин дөврдә шәрг булгарларыннан чохлу гәбиләләр дә Гафгаздан кәлиб бу бөлкәдә мәскуллашмышлар.

Әслиндә парфијалыларла табе олан бу дәвләт е.э. 115-чи илдә Арташесин һакимијјәти дөврүндә Парфија кралы Аршағана гаршы чыхарат мүстәғиллик әлдә етди. Бу шәхс

понтлулар илә әлагә јарадарат Тракијаја гәдәр әразини ишғал етмишди. Даһа сонра онун оғлу, Парфијаја киrow верилмиш II Тигран һакимијјәт башына кечмишди (е.э. 95—55). О, иранлылар 70 шәһәр бағышламағ мутабилиндә крал адландырылды, Понт кралы Митридат илә достлуг әлагәләрини давам етдирди.

Бөјүк Ермәнистанын һудудундан кәнарда олан Кичик Ермәнистан Понт кралы Митридат тәрәфиндән ишғал вә илһағ едилди. Е.э. 71-чи илдә Митридат Рома сәркәрдәси Лукулл тәрәфиндән мәғлүб едиләрәк Ермәнистана гачмыш вә орада өзүнә сығыначағ тапмышды.

Әввәлләр бир чох өлкәләр фәтһ етмиш вә Хәзәр дәнизиндән Күр чајына, Аралыг дәнизинә, Мисир һудудуна, Киликија вә Каппадокијаја гәдәр бөлкәни тутмуш Тигран оғлунун хәјанәти үзүндән е.э. 69-чу илдә Рома сәркәрдәси Лукулл тәрәфиндән мәғлүб едилди. Бунун нәтичәсиндә о, Каппадокија, Киликија вә Сурија әразиләрини тәрк етмәк вә верки өдәмәк шәртләри илә Рома императору Помпеј тәрәфиндән бағышланды, Ромаја табе вә садиг бир һөкмдар вәзијјәтиндә галды.

Белә мүчадиләләр әсрләр боју давам етмишдир. Бу дөврдә Македонија, Рома, Бизанс, Иран, Парфија, Күртүстан, Понт вә бөлкәдәки диқәр дәвләтләрлә давам едән гаршыдурумалар мүстәгил јашамағ имканы вермәјиб. Даим гүввәтли бир дәвләтә табе оларағ, даһа кичик вә зәифләрлә мүчадилә шәраитиндә өз варлығларыны давам етдирә билмишләр.

Тигранын оғлу I Ардтвазд дөврүндә Ермәнистан парфијалыларла ромалыларын муһарибә мејданына чеврилмишди. Елә бу дөврдә о, Марк Антони вә Клеопатра тәрәфиндән Ливана чағырылмышды; ону орада дејүш арабасына бағлајыб сүрүтләмәклә өлдүрмүшдүләр. Марк Антонинин оғлу Александр Ермәнистана крал тә'јин едилмиш, Араздан пималдакы әрази исә Мидија кралына верилмишди.

Бундан сонра Ермәнистан бир тәрәфдән Антони вә Август, диқәр тәрәфдән дә парфијалыларла ибериялыларын вә дахилдәки чохсајлы дәрәбәләрин өз араларында баш верән саваш мејданына чеврилмишдир.

Антони ордусунун әразидән чәкилмәсиндән истифадә едән јерли әһали Александры крал кими гәбул етмәди. Бу заман Иран һөкмдары Әрдәширин әмрилә ермәни бәјләри бирләшиб Әрдәширин гардашы Әришамы өзләринә крал сечдиләр. Әввәлчә

Рома тәрәфиндән крал кими гәбул олунмајан Эршам сонрадан кәлиб Ромаја верки вермәји гәбул етмишди.

Эршамын өлүмүндән сонра јеринә Алкар кечмишди. Бу дөврдә христиан дини јајылмаға башламышды. Бундан сонра бөлкә халгыннан христиан оланлара ермәни дејилмиш, дикәр динләрә мәнсуб оланлара, ермәниләр дә дахил олмагла, ермәни дејилмәмишдир.

Беләликлә, бужүнкү ермәни милләти, адыны бөлкәнин чоғрафи адындан алан, ирги бирлијә дејил, дин бирлијинә сөјкәнән бир күтлә әсасында јаранмышдыр.

Алкар христианлығы гәбул едән илк ермәни һөкмдарыдыр. Лакин ондан сонра кәләнләр бу дини гәбул етмәмишләр. Ермәниләрин христианлығы кениш мигјасда гәбул етмәләри анчаг дөрд әср сонра мүмкүн олмушдур. Чүнки, бир тәрәфдән онлары Бизанс өз дининә, дикәр тәрәфдән дә бөлкәјә сijasи бахымдан һаким олан Иран атәшпәрәстлик дининә чәлб етмәјә чалышыр вә христианлығын јајылмасына мане олурдулар.

Ерамызын 433-чү илиндә крал Арташесин һакимијәти дөврүндә бөлкә халгы ермәни кралларындан гуртулмаг үчүн Иран һөкмдары II Бәһрамдан онлара иранлы вали тәјин едилмәсини хаһиш етмишдиләр.

Беләликлә, бөлкә е.ә. 150-чи илдән ерамызын 433-чү илинә гәдәр гыса фәсиләләрлә 583 ил Аршакиләр сүләләси тәрәфиндән бә'зән мүстәгил, чох заман исә Рома, Парфија, Иран вә Бизанс дәвләтләринә табә олараг, онларын һимәјәсиндәки бир вассал кими идарә едилмишдир. Бу 583 ил мүддәтиндә һөкмдарлыг едәнләрдән бири Иран һөкмдары Јездәкирдин оғлу Шапур, 29-у исә Аршакиләр сүләләсиндән олан шәхсләр иди. Лакин булар да бөлкәдә мүстәгил һөкмдар олмамыш, бөлкәнин мүәјјән һиссәләри башга краллар вә дәвләтләр тәрәфиндән идарә олунмушдур.

Бу кичик дәвләтләрин ајры-ајры мәркәзләри олмуш, лакин sijasи вәзијјәтә көрә бу мәркәзләр вә еләчә дә дин мәркәзләри дәфәләрлә дәјишилмишдир.

Ерамызын 433-чү илиндән сонра бөлкә мүстәгиллијини тамамилә итирмиш вә Иранын тәјин етдији мәрзбанлар (әрази валиләри) тәрәфиндән идарә олунмушдур. Бу валиләр әксерән иранлылардан, бә'зән дә Ирана садиг ермәниләрдән сечилмишдир.

Ерамызын 440-чы илиндә Иран тахтына чыхан вә христианлығын ән бөјүк дүшмәни олан II Јездәкирд ермәниләри Ирана шәртсиз бәғламаг, Бизансла әлагәләрини кәсмәк, Ермәнистанда христианлығы мане олмаг вә онлара мәздәкилији зорла гәбул етдирмәк мәғсәдилә Бизансла мүчадилә едәрәк онлары мәғлуб етмишди. Сонра ермәни лидерләринә тәзјигә башламышды. Ермәниләрин бир гисми бу тәклифи гәбул етмиш вә ја өзләрини гәбул етмиш кими кәстәрмишләр, лакин бир гисми дә буну рәдд етмиш вә Бизансдан јардым истәмишдиләр. Бизансын бу мәсәләдә онлара јардым етмәмәси ермәниләрин Бизанс илә дүшмәнчиликләринин башланғычы вә сәбәби олмушдур. Јездәкирдин бүтүн сәјләринә бахмајараг, ермәниләр христианлыгдан дәнмәмиш вә Варган Мамиконјан ады раһибин башчылығы илә Иранла мүчадиләјә башламышлар.

Дәдә Горгуд оғузнамәләри бу нәслин Чин Түркүстанындан кәлмиш түркмәнләр олдуғуну, адыларынын да шаһзадә Мамикдән (Мамикон) алындығыны кәстәрирләр. Сүләләнин шаһзадә Мамикин дикәр гардашы Кона бәј (Гара Гонаг) тәрәфиндән давам етдирилән о бири һиссәси XIV әсрдә мүсәлман олмуш вә булара Гарагојунлу дејилмишдир.

Бу заман иранлыларла јахын әлагәдә олан ермәниләрдән фәргли олараг, Мамиконјан тәрәфиндә олан ермәниләр мүвәффәғијјәт газана билмишләр (481—482).

Јездәкирддән сонра Иран тахтына саһиб олан һөкмдарлар ермәниләрә гаршы бә'зән сәрт, бә'зән дә мүләјим идарә тәрзи тәтбиг етмиш, лакин онларын динини дәјишмәјә мүвәффәғ олмамышлар.

536-чы илдә Бизанс императору Јустиниан Ермәнистанын дөрд вилајәтини Бизанса гатараг табә олмајанлары чәзәландырмаға башлады. Бунун нәтичәсиндә миһиләрчә ермәни башга јерләрә көчүрүлдү. Ермәниләри јунашашдырма sijasәти јүрүдүлдү.

Бу дөврдә јени бир гүввә — ислам мејдана кәлмишди.

Мүсәлманларын исјғәмбәри һәзрәти Мөһәммәдин өлүмүндән сонра онун хәлифәләри Бизанс вә Иран өлкәләринә гәдәр ирәдиләјәрәк 641-чи илдә Ираны тутмуш, оранын халгына исламы гәбул етдирмишләр. Эрәбләр 652-чи илдә Ермәнистаны да истила етмиш, лакин онлара мүсәлманлығы гәбул етдирмәмишләр. Хәлифә Өмәрин вә хәлифә Османын һакимијәти заманында ермәниләр тамамилә әрәб һакимијәти алтында олмушлар. Бу вә бундан сонракы дөврләрдә әрәб—Бизанс мүчадиләләри узун мүддәт давам етмишдир.

Бә'зән Бизанс, бә'зән дә әрәбләрдин тә'јин етдикләри валиләр тәрәфиндән идарә едилән Ермәнистана илк дәфә хәлифә Мүтамәтбилләһ дөврүндә I Ашот Бөјүк Ермәнистан кралы тә'јин едилмишдир. Хәлифәнин адындан Ермәнистанын валиси Әмир Иса 885-чи илдә Ани шәһәриндә онун башына тач гөјмушдур. Ашотдан сонра оғлу Смбаг, даһа сонра нәвәси Ашот 1045-чи илә гәдәр Ермәнистанда мүхтәлиф бөјүк дәвләтләрин табечилијиндә һөкмдар олмушлар. Бу дөвр Ермәнистанда Бизансын истила вә зүмләри дөврүдур. Фанатик ортодокс бизанслылар мзһәб вә ирг фәргин үзүндән ермәниләрин дин хадимләри вә мә'бәдләринә һәмишә гаты дүшмән олмушлар.

Бунун мүтабилиндә мүсәлман әрәбләр бөлкәдә һакимијјәтләрини мөһкәмләндирдикчә ермәниләрин дин мәсәләләринә гарышмамыш, онлары өзләринә табә вәзијјәтиндә олан кичик бәјликләр һалында идарә етмәк јолуну тутмушлар.

Бу дәвләт вә дин мүчадиләләри дөврүндә ермәниләрин мүәјјән һиссәси күтләви шәкилдә Кичик Ермәнистан дејилән Фәрат чајынын гәрбинә вә Киликијаја көчмүшдүләр. Бу вәзијјәт, сәлчугларын Иран вә Гафгаз үзәриндән Шәрги Анадолу бөлкәсинә кәлмәләринә гәдәр (XI јүзилик) давам етмишдир.

КИЛИКИЈА ЕРМӘНИЛӘРИ

X—XI јүзилликләрдә Шәрги Анадолу вә Гафгаз бөлкәсиндә Иран, Бизанс вә әрәб мүчадиләләриндә ән чох зәрәр чәкән халглардан бири ермәниләр олмушлар. Бу әразиләрдә дағыныг, бә'зән дә кичик краллыглар, бәјликләр шәклиндә, әксәрән бөјүк гоншуг дәвләтләрә табә һалында јашајан ермәниләрин бир гисми бу мүчадиләләрә дөзмәјәрәк Күрчүстана, Полшаја вә Галисијаја, әксәријјәти исә чәнуб-гәрбә — Аралыг дәнизи саһилләринә көчмүшдүләр.

XI јүзилијин орталарындан, 1048-чи илдән етибарән сәлчуглар Шәрги Анадолуја кирмиш, 1064-чү илдә Гарс вә Анины ишғал етмишләр. 1071-чи илдә Малазкирд дөјүшүндә Бизансы ағыр мәғлубијјәтә уғрадыб бу бөлкәјә тамамилә һаким олдуглары дөврдән әввәл ермәни краллыглары артыг Бизанс тәрәфиндән дармадағын едилмишди. Даһа бу бөлкәләрдә бир дәвләт шәклиндә јашамаг имканынын олмадығыны көрән ермәниләрин галаны да Киликија бөлкәсинә көчмүш ермәниләрин ардынча ораја үз тутдулар.

X јүзилијин ахырларында Киликија бөлкәсинә көчмүш ермәниләр орада кичик бир колонија тәшкил етмишдиләр.

Бу илләрдә Бөјүк Ермәнистан да парчаланмыш, бә'зи ермәни бәјликләри башлыча ики краллыг вә ики бәјлик һалында өз араларында һакимијјәт уғрунда мүчадиләләр, интригалар апармагла мәшғул идиләр.

Һәмин дөвләрдә сәлиб (хач) јүрүшләри башламыш, Киликија Гүдсән кечән сәлибчиләрин кечид јолуна чеврилмишди. Ејни заманда јени ермәни дәвләти јаратмаг арзусунда олан Рубен адлы бириси вә онун оғлу Константин сәлибчиләрин ордусундан өз мөвгеләри наминә истифадә етмәк үчүн онларла сых әлагә јарадыб Комес (Константин) ләгәби илә мүхтәлиф вахтларда Киликијада һөкмранлыг етмишдиләр. Оссин адында башга бириси дә әввәлләр бир нечә бәјликдән ибарәт олан әразидә сәлибчиләрин көмәјилә бир ермәни дәвләти гурмаға чалышмышды. Нәтичәдә, сәлибчиләрин вәситәсилә гурулан бу чыртдан дәвләтләрдән бирини Рубен, о бирисини исә Һетум ханәданлары идарә едирдиләр.

Сәлчуг түркләри дә гыса бир заманда бүтүн Анадолуја јајылмыш, Екеј дәнизи саһилләринә гәдәр чатараг Мәрмәрә дәнизи јакынлыгындакы Изники өзләринә мәркәз елан етмишдиләр.

Сәлибчиләр бу әразиләри ишғал етмәк планларыны јеринә јетирә билмәдиләр. Бунун әсас сәбәби Анадолудагы Сәлчуг һакимијјәтинин күчү вә нүфузу олмушду. Анадолу сәлчугларынын Конјаны да Анадолунун мәркәзинә чевириб бураны өзләринә ана вәтән елан етмәләри сәлибчиләрин вә еләчә дә ермәниләрин һакимијјәт арзуларыны пуча чыхартды.

Ермәниләр моғол истиласындан истифадә етмәји бачардылар. Белә ки, Һетум, моғолларын јардымы илә Һәләб вә Шамы алмыш, сонра онун јерини тутмуш оғлу да атасынын сијасәтини давам етдирәрәк моғоллара сығынмышды. Лакин моғол истиласы басдығы јерләри учуруб дағыдараг чәкилән бир сели хатырладырды.

Ү Левон Гәрбдән һеч бир көмәк алмајачағыны көрәндә Мәлик Насирлә мүтавилә бағлајараг Гәрб христианлары илә һеч бир достлуг мүнәсибәтиндә олмајачағы һаггында Инчилә вә хача анд ичмишди. Лакин 2 илдән сонра о, андыны позараг христианларын башчысы Папа илә әлагә јаратды. Бунун мүта-

билиндэ Мисир султаны Киликијаны ишғал етди. Бу заман ермәниләр ики чәһәжә бөлүндүләр. Бир һиссәси кралла Гәрбин тәрәфинә кечди, дикәрләри исә дин рәһбәрләринин тәһрики илә ошлара гаршы мұбаризәжә башладылар.

Ермәниләр бөлкәдә һәр кун даһа чох әрази тутан вә гүввәтләнән мүсәлман дәвләтләринә гаршы жардым истәдикләри Пападан вә Бизансдан һеч бир көмәк алмадылар.

Чыхылмаз вәзијјәтдә галан ермәниләрин ики тирәжә бөлүнүб бир-бирилә мұчадиләләр етмәләринин әсас сәбәбләри бу дин әјрылығындан ирәли кәлмишдир.

Рубен-Һетум сүләләси 246 ил сәлибчиләрә, Бизанса, моғоллара, мәмлүкләрә табә вә жарыммүстәгил дәвләт олараг идарә едилдикдән сонра сүтүт етди. Бундан сонра Киликија ермәни краллығына кипрли Гуј де Лусигнан крал сечилмиш, бу да 1344-чү илдә өлдүрүлдүјүндән јеринә әввәлчә IV, сонра да V Константин кечмишдир. V Константин дә өлдүрүлдүкдән сонра һакимијјәти онун күрәкәни VI Левон әлә алмышдыр (1375).

50 илә јакын һәрч-мәрчлик ичиндә давам едән вә вахташыры һакимијјәтини итирән, шаһлыгдан даһа чох дәрә-бәјлији хатырладан вә чоху харичи милләтләрдән олан кралларын идарәсиндән сонра Киликија ермәни краллығы мәһв олду.

Букун дүнја ермәниләри арасында мөвчүд олан католик вә ортодокс ермәниләр һәмин мәзһәб әјрылығы мұчадиләсинин зәманәмизә гәдәр давам етмиш көстәритчиләридир. Ермәниләрин бөјүк гисми һәлә дә григориан мәзһәбиндәдирләр. Бу мәсәләни даһа әтрафлы "Ермәниләрдә дин" бәһсиндә әјдылашдырачағыт.

Јухарыда көстәрдијимиз кими, Ермәнистан адланан бөлкә, түркләр бураны истила едиб әсрләрлә давам едәчәк бир дәвләти гурана гәдәр, узун әсрләр дөрд истигамәтдән кәлән истила гүввәләринин кечид јери олмушдур. Бу истилачы ордулар бә'зән кәлиб кечмиш, бә'зән дә бөлкәдә ғыса вә ја узун сүрән мүнвәггәти һакимијјәтләр гурмушлар. Һәмин һакимијјәтләр дөврүндә дә ермәниләрин бир-бирилә вә ја бөлкәдә јашајан башга халгларла даим мұчадиләдә олмалары сәбәбиндән давамлы, бир халгдан ибарәт вә мүстәгил дәвләт гурмалары мүмкүн олмамашдыр.

НӘТИЧӘ

Мө'тәбәр бир сәнәд вә мә'лумата истинад етмәк имканы олмадығындан һәјк сүләләси дөврүнү дә һесаба аласаг, тәгрибән 38 әсрлик бир тарихи белә сәчијјәләндирә биләрик:

1. Һәјк сүләләси дөврү мө'тәбәр әлими вә тарихи мәнбәләрә әсасланмајыб, сонралар ујдурулмуш мифоложи бир "тарихдир".

2. Һәјк сүләләсинин һаким олдуғу күман едилән дөврдә, Македониялы Искәндәрин истиласындан әввәл Ермәнистан дејилән бөлкә иранлыларә табә иди вә ошлар тәрәфиндән тә'јин едилән валиләрлә идарә едилирди.

3. Искәндәрдән сонра, Селевкиләр вә Парфија дөврүндә дә јенә бу дәвләтләрин тә'јин етдикләри садиг вә табә валиләр, бәјләр вә ја кичик краллар мәмләкәти идарә етмишләр.

4. Бундан сонра кәлән краллар дөврү һәрч-мәрчликлә долу мұчадилә дөврүдүр. Кралларын мәншәји гәтијјән мә'лум дејилдир.

Ермәниләр вә Ермәнистан адланан өлкә һеч бир заман бир һөкмдар тәрәфиндән идарә едилән, халгы бир милләтдән ибарәт мәмләкәт вә дәвләт һалыны алмамашдыр. Кичик краллар мүнәјән бөлкәләри идарә етмиш, анчаг бунлар да дијардакы даһа бөјүк дәвләтләрә табә олараг өлкәләрини идарә етмишләр. Һәтта чох заман бир-бирилә мұһарибәләр етмишләр.

5. Миладдан аз әввәл вә миладдан сонракы 2 әсрлик дөвр Рома һакимијјәти алтында кечмишдир.

6. Даһа сонра мәмләкәт узун илләр Иран вә Рома арасында, ондан сонра Бизанс, Иран вә әрәбләр арасында бир мұчадилә мејданы олмушдур.

VII јүзиликдә мәмләкәтин бөјүк һиссәсинә саһиб вә һаким олан мүсәлман әрәбләр, Ермәнистаны веркјә бағлајыб өзләринә табә олараг јашамаларына ичәзә вермәк сјасәти күдүкләриндән, чыртдан краллыглар јаратмышдылар.

7. Сонрадан бизанслылар вә сәлчуглар бу кичик краллыгларын, даһа доғрусу дәрәбәјиликләрин һакимијјәтләринә сон вермишләр.

8. Киликија краллығына кәлинчә, сәлиб-мүсәлман мұчадиләләриндән фәјдаланараг гурулан вә јашајан бу дәвләт гәдим ермәни гурумларындан фәргәнмәмиш, бу мұчадиләләр сәјәсиндә бир мүддәт варлығыны мұһафизә етдикдән сонра, түркләрин бүтүн Орта Шәргә һаким олмалары нәтичәсиндә тамамилә сүгута јетмишдир.

Ермэнилэрин этник вэ антроположи бахымдан да там вэ инандырычы елми тэснифи жохдур. Бу нагда бэ'зи харичи мэнбэлэрдэ раст кэлинэн мэлуматлар мэнбэ мүүллифинин шэхси мүшанидэлэринэ вэ өзлэриндэн эввэл жазылмыш эсэрлэрдэн алынган мэлуматлара эсасланыр.

Бу жазылы мэлуматларын истинад етдиклэри мэнбэлэр дэ елмдэн чох узагдырлар. Анчаг араларындакы бэнээрлик дигтэти чэлб едир.

Ермэнилэр наггында назырладыгымыз эсэр нэ гэдэр кичик олса да, охучуларымыза мэлумат верэ билмэк үчүн бэ'зи харичи эсэрлэрдэ ирэли сүрүлэн фикирлэри дэ китабымыза дахил етмишик.

Профессор Р.Вермонт:

"Ермэнилэр, Иран диллэриндэн *хисс* едилэчэк дэрэчэдэ фэргли бир дилдэ данышырлар. Физики тэһэтдэн дэ *жекчине* дежиллэр. *Үмүмийэтлэ*, Иран групуна аидийэтлэри жохдур. Бунлар Түркијэдэн Русијаја, Русијадан Мәркәзи Асијанын ичэрилэринэ, чәнуб-шэрги Авропаја вэ Арарат бөлкәсинэ дағылмышлар.

Онлар бу бөлкэлэрдэ түрклэр, күрдлэр, самилэр вэ моғолларла гарышмышлар. Лакин бир гисми тэмиз ермэни типпи олараг гәбул едиләрсә, белә сәчијәләнэр: орта бөјдән аз һүндүр, ағ дөрили, гарасач, гаракез, әксәријјәти гарталбурун, бөјүк ағызлы"дыр.

Е.Кантор:

"Ермэнилэр әһалинин сыхлығы е'тибарилә даһа чох Чәнуби Гафгазда мәскунлашмышлар.

Орадакыларын әксәријјәтинин баш өлчүлэри 83—86-дыр. Сами тә'сиринин даһа бариз хүсусијјәтинә малик оланлар Араз вадисиндә вэ Меғридәдилэр. Русијада олан ермэнилэрин, демәк олар ки, һамысы гарабугдајы, бөјлары ортадан бир гэдэр жүксәк, Асија типлидилэр. Бә'зи түрк тәјфалары вә азәрбајҗанлыларла нәзәрә чарпачаг охшарлыглары вардыр".

Ж.Деникер исә ермэнилэри Иран групуна аид едир. Сых һалда Ван көлү әтрафында, Арарат дағы әтәкләриндә јашадыгларыны, јердә галантарын дағыныг шәкилдә Чәнуб-Гәрби Асијада, Гафгазда, Чәнуби Русијада јашадыгларыны гејд етдикдән сонра давам едир:

"Ермэнилэр мұхтәлиф үнсүрләрдән тәшкил олунараг гарышыг бир иргидир. Бөјлары 163—169 арасында, јастыбашлы, 85—87 баш өлчүсүндә, ирглэри һинду, әфган, ајсор вә түрк иргләриндән јаранмышдыр".

Роберт Чаис:

"Ермэнилэр Памир јәјлаларындан кәлән ари сојларла Месопотамијадан шимала доғру көч едән сами иргә мәнсуб тәјфаларын гарышыгыдыр...

Күрдләрлә ермэнилэри бир-бириндән ајырмаг мүмкүн дежилдир. Јахын гоһумдурлар" демишдир.

Н.Кассович исә ган груплары вэ антроположи әлагәләр наггында "Ермэни ирги тэмиз (*јекчине*) бир ирг дежилдир" фикрини јазмышдыр.

У.С.Монрој:

"Ермэнилэр ирг е'тибарилә иранлы, күрд, бәлүч вә гарачыларла гоһумдурлар. Рәнкләри ағдан зејтун рәнкинә гэдәр мұхтәлифдир. Сагталлары шабылды, көзләри ири, гара вә ја мави, бурунлары јәһудиләринки кими көзә чарпан бир шәкилдә чыхынтылыдыр.

Јәһудиләрлә физики вэ мә'нәви охшарлыглары вар. Әзләринә христиан јәһуди вә ја христианлашдырылмыш јәһуди демәлэри бу сәбәбдәндир".

Бу фикирләрдә бир һәгигәт вэ бәнээрлик вар. Доғрудан да ермэнилэри ејни бөлкәдә јашајан дикәр халглардан ајырмаг чәтиндир.

Бунун башлыча сәбәби бөлкәнин бир кечид јери олмасы, бир чох халгларын бурадан кәлиб-кетмәси вэ онларын бир гисминин бураларда јерләшиб бир-бирилә гарышмасыдыр.

Ермэнилэрин ајры бир ирг вә милләт кими буралара кәлиб мәскунлашдыгыны гәбул етсәк белә, онлардан чох әср әввэл бу бөлкәләрә кәлмиш ајсорлар, паирилэр, урартулулар, иберлэр, мұхтәлиф күрд гәбиләлэри илә гарышдыглары шүбһәсиздир.

Македонијанын, Романын, Визансын вә әрәблэрин истилачы ордулары илә бу бөлкәјә кәлән инсанлардан бураларда галанлар да онларла гајнајыб гарышмышлар.

Дөвләтлэри јох олса да, бу инсанларын нәсли галмыш вә бүжүн о бөлкәлэрин әһалисинин, сон әсрләрдә бәлли бөлкәләрдән кәлиб бураларда јерләшән мә'лум бир һиссәсиндән

башга, һамысы бир-биринә гарышмыш вә бир-биринин ичиндә әримиш һәмнин гәдим тајфаларын төрәмәләридир.

М.Броссетин "Археоложи мә'луматлар вә Ани харабалары" адлы әсәриндә Анидәки (Голу Узун Оғуллары)нын ана дилләринин түркчә олдугу јазылмышдыр. Демәли, анили григориан ермәниләр дә Орта Асија мәншәлидирләр.

Мәшһур шәргшүнас В.Минорски 1938-чи илдә кечирилмиш шәргшүнаслыг конгресиндәки чыхышында Шәрги Түркүстандан кәлән Сака (Искит) түркләринин е.ә. YII јүзилликдә гәрб бөлкәлеринә кәлдикләри заман, Азак бөлкәсиндәки киммериләрин Гафгаз дағларынын чәнубуна кечиб өвләринә јүрд ахтараркән Урарту илә мүчадилә етдикләрини, сакларын бунлары тә'гиб едиб урартулулары мәғлүб етдикләрини вә Араз—Күр чајлары бөлкәсиндә јерләшдикләрини гејд етмишдир.

Н.Адонс да өз әсәриндә бу мә'луматлара јер вермиш вә тәфәррүаты илә изаһ етмишдир.

XIII јүзилликдә Кәнчәли Киракос вә ермәни тарихчиси Вартан тәрәфиндән јазылмыш әсәрләрә кәрә бурадакы бә'зи күрд гәбиләләри григориан христианлары олмушлар.

Әввәл дә гејд етдијимиз кими, "ермәни" сөзү сонрадан ортаја чыхараг мүәјјән бөлкәјә верилмиш чоғрафи аддыр. Бу, чоғрафи бөлкәдә јашајан вә мүхтәлиф иргдән олан инсанларын һамысына верилмиш бир аддыр. Ирг ады дејилдир.

Мамиконјанлара, илк ермәни кралы сајылан Аршака, Григор Лусаворич кими көркәмли лидерләрә кәлинчә исә, онларын етник мәншәји һаггында бир чох әсәр-ләрдә мүхтәлиф мә'луматлар олса да, Асија мәншәли олдуглары шүбһәсиздир вә бир-бирилә ирг бирлији јохдур.

Бу күн ирг бирлијини әсас көтүрән шовинист милләтчиләрә мәһәл гојулмамасынын әсас сәбәбләриндән бири дә будур. Јалһыз ермәниләр дејил, бир чох башга милләтләр дә ејни вәзијјәтдә вә ирг бахымындан гарышыг бир һалдадырлар.

ЕРМӘНИЛӘРИН ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИ

Сәнәтә олан гәбилијјәтләри јүксәкдир. Мүәјјән сәнәтләрә јијәләнмиш вә онлары тәкмилләшдирмишләр. Зәркәрлик вә ме'марлыгдә хусусилә бөјүк гәбилијјәт көстәрмишләр. Христианлыгдан әввәлки сәнәт әсәрләри һаггында мә'луматлар

јохдур. Гәдим абидәләриндән олан Гарни мә'бәди харабалыларында јунан — Рома тә'сири көрүнүр (даһа доғрусу, бу тикинти диггәтлә јохланыларса, онун ермәниләрә дејил, Јунаһыстан—Рома мәдәнијјәтинә аид олдугу тәсдиг олунар).

1001-чи илдә иншасы баша чатмыш Ани кафедрал мә'бәдинин ме'мар Трдат тәрәфиндән инша олдундугу көстәрилер. Мүһитә ујғушлашмаг гәбилијјәтләри чох јүксәкдир. Дин вә дил мәсәләләриндә фанатик дејилләр. Лакин инамларына вә е'тигадларына садиг вә бағлыдырлар. Буна көрә дә мәһрумијјәт вә әзијјәтләр баһасына олса да, әсрләр бөју давам едән тәзигләрә бахмајараг әксәријјәти дин вә мәһәбләрини дәјишмәјибләр.

ЕРМӘНИ ДИЛИ

Ермәни дилинин мәншәји һаггында да инандырычы мә'луматлар јохдур. Ермәни дили бир чох халqlарын, хусусилә ајсорларын, ирантыларын, парфијалыларын вә јунанларын дилләринин тә'сири алтгында јаранмышдыр.

Ермәниләр мүхтәлиф дөврләрдә фарсча, јунанча, даһа сонралар түркчә данышмышлар. Халгын ишләтдији ермәни дили христианлыгдан әввәл зәнкин бир дил дејилди.

Ле Норманд бу һагга белә јазмышдыр:

"Ермәни дили Иран дилләри групуна аид олан зәнд вә фарс дилләри әсасында формалашмышдыр. Гәдим көкләрә малик олмасына һеч бир субут јохдур".

Делегарде, Гоше, Виндишман, Петерман да бу вә ја дикәр шәкилдә ејни фикери тәсдиг едирләр.

Дикәр бир груп алимләр дә ермәни дилинин әсиндә Туран дили олдугуну, даһа сонра фарс вә јунан тә'сири дәшдүјүнү дејирләр.

Де Морган исә:

"Бу дилдә ајсор, ибрани (иврит), Мидија, күрчү, мингрел, лаз, Урарту, Наири, Искит, јунан, әрәб, түрк, моғол, күрд, латын, рус кәлмәләри вардыр. Христианлыгдан әввәлки јазылары олмадыгындан ермәниләрин дилинин гәдимлијини билдирән һеч бир сәнәд јохдур" дејир.

Уебстер лүгәти ермәни дилинин һинд-Авропа дилләри аиләси ичиндә бу аиләнин һеч бир дикәр дили илә мүнасибәти олмајан бир дил олдугуну көстәрир.

Ермәни дилинин јазы вә әдәбијјат дилинә чеврилмәси Инчили тәрчүмәсидән сонра олмушдур. Бу дилә грабар јазы дили дејилмишдир. Сонралар, хусусилә Јунаныстана кедиб тәһсил алдыгдан сонра мәмләкәтләринә гајыдан ермәниләрин тә'сири вә даһа чох дуалар, ајинләр јолу илә ермәни дили јунан дилинин дә чидди тә'сиринә мә'руз галмышдыр.

Ермәни әлифбасы 38 һәрфдән ибарәтдир вә дин хадими Месроп Маштос тәрәфиндән V јүзилликдә јарадылмышдыр. Месроп әлифбасы вә ја Данјелли дејилән бу јазынын Јенисәј — көјтүрк ојма јазысы илә бәнзәрлији вардыр.

Бу әлифбанын II һәрфи тамамән көјтүрк әлифбасына бәнзәјир. Грабар адланан вә Туран үнсүрләри илә зәнкин олан ермәни дили бу әлифбадан истифадә етмишдир.

ЕРМӘНИ ӘДӘБИЈАТЫ

Христианлыгдан әввәлки ермәни дили фолклор вә дастан бахымындан зәнкиндир. Бунларын мөвзусу һинд, Иран, Ассирија вә јунан мифолокијаларындан гидаланараг гәдим динләрин бөјүк тә'сири алтында формалашмышдыр.

Христианлыгын гәбулуңдан сонра гәдим бүтпәрәстлик дөврләринә аид әсәрләр бу дөврүн тәкрат кери гајытмајачагыны дүшүнән дин башчысы Григор Лусаворич тәрәфиндән топланыб мәһв едилмишдир.

V јүзилликдән сонра әдәбијјата дини әсәрләр, дуалар, дини нәғмәләр һаким олмушду. Бу дөврдә католикос Саак (Исаак) Јунаныстанда тәһсил көрмүш вә ермәни әлифбасынын јарадычысы Месроп илә бирликдә Инчили вә бир чох башга әсәрләри ермәни дилинә чевирмишләр.

Ермәни әдәбијјатыны шәрти олараг үч дөврә бөлмәк олар:

1. IV — XII јүзилликләр арасы; классик вә харичи әсәрләрин ермәни дилинә тәрчүмә едилдији, харичи мифоложи әдәбијјатын ермәни әдәбијјатына тә'сир етдији бир дөврдүр. 951—1003-чү илләрдә јашамыш Григор Нарекатси бу дөврүн мәһһүр шаиридир.

2. XII јүзилликдә даһа чох Киликијада башлајан вә тә'сирләри ХVIII јүзиллијә гәдәр давам едән сәлиб јүрүшләри дөврүдүр.

3. ХVIII јүзиллик ермәни дилинин тәкамүлүнү тә'мин едән, Аврона классикләринин ермәни дилинә чеврилдији, тарих, дил

вә дин үзәриндә чалышылдығы, ермәни әсәрләринин Гәрбдә таныдылдығы дөврдүр.

Бу дөврүн башланғычында Сиваслы Мхитар тәрәфиндән гурулан "Мхитарист Католик Тәшкилаты" јаранмышдыр.

Ермәни әдәбијјаты даһа сонра Тифлис вә Москвада да инкишаф едиб артмышдыр. Бу дөврүн хусусијјәти ермәни дили вә әдәбијјаты үзәриндә сијаси тә'сирләрин, тәшвиғләрин, милләтчилиик чәрәјанларынын һаким олмасыдыр. Хусусилә Истанбул, Венесија вә Тифлис һәр бири бу чәрәјанларын мәркәзләри ролуну ојнамашдыр.

XIX јүзилликдә дил инкишаф етмиш, шаир вә јазычылар әләм, истираб вә кин долу әсәрләри илә ермәни милләтчилији вә истиғлаллијјәти фикирләрини тәрәннүм етмишләр.

ЕРМӘНИЛӘРДӘ ДИН

Христианлыгдан әввәлки ермәниләр иранлылар кими күнәшә, аја, суја, торпаға, күләјә, тәпәләрә, даим гарла өртүлү Агры, Нимруд, Сүбһан кими дағлара, бүрчләрә, бөјүк сулара, улдузлара, итләрә, көјрчинләрә, гартал, шаһин кими гушлара, ағачлара, гајалара, үјдурма бүтләрә, тәбиәтә ситајиш етмишләр. Мә'бәдләри олмамыш, ибадәтләрини ачыг һавада етмишләр.

Илк заманларда илкин инамларыны христианлыгын адәт вә ән'әнәләри ичәрисиндә муһафизә етмишләр.

Иранлылар христианлыгдан әввәл, еләчә дә сонра ермәниләрә зорла өз динләрини гәбул етдирмәјә чалышмышлар. Нәтта бу күн зәрдүштилик вә бүтпәрәстлик дөврләринин бә'зи тә'сирләринин көзә чарпмасы бундан ирәли кәлир.

Бә'зи мәһбәләрә көрә, Ашағы Ермәнистан кралы Апкарын чүзам хәстәлијиндән гуртулмасы үчүн һәзрәти Исадан јардым истәдијинә вә ики һәвариијунун Инчили Ермәнистана кәтирдикләринә көрә ермәниләр христианлыгы гәбул етмишләр. Лакин бундан сонра тәкрат өз көһнә динләринә гајытмышлар.

Даһа дәгиг мә'луматларә көрә, христианлыг давамлы олараг IV јүзиллијин илк илиндә (300) Ермәнистанда јазылмыш, Григор Лусаворичин сәјәсиндә мәһкәмләнмишдир. Григор Лусаворич тәхминән е.ә. 300-чү илләрдә Аназарбуслу Леонти тәрәфиндән руһани рутбә верилмиш илк дин хадимидир.

Бу дөврдә биринчи оларак крал Дертанд (Трдат) илә арвады Аскен, ба чысы Хосровитутт вә даһа сонралар бөлкә халгынын бөжүк гисми христианлыгы гәбул етмишләр. Бу сәбәбдән ермәниләр христианлыгы дәвләт дини оларак гәбул етмиш илк миллиәт сайлырлар.

Григор Лусаворич көһнә мә'бәдләри дағытмыш, бир чох көһнә әсәрләри мәһв етдирмишдир. Мушдакы Арташат илк дини мәркәзләри иди.

Онлар өзләринә католикос (милләтин нүмајәндәси) адыны вермишдиләр. Дини лидерләр олмагла бәрәбәр сijasи ишләрдә дә бөжүк роҗлары олмушдур. Мәркәзләрини Мушдан Ечмиәдзинә, даһа сонра Товинә көчүрмүшдүләр. VII жүзилликдән сонра бу мәркәз јенидән Ечмиәдзинә көчүрүлмүш вә бу күн дә ермәни апостол (ортодокс) килсәсинин дини мәркәзи Ечмиәдзиндәдир.

Ермәни килсәсинин әсасларыны гуран Григор Лусаворичин шәрәфинә ермәниләрин бөжүк гисминин мәнсуб олдуғу мәзнәбә григориан дејилмишдир.

Христианлыгдакы ихтилафлары һәлл етмәк үчүн IV жүзилликдән башлајараг әсрләр бојунча Изник, Ајаслут (Ефес), Истанбулда вә сон дәфә Ромада топланан шураларын вердикләри гәрарлара рәғмән ихтилафлар тамамән һәлл едилмәмишдир.

Илк үч мәчлисин гәрарларыны гәбул едән ермәни килсәси о дөврдә Иранла давамлы мүчадиләдә олдуғларындан, 451-чи илдә топланан Халседонија шурасында иштирак едә билмәмишдир. Бу сәбәбдән вә бә'зи башга сijasи сәбәбләрлә әлагәдар ермәни килсәси V жүзилликдә Бизанс вә Рома килсәләриндән тамамилә ајрылмыш вә монотеизми, јә'ни һәзрәти Исада јалһыз илаһи тәбиәтин олдуғуну гәбул етмишдир.

Ермәниләр динләрини горумаг үчүн Иран һөкмдары Јездәкирдә гаршы мүчадиләләр апараркән, Бизанс онлара көмәк етмәмишди. Бу вәзијјәт ермәниләрин тәкрап Иран һакимјјәтинә табе олмаларына сәбәб олмушду.

527-чи илдә Товиндә топланан јени шура әввалки гәрарлары рәдд етмишди. Сонракы топлантыларда да Бизанс вә Рома килсәләри илә һәр чүр мүнәсибәтләрин кәсилмәси гәрара алынмышды.

Иран кими Бизанс да әсрләр боју ермәниләрә өз мәзнәб вә дини ганунларыны гәбул етдирмәјә чалышмышдыр. Хүсусилә V—XII жүзилликләр арасында вахташыры чағырылан јығын-

чагларда бә'зән каталикослар ермәниләр адындан бу тәклифләри гәбул етдикләри һалда, ермәни халгы бууу гәбул етмәмишди.

Даһа сонра ермәни килсәси ејни мәгсәдлә латын килсәси илә мүчадилә етмишдир. Әсрләр бојунча апарылан мүбаризәләрдә ермәниләр өз католикосларынын әксинә, латын килсәси илә дә бирләшмәји рәдд етмишдиләр. Лакин ермәниләрин бир һиссәси Папа тәрәфиндән тә'јин едилмиш Абрам Ардвјзанын архасыпча кедәрәк католик олмуш вә бу диндә дә галмышлар.

Католикләр дә сонрадан өз араларында ајрылмышлар. Бу һагда ермәниләрин бир-бирилә мүчадиләси бәһсиндә изаһат вериләчәк.

Әввәл дә билдирдијимиз кими, сijasи зәруријјәтләр илә әлагәдар латын килсәсинә бојун әјән крал вә тәрәфдарларына гаршы дини лидерләр вә онларын ардычылары узун сүрән мүчадиләләр апармышлар. Бу мүчадилә һәлә дә гуртар-мамышдыр. Сонракы илләрдә Османлы императорлуғунун вердији дин вә мәзнәб һүрријјәтләриндән фајдаланараг, протестантларын бир һиссәси миссионерләрә католик мхитаристләр мүхтәлиф вахтларда Түркијә ермәниләрини өз мәзнәбләринә чевирмәјә чалышмышлар. Григориан ермәниләрин бөжүк һиссәси әввәлчә олдуғу кими, османлылар дөврүндә дә бу мүчадиләјә бахмајараг, мәзнәбләрини дәјишмәмишләр. Османлы дөврүндә бу мүчадиләдә хүсусилә 1841-чи илдә патриархлығын Саматјадан Гумгапыја көчүрүлмәсиндән сонра башламыш, һеч нәјә мүвәффәг олмајан католик кешишләри шәрг вилајәтләринә кедәрәк, орадакы ермәниләр арасында тәблиғат апармышлар.

Бүтүн бу мүчадиләләрин нәтичәсиндә 1701—1702-чи илләрдә григорианларын бир һиссәси Папаја тәмајул едәрәк католиклији гәбул етмишләр.

Ермәни католикләринин Османлы дәвләтиндә рәсмән ајры бир динә саһиб олмалары илк дәфә 1830-чу илдә верилән ичазә илә мүмкүн олмушдур.

Протестантлыг исә 1828-чи илдән сонра Американын вә америкалы миссионерләрин, даһа сонра да инкилисләрин көмәји илә ермәниләр арасында јайылмаға башлады. Буларын да мүстәгил бир дини килсәјә саһиб олмалары 1850-чи илдә мүмкүн олмушдур.

Буну хүсусилә гејд етмәк истәјирәм ки, Османлы императорлуғундакы ермәниләрин дин вә мәзнәб мүчадиләси дәвләтин һаким үнсүрү олан мүсәлманларла дејил, башга-башга мәзнәбләрә мәнсуб ермәниләрин бир-бирләри арасында чәрәјән

етмишидир. Бир ермәни җазычысы бу хусусда белә җазмышдыр: "Түркиядә ермәниләр бир тәрәфдән ән жүксәк мөнгеләрә жүксәләркән, дикәр тәрәфдән ган тәләбаты кими бир-бирләри илә халг сәвиҗәсиндә дава едирләр". Биз бурада ермәниләрин бүтүн хусусиҗәтләри һаггында олдуғу кими, динләри һаггында да кифәјәт дәрәҗәдә мә'лумат вердик. Мүхтәлиф мәзһәбләрә мәнсуб ермәниләрин аҗры вә мүстәгил бир җамаат олмаг һагларынын кечикмәсинин әсас сәбәби ермәни килсәләринин, кеңишләринин буну дәстәкләмәмәләри олмушдур. Әслиндә Османлы дөвләти онларын дахили ишләринә гарышмырды. һәтта дин башчылары мәзһәб дәјишдирән ермәниләрә бөјкөт е'лан етмишдиләр.

Бу тарихи һәгигәтләр чох вагһәләри көзләримиз гаршысында җанландырыр. Ермәниләр һарада, һансы дөвләтләрлә мүнәсибәтдә олмушларса, онларын һамысы ермәниләри өз дин вә мәзһәбләринә чевирмәјә, бә'зән достчасьпа, бә'зән кәскин мүҗадиләләрлә бу арузларыны гәбул етдирмәјә җалышмышлар. Иранлыларын, бизанслыларын, һәтта күрҗүләрин әсрләр бөју давам едән фәалиҗәтләри вә Папанын узун мүддәт давам едән тәзјиги бу фикрин инкар олунмајан дәлилләридир.

Ермәниләр тарихләри бөјунҗа гоншу вә ја табә оларат јашадыглары дөвләтләрдән јалыыз түркләрдән белә бир тә'сирә мә'руз галмајыблар.

Бунун башлыҗа сәбәбләриндән бири түркләрин милли адәт вә ән'әнәләри, исламын башта динә мәнсуб азсајлы халглар һаггындакы һөкмләридир.

Харичи мәнбәләр буну е'тираф едирләр. Мәсәлән, М.А.Убичини ермәни Пазмавебин 1856-чы илдә јажылмыш әсәринә истинад едәрәк, Әдирнә бөлкә рәиси китрли Мехмет пашанын Крым мүһарибәсиндән әввәл Әдирнәјә кәлдикдә халга мүраҗиәтлә дедији сөзләри хатырлајыр:

"Исламиҗәт башга диндән олан тәбәәләр һаггында: онларын һәјаты бизим һәјатымыз, мәсләки бизим мәсләкимиз, онларын шәрәфи бизим шәрәфимиздир. Белә ки, онларын башындан дүшәчәк бир түкдән, итирдији бир иҗнәдән, онлара тохунчаг бир сөздән, бир һәрәкәтдән өтрү Аллаһ гаршысында мә'ул олаҗағымыз демирми?!"

Сиз, динимизи горумага мә'мур олан мүфти вә дин үләмасы, бу сөзләрә нә дејәрсиниз? Онларын һамысынын бирдән "доғрудур" җавабынын гаршысында о, сөзләринә давам едәрәк демишдир:

Бу һалда онлары севмәк, онлары јола вермәк бизим мүтәддәс вәзифәмиздир. Ајинләримиз вә адәтләримиз башга ола биләр. Лакин бизим мәсҗидә кетмәјимиз, онларын килсәләрә вә ја синагогларә кетмәләри, һамымызын Аллаһын гуллары олмағымыз манә олмаз. Биз һамымыз ејни атанын өвләдләријыг. Демәли, һамымыз гардашларыг".

ИКИНЧИ ИИССЭ

ТҮРК—ЕРМЭНИ МҮНАСИБЭТЛЭРИ (1048—1914)

ОСМАНЛЫЛАРДАН ЭВВӨЛКИ ВЭЗИЛЈЭТ

Мүхтәлиф ермәни мәнбәләриндән алдығымыз мәлүматлара көрә, ермәниләр XI јүзилијә гәдәр әксәрән Гафгаз бөлкәсинин кичик бир сәһәсиндә, даһа сонралар Бөјүк Ермәнистан дејилән вә 15 вилајәтә ајрылан өлкәдә дағыныг бир һалда олан мүхтәлиф дөвләтләрә табе олараг јашамышлар. Вахташыры газанылан ғысамүддәтли мухтаријјәт нәзәрә алынмазса бүтүн тарихләрини мүчадилә ичиндә кечирмишләр.

Бу мүчадиләләр һәм сијаси мүстәгиллик әлдә етмәк, һәм дә динләрини, дилләрини, ән'әнә вә адәтләрини горујуб сахламаг үчүн апарылмышдыр.

Бөлкәнин кеосијаси мөвгејинә көрә аз бир милләтин бураја һаким олараг јерләшмәси вә јашамасы мүшкүлә чеврилмиш, ермәниләрин вахташыры кичик группар һалында гәрбә доғру көч етмәләринә вә јайылмаларына сәбәб олмушдур. Бу көч, әсәсән, Фәратдан гәрбдәки Кичик Ермәнистан дејилән үч вилајәт илә Киликија бөлкәсинә дахил олмуш, орада ермәни ичмалары јаранмышдыр. Бу минвалла османлылар дөврүндә императорлуғун һәр вилајәтиндә аз вә ја чох сәјда ермәни азлығы (милли азлык) јаранмышдыр.

Эввәлдә билдирдијимиз кими, XI јүзилилдә Гафгаз бөлкәсиндән Анадолуја кирән сәлчутлар, ермәниләрин даһа бөјүк күтләләр һалында јенидән Киликијаја көчмәләринә сәбәб олмушду.

Булар, орадакы сијаси вә стратежи вәзијјәтдән, хүсусилә мүсәлманларла христиан ордулары арасында үзүчү муһари-бәләрин вердији имканлардан фајдаланараг, бир нечә јүз ил башга дөвләтин табечилијиндә олса да, кичик бир краллыг һалында јашамаг имканы газанмышдылар.

Әлбәттә, бу кичик краллыг ермәниләрин јалныз бир бөл-кәдәки мүәјјән һиссәсинә истинад едирди. Дикәрләри Бөјүк Ермәнистанда, гисмән дә Кичик Ермәнистанда һәмин бөлкәләрә һаким олан дөвләтләрин табечилијиндә кичик бәјликләр һалында јашајырдылар. Бөјүк бир гисми дә бөлкәдәки бәјләрә табе олан кичик торпаг сәһибләри — кәндиләр иди.

Буна бахмајараг, сәһиб олдуглары кејфијјәтләр һесабына бүтүн тарих бојунча олдугу кими, бу дөврдә дә башга милләтләр ичиндә әријиб кетмәмиш, сијаси бирлик кими олмаса да, кичик чәмијјәтләр һалында дини бирликләрини горуја билмишләр.

Сәлчутлар Шәрги Анадолуја һаким олдуглары заман, бөлкәдәки әһалинин бөјүк гисми (ермәниләр дә дахил олмагла) әрази сәһибләринин әлиндә бир көлә вәзијјәтиндә јашајыр-дылар. Бөлкәјә һаким олан Бизансын бу вәзијјәти дүзәлдә биләчәк тәсири вә гүввәси јох иди. Буна көрә дә халг, онлардан јалныз верки вермәји тәләб едән, дин вә мәзһәбләринә гарышмајан сәлчутлары бир хиласкар кими гаршыламышды.

Бу тајфаларын вә о хүмләдән, ермәниләрин мүхтәлиф хари-чи дөвләтләрин, дин вә мәзһәбләрин тәзјиг вә зоракылығындан гуртулмалары, өзләри мүстәгил бир дөвләт олмаса да, мүстәгил вә күчлү бир дөвләтин дахилиндә бәрабәрһүгүгү тәбәә кими әмин-аманлыг ичиндә јашамалары сәлчутлар дөврүндә баш-ламышдыр. Османлы түркләри тәдричән бөлкәни һакимиј-јәтләри алтына алмыш вә узунөмүрлү, күчлү бир императорлут јаратмышлар.

БАШЛАНҢЫЧДАН 1839-чу илә гәдәр ОСМАНЛЫ — ЕРМЭНИ МҮНАСИБЭТЛЭРИ

Османлы дөвләтинин илк дөврүндә, јухарыда гејд етдијимиз кими, ермәниләр әсәсән Киликијада вә Шәрги Анадолу илә Гафгаз бөлкәләриндә кичик краллыглар вә бәјликләр һалында вә ја дағыныг вәзијјәтдә Иран, Бизанс, Күрчүстан, Сәлчут дөвләтләри вә диқәр кичик дөвләт вә бәјликләрдә онлара табе олараг јашајырдылар.

Ермәниләрнн османлыларла илк әләгәләри биринчиләрнн чох аалыг тәшкил етдикләри гәрб бөлкәсиндә башламышды. Осман Гази 1324-чү илдә Бурсаны дәвләтин мәркәзи етдикдән сонра, Күтаһјадакы ермәниләрнн чоху вә ермәни руһани идарәси Бурсаја көчүрүлмүшдү.

Бунлар әсасән Киликија краллыгынын дағылмасы нәтичәсиндә Киликијадан Карамана вә Күтаһјаја, орадан да Бурсаја көчән киликијалы ермәниләр иди. Бу дөврдә, еләчә дә сонралар Османлы өлкәси ичиндәки ермәни азлыгы һәр заман дәвләтин ән чох күвәндији үнсүрләрдән бири олмушдур.

Даһа сонралар Сивас-Малатја вә Фәрат чајына гәдәр олан бөлкә Илдырым Бајазид дөврүндә алынса да, ғыса мүддәтдән сонра Анкара Мејдан мұһарибәси (1402) нәтичәсиндә Топал Тејмурун ордулары бу бөлкәни тамамилә ишғал етмишди.

Тејмурун Анадолудагы һакимийјәти давамлы олмамшы вә Османлы дәвләти јарым әср мүддәтиндә, Чәләби Мехмет заманында Сивас-Амасја—Әрзинчан, Султан Фәтеһ Мехметин заманында исә Гара дәниз саһилиндәки Трабзондан вә Әрзурумдан гәрбә, Әрзинчандан вә Кајсеридән шәргә, Ичел саһилләринә гәдәр узанан хәттин гәрбиндәки әразиләрә там һаким олмушдур.

Султан Јавуз Сәлим дөврүндә Битлис—Мосул хәттинин гәрб саһәләри, Шимали Ираг вә бүтүн Сурија, Киликијанын бүтүн әразиси, Мисир вә Һичаз Османлы империјасынын һакимийјәтинә кетмишди.

Ермәниләрнн мәскун олдуғлары әразинин һамысы јалһыз Султан Сүләјман Гануни дөврүндә, түркләрнн ғызыл әсри сајылан ХҮІ јүзилликдә османлы торпағларына бирләшдирилмишди.

Лакин түрк—ермәни мұнасибәтләри, әсасән, Истанбулун фәтһиндән сонра, Султан Фәтеһ Мехметин заманында һәр ики тәрәфин гаршылығлы е'тимады вә сәмиийјәти әсасында башланмышды.

Бу заман ермәниләр Гафгазда, Шәрг Анадолуда вә Киликијада сәјча аалыг тәшкил етдикләри үчүн чохсајлы кичик краллығлар вә бәјликләрин галығлары олан, өзләринә күрд ады верән түрк әсилли дәрәбәјиләрнн нүфузу алтында јашајырдылар.

Ермәниләр бу дөврдә нә сјајси, нә дә сосиал бахымдан мүстәғил бир гурум саһиби олмамшылар. Әсрләрчә онлара һөкм едән дәвләтләр ермәниләри истисмар етмиш, хусусилә итгисади

вә дини бахымдан өзләринә бағламағ үчүн мұхтәлиф тәзјигләр етмишләр. Ермәниләри һимајәсинә алан, онлары бүтүн һагг вә һүғуғуну сахлајарағ дәвләтә ән садиг вә е'тибарлы бир үнсүр һалына кәтирән, Истанбулу фәтһ едәрәк Бизансыһ һакимийјәтинә сон вермиш Султан Фәтеһ Мехмет олмушдур.

Истанбула кирәр-кирмәз Султан Фәтеһ Мехметин илк иши дәвләтин әсас принципи оларағ әсрләрчә тәтбиг едилән дин вә виғадан һүрријјәтинә сәдағәт нүмунәси кими јуанларә ән кениш дини һүрријјәт бәхш етмәк олмушдү. Султан Фәтеһ Мехмет ермәниләрә дә ејни һаггы вермишди.

Анадолунун мұхтәлиф јерләриндә зәиф вә ачиз бир азлығ һалында јашајан ермәниләр үчүн дә бир дини мәркәз тәшкил етмиш вә башына да Бурсадакы ермәни кешиши һовакими кәтирдәрәк ермәниләрнн дин бахымындан ихтијарыны бу килсәјә вермишди.

Бу фәрман Гумғаны ермәни килсәсиндә узун әсрләр мұһафизә едилмишди.

Һәмин гәрары илә бөјүк һөкмдар Султан Фәтеһ Мехмет, тарихдә илк дәфә оларағ, ермәниләрнн динләринә, дилләринә, адәт вә ән'әнәләринә саһиб олмаларына имкан вермишди.

Тарихләриндә һеч бир дәвләтдән көрмәдикләри бу үстүнлүјә көрә ермәниләр дә Османлы дәвләтинә вә түрк милләтинә сәдағәтлә хидмәт етмишләр.

Бу сәбәбдән ғыса бир мүддәтдә мұхтәлиф јерләрдән Истанбула көчән бөјүк ермәни күтләси бу көзәл шәһәрдә дунјанын ән зәнкин вә имканлы халғларындан бириси олмушдү. Истанбула көчән ермәниләрнн эксәријјәти Киликијадан Караман вә Күтаһјаја, орадан Бурсаја кәлән ермәниләр иди. Бунлара әввәлләр јерли ермәниләр дејилмиш, Шәрг вилајәтләриндән, Иран вә Гафгаздан Истанбула кәләнләрә исә харичи кими бахмышлар.

Сонралар да фәтһ едилән һәр өлкәдән ермәниләр Истанбула ахышмышлар. Истанбулун танынмыш бир чох тачир вә сәнәткарлары ермәниләр иди.

XIX јүзиллијин орталарына гәдәр, 500 ил давам едән мүддәтдә ермәниләр дәвләтин ән инанылмыш үнсүрләриндән олмушлар. Дәвләтлә мұнасибәтләриндә олдуғу кими, түркләрлә мұнасибәтләри дә ејни шәкилдә олмушдур. Ејни кәнд вә ја шәһәрдә јашајан түркләр вә ермәниләр бир-бирләрини чох севән, ән чох әләғәли, бир-бирләринә инанан үнсүрләр олмушлар.

Дин вэ диллэрини чох севэн ермәниләрин ичиндэ түрк дилини билмәјән, евиндэ түркчә данышмајан, түрк адәт вэ ән'әнәләрини түркләр кими мәнимсәмәјән ермәни айләси олмамыш вэ ја дүшүнүмәјәчәк гәдәр аз олмушдур. Ермәни дилини билмәјән ермәниләр исә чох олмушдур. Бир чох гәзет вэ китаблар ермәни әлифбасы илә түркчә нәшр едилирди. Өзләринин мәктәпләри олмушдур. Амма өз арзулары илә мәктәпләрдә түрк дилиндә дәрс кечилирди. Оңлар һәтта килсәдәки дуаларыны түркчә етмишләр. Белә ки, Шәргдә бир чох ермәни гадыплары да түркләр кими чадра өртмүшләр.

Шәргли вэ ја киликијалы олмаг, григориан, католик вэ ја ортодокс динләринә мәнсубијјәти үзүндән ермәниләрин өз арасында вахташыры дүшмәнчиликләр вэ мүчадиләләр баш вермишдир. Лакин түркләрлә ермәниләр арасында дини вэ ја идарәчилик саһәләриндә кичик аңлашылмазлыг белә олмамышдыр.

Ермәниләрә дин һүрријјәти, вичдан һүрријјәти, сијаси һүрријјәт, вәтәндашлыг һаглары да һәм түркләр, һәм дә императорлуғун тәбәәси олан диқәр ирг вэ диндән олан Османлы вәтәндашлары илә ејни дәрәчәдә верилмиш вэ оңлар тарихин һеч бир дөврүндә һеч бир ирг вэ ја динин һеч бир өлкәдә көрмәдији һаггы вэ азадлыгы Османлы идарәсиндә тапмыш вэ јашамышлар.

Јеканә истисна, јә'ни түркләрлә араларындакы фәрг, әскәрлик хидмәтиндән азад олмалары иди. Сон әслрә гәдәр саһиб олдуғлары бу азадлыг сәбәбиндән түркләр чох тез-тез баш верән мүһарибәләрдә иткиләр верәрәк һәм иғтисади, һәм дә сај бахымындан инкишафдан мәһрум олдуғлары һалда, ермәниләр вэ башга милләтләр императорлуғун тичарәт вэ иғтисади һәјәтына һаким олмушдулар. Әһалиләринин сајы артмыш, кениш вэ даими иш јерләри әлдә етмишдиләр.

Һәр чүр вар-дөвләт вэ әмин-аманлыг ичәрисиндә јашадығлары императорлуғун горунмасы уғрунда түркләр ган төкәркән, диқәр Османлы вәтәндашлары сәрвәт газанмаға чалышмышлар. Нә гәдәр ијрәнчдир ки, чох разы галдығлары бу әскәрлик азадлыгыны әслрәчә бир имтијаз кими гәбул едән ермәниләр (вэ диқәр азлығлар) јалныз XIX јүзиликдә бу вәзијјәти өзләри үчүн оңлардан әсиркәнмиш бир һагг оларат ирәли сүрмүш, бу һагга саһиб олдуғда исә дөвләтин вердији силаһла дөвләтә гаршы хәјанәткарчасына баш галдырмышлар.

Е'тираф етмәлијәм ки, ермәниләр өз имтијазларыны 500 ил ејни сәдагәт вэ бағлытығла гәбул етмишләр. Оңлары јолдан чыхаран харичдән јөнәлдилән тәблиғат вэ дәстәкләрлә јанаши дахилдәки сијасәт һәвәскарлары, мәнфәәт дүшкүнләри, коми-тәләр, чәмијјәтләр һалында бирләшмиш тәһдидчи террорчулар олмушлар. Доғрудур, ермәниләри османлылар әлејһинә галдырмаг о гәдәр дә асан олмајыб. Лакин о мәчәрәпәрәст куруһ бу даваја һәјат вэ кәләчәкләрини бағламышдылар. Үстәлик бунун үчүн харичдән вэ дахилдән бөјүк мәбләғләр алырдылар. Буна көрә дә нәјин баһасына олурса-олсун, һәтта бу хәјанәтлә разылашмајан ермәниләри тәһдид етмәклә вэ һәтта өлдүрмәклә ишә башламышдылар. Бу мәсәләни сонра даһа әтрафлы изаһ едәчәјик. Һәләлик исә ермәни мәнбәләриндән бир нечә мисал көстәрмәји ләзым билдик.

Варантјан "Ермәни һәрәкәтынын тарихи" адлы ермәни дилиндә јаздығы әсәриндә (1914) көстәрир:

"Түркијә ермәниси рус ермәнисинә нисбәтән ермәни мәдәнијјәти, дили, тарихи, әдәбијјаты илә бағлы чох мә'луматлы вэ сәрбәст иди. XIX јүзилијин әввәлләриндә ермәниләр бир милләт олараг Авропада мә'лум дәрјидиләр".

Смбат Габриелјан "Ермәни бөһраны вэ оңун тәқрар јаранмасы" адлы ермәни дилиндәки әсәриндә (Бостон, 1905) бу сәтирләри јазмышдыр:

"Авропада дөвләтлән бир ермәнидән пул тәләб едән ермәни ингилабчысына о белә чаваб вермишди: — Мән өз пулумла милләтин чәллады олмаг истәмирәм!"

Дашнакларын Москвада өлдүрдүкләри дөвләтли ермәни Јамбарјан да шүбһәсиз ејни гәнаәтдә олмушду. Бу шәхс бир ермәни јетимханасынын бүтүн хәрчиши верирди... Јенә дә ејни сәбәблә Измирдә Балјозјан өлдүрүлдү... Комитәнин тәһдид мәктублары илә истәдији мәбләғи вермәјән рус ермәниси Бабалјан Новороссијск күчәләриндә боғазы үзүләрәк өлдүрүлдү...

Бу чәнаблар зор күчү илә ганунсуз "верки" топлајараг Сасун, Муш ермәниләринә өзләринин пулсуз алдығлары силаһлары баһа гијмәтә сатыр, әвәзиндә һәтта күчлә ән зәрури ев әшјаларыны, һејванларыны, сүрүләрини әлләриндән алырдылар.

Өз башы илә, дүшүнчәси илә һәрәкәт едән вэ дашнакларын һәрәкәтләрини бәјәнмәдикләрини дәмәк чәсарәтиндә олан Тохмалајан Вартапет алдадылараг шәһәрдән кәнара чыхарылыб вәһшичәсинә өлдүрүлмүшду.

Эрзурумда өлдүрүлгөн вә ермәни ингилаб баярагыны мүтәддәс ганыҗла бојајан гурбанларын биринчиси Керкестјан дашинак партијасынын үзү иди. Амма онларын лүзүмсуз һәрәкәтләрини исләмишди...

Эрзинчанын Армуданлар мәһәлләсиндә һәрби вәкил Аһарон комитәчиләрин истәкләринә "бу чыхылмаз јолдур" дедији үчүн комитә тәрәфиндән өлүмә мәһкум едилмиш вә өлдүрүлмүшдү.

Истанбулда Роберт коллечинин мүдирі америкалы доктор Ч.Намлин Бостонда чыхан "Конгрегационалист" журналында 1893-чү илдә јаздығы мәғаләдә бу мәсәләләрин әслини белә шәрһ етмишдир:

"Бу мәсәләләрин әсли-көкү Русијадыр. Бунылары рус гызылы вә әкасы идарә етмәкдәдир. Онлар мә'сум вә чаһилләри ифтира вә бәһтанларла алдадараг үсјана тәһрик едир вә партијаларына чәлб етмәјә чалышырлар".

Бу мисаллар ермәниләрин вә ермәни даваасыны дәстәкләјән харичи шәхсләрин әсәрләриндә көстәрилән јүзләртә, минләртә мисаллардан јалһыз бир нечәсидир.

Османлылар әввәлчәдән дин, дил, адәт вә ән'әнә бахымындан өсләринә табә олан азлыгыла, милләтләрә бөјүк бир һүрријјәт вермәсәјдиләр, һәр һалда тамамилә башга нәтичәләр алынарды. Ја бу азлыглар даһа илк күндән е'тибарән мүтавимәт илә гаршылашар, дәвләтин гүввәтли олдуғу бу әсрләрдә онлары әзиб јох едәрди. Вә јахуд гүдрәтинә, гүввәтинә баш галдырмајан бу мә'сум күтләләрин ән кичик бир мүтавимәт көстәрмәмәсиндән истифадә едәрәк, онлары дини илә, дили илә, адәт вә ән'әнәләри илә өз дахилиндә әридәрди.

Дүнјада буна чох-чох мисаллар вардыр!

Өзү бир сыра сијаси вә социал бәлалар ичиндә чырпынан Јунаныстан кими балача бир дәвләтин Гәрби Тракијада вә кичик адаларда түркләрә етдикләрини үч гит'әјә һөкм едән Османлы дәвләти едә билмәздими? Әлбәтте, едә биләрди. Амма етмәмишдир. Чүнки бу чәһәт, бир дәвләт аңлајышы, бир социал аңлајыш, бир инсанлыг вә вичдан һүрријјәти аңлајышы кими түрк дәвләтинин ән гүввәли чәһәтләри вә көстәричиләридир.

Инсанлары севмәк, һәр кәсин, һәр милләтин дин вә вичданына, азадлыгына һөрмәт етмәк Османлы дәвләтинин бүтүн һакимијјәти дәврүндә ән вачиб принципи олмушдур.

Буныларын әксини иддиә едән јабаңчы әсәрләр дә вардыр. Лакин бунлара бизим чаваб вермәјимизә еһтијаж јохдур. Бу јаланчы иддиалары ән мө'тәбәр сәнәдләрә тәкзиб едән, јенә дә

харичи елм вә сијасәт адамлары, бөјүк һәрбчиләр олмушлар. Бу хүсусда бир чох дилләрдә јазылмыш чохсајлы әсәрләр вардыр.

Лакин түркләрин бу хүсусијјәтләрини исбат етмәк үчүн шаһидә вә әсәрләрә еһтијаж да јохдур. Әкәр белә олмасајды, бу күн Орта вә Шәрғи Авропада, Балканларда, бүтүн Анадолуда, Гафгазда, Иранда, Әрәбистанда вә Шимали Африкада түрkdән башга милләт, исламдан башга дин галардымы?

Бу сәбәбдән, мән шәхсән, бир түрк олараг, итирдјимиз бу өлкәләрдән, дәвләт олараг итирдјимиз әзәмәтимиздән һисс етдјим үзүнтү гәдәр, һәтта ондан даһа чох, әчдадымын көстәрдји бу бөјүклүkdән, бу дин вә вичдан һүрријјәти аңлајышындан долајы гүрүр дүјән бир инсанам.

Бу барәдә, һәлә дә утуда билмәдјим хатирәми сизләрә чатдырмағы лазым билирәм. 1954—1955-чи илләрдә бир күн Бухарестдә, бир сәфирликдә, харичи дипломатларын иштирак етдји јығынчагда, Југославија сәфирлијинин әмәкдашларындан бириси сөһбәт әснасында мәнә мүрачизтлә: — *Биз сербләр мөвчудијјәтимизи Зәмбилли Әли Әфәндијә борчлудут*, — дедикдә мән чашыб галмышдым. Фатех кими, һәм дә мәдәнијјәт вә елм саһәсиндә мәшһур олан бу шәхсијјәтин сербләрә нә әлағәси олдуғуну билмирдим. Југославија дипломаты давам едәрәк:

— *Бә'зи сербләр пәдшаһа јарышмаг үчүн Сербистанын тамамән исламлашдырылмасыны һәјата кечирмәји мәсләһәт көрмүшдүләр. Зәмбилли Әли Әфәндидән бу хүсусда фикри сорушудутда:*

— *Һаша, Султаным! Ислам дининдә белә шәј олмаз. Ким арзу едәрсә, мүсәлманлыгы гәбул едәр. Бир нечә инсанын истәјилә вә зорла бир чәмијјәттә дини дәјишдирмәк олмаз. Бу исламијјәтә зидд бир фикирдир*, — демеш вә белә јаклыш бир гәрәра мане олмушду. Елә бу сәбәбдән дә биз сербләр варлыгымызла она борчлудут.

Һамысы христиан олан бир чох дәвләтләрин дипломатлары гаршысында Југославија дипломатынын дедији бу сөзләрдән, һәјатымда надир һалларда дүјдүғүм бир һәзз алмышдым.

Нур ичиндә јатсыңлар, Зәмбилли Әли Әфәнди дә, онун мәсләһәтини гәбул едән һөкмдары да.

500 ил бир-бирилә гардаш кими кечинән, бир-бирини севән вә сајан, е'тимад едән бу ики милләтә нә олду ки, сон 50 илдә бир-биринә дүшмән олдулар, өлдүрдүләр, өлдүләр вә бир һиссәси јурдларыны тәрк едәрәк кетдиләр?

Онун сәбәбләрини јенә дә бир ермәни әсәриндән охујат:

Варантјан "Ермәни һәрәкаты тарихи" адлы әсәриндә јазыр:

"Түрк идарәси позулмушду. Көзүчтыг вә ағыллы ермәниләр милләтләринин тәлјинә лагәјд гала билмәздиләр. Гафгаздакы католикос Нерсес вә башга лидерләр иранлыларга гаршы вурушаркән, ермәниләр, Түркіјә дәвләтинин әңфләмәсиндән истифадә етмәк истәјирдиләр. Көзләри гаршысында әсрлик гоншулары јунаилар түрк ишғалындан гуртармаг үчүн чалышырдылар. Булар да горхаг аддымларла ипә башладылар".

Јәни үч-беш мәчәрәпәрәст, 500 ил ермәниләрә ән бөјүк имкан—һәгиги вәтәндашлыг һүгүгу вермиш дәвләт әңфләјинчә онун мирасына саһиб олмаг үчүн ермәни милләтини хәјанәтә чәлб етмәјә башламышдылар.

Варантјанын бу е'тирафы һәгигәтән сәмими вә ибрәта-миздир. Лакин бу е'тирафа бә'зи әлавәләр етмәк лазымдыр.

Дәвләтә гаршы баш галдырмаг, силаһланараг 500 ил гардаш кими јашадыглары түркләрә нәтичәси мә'лум олмајан бир өлүм-дирим мүчадиләсинә кирмәк, әлбәтгә ки, ағлы башында олан ермәниләрин дә хошладыглары бир һал дејилди. Бу сәбәбдән һәммин һәрәкатын тәшкилатчылары милләтләрини хар олмагдан хилас етмәк үчүн артыг баш вермиш сучларыны өрт-басдыр етмәк мәгсәдилә бу һәрәкәтләринә илләр бөјү мүхтәлиф сәбәбләр үјдурмушлар.

Үјдурдуглары сәбәб вә јалан һадисәләри узун мүддәт дүнјаја јаймыш, бир сыра харичиләри, һәтта һадисәләр дөврүндә һәлә доғултамашы кәнч ермәни нәслини бу јаланларга инандыр-мышлар. Түркләр дә бүтүн тарихләриндә олдуғу кими—биз һағлыјыг, мүдафијә әһтијачымыз јохдур кими бир јол сечмишләр.

Ермәни мәсәләси ортаја чыхарылдығы күндән христиан әләмини гызышдырмаг мәгсәдилә, Османлы дәвләти әлјһинә ирәли сүрүлән ән бөјүк иттиһам ермәниләрин јалныз христиан олдуглары үчүн Ислам дини тәрәфиндән зүлмә, тәзјигә, соғгырымларына мә'руз галдыглары барәдә үјдурма ифтирасы олмушдур. Һалбуки, бир чох христианын да шаһидликләринә көрә, бүтүн дәвләтләр арасында дин һүрријәтинә һөрмәт едән јалныз Османлы дәвләти олмушдур.

Варантјанын е'тирафы иә һәгигәтән сәмимидир. Доғрудур, ермәниләрин баш галдырмаларынын сәбәби нә түркләрин ермәниләрә зүлмү, нә дә ермәниләрин кери галмыш олма-ларыдыр. Бу хүсусда бизим дә дејәчәјимиз чох шејләр вар.

Амма биз јенә дә гәрәзсиз, һәтта ермәниләрә тәрәфдар олан харичиләрин фикирләрилә даваја вә иддијаја бир ајдынлыг кәтирмәјә чалышычағыг. Мәсәлән, Алиса Реглус демишдир:

"Түрк һакимијәти шәхсин, фәрдләрин мә'нәвијәтинә нүфуз етмир. Демәли, бир чох чәһәтләрдән халг кутлаларинин мухтаријәти, сәрбәстлији Гәрби Европанын ән ирәлидә олан мәмләкәтләриндән даһа мүкәммәлдир".

М.А.Убичини иә белә јазыр:

"Вичдан һүрријәтинә кәлиңчә, Түркіјәдә һаким олан дин (Ислам), диқәр динләр һағгында, христиан дәвләтләрдә чох аз көрүнән бир күзәшт көстәрмәкдәдир.

Румынијалы профессор Жорга да ХҮІІІ әсрин сон илләриндә полшалы сәјјаһ Микошаја истинадла јазыр:

"Түркләр тәрәфиндән ермәниләрә, диқәр бир милләтә бәхш едилән дәрәчәдән даһа чох, даһа зијадә һөрмәт көстәрилмәкдәдир. Ермәниләр ејни заманда түркләр тәрәфиндән јуналарга верилдијиндән даһа кениш мәзһәб һүрријәтиниә малиқдиләр".

Буларга рәғмән, бу күн әксәријәти Америка Бирләшмин Штатларында, Канадада, Франсада, Ливанда вә диқәр өлкәләрдә јашајан ермәниләр арасындакы кичик бир азлыг, хүсусилә дашинаклар вә дин адамлары, һәлә дә бу һәгигәти тәһриф едәрәк дүнја халгларыны јанлыш мә'луматларла әлјһимизә галдырмаға чалышмагдәдирлар.

"Енסיклопедија Американа"да јазылмыш мә'лумат:

"1915-чи илдә түрк һөкүмәти, руслар Түркіјәни ишғал етдикләри һалда ермәниләрин оларла бирләшмәсиндән гор-хараг ермәни мәсәләсинин һәллигә гәрар верди. Гадынлар вә ушаглар зорла мүсәлман едилдиләр".

Бу, бир шәхсин субъектив фикри ола биләр. Даһа доғрусу, сијаси дүшүнчәси ону белә јазмаға сөвг едә биләр. Анчаг бир енסיклопедија, һәм дә "Енסיклопедија Американа" һеч олмаса һадисәләрин ичиндә јашајан инсанларын һәлә ки сағ олдуглары дөврдә тарихи бу гәдәр инкар етмәмәли иди.

Түркләр үчүн бәлкә һәр шеј демәк олар. Лакин "ушаглары, гадынлары мүсәлман етдиләр" сөзү түркләр һағгында дејилә билмәз. Буну түркләрин ән гаты дүшмәнләри белә демәмишләр. Түркләрин, үмумијәтлә мүсәлманларын ән бөјүк хүсусијәти, һеч кими зорла мүсәлманлыға чәлб етмәјә чалышмамаларыдыр.

Истиглас савашындан сонра Түркіјәдә галан ермәниләрдән мүсәлман олан вармы? Билмирәм. Амма ола биләр. Диқәр

динден вә милләтдән олан шөхсләр, хусусилә гадынлар өз арзусу илә мүсәлман ола биләр. Булар түркләрлә евләнмәк үчүн мүсәлман оларкән оилара гаршы һеч бир күч ишләдиләмийшдир.

Бунун ән чанлы мисалыны һамыја мә'лум олан бир аиләнин тимсалында көстөрмәк истәјирәм.

Мәшһур јуан мијјардери Онасис түркіјәлидир. Сонралар о, Түркіјәдән Јунаныстана көчмүш, бачысы исә бир түрклә евләнәрәк өз арзусу илә мүсәлманлығы гәбул етмишдир. Арадан мүәјјән илләр кечдикдән сонра Онасис бачысына мадди көмәк көстөрмәк истәдикдә, бу гадын артыг мүсәлман олдуғуну вә Онасисдән јад бир адам кими һеч бир јардым гәбул етмәјчәјини билдирмишдир. Бәлкә бу чүр мүсәлман олмуш ермәни дә ола биләр. Мәсәлән, 1919—1922-чи илләр арасында Истанбулда фәалијјәтдә олан, Анадолуја кизли силаһ, һәрби сурсат вә инсан кечирән М.М. тәшкилатынын ики үзвү һәсән вә Нәчати өз арзулары илә мүсәлманлығы гәбул етмиш ермәни мәншәли түрк вәтәндашлары иди.

Түрк ордуларынын фәһ етдикләри јерләрдә динә һеч бир мүдахилә етмәдикләри кимсәнин инкар едә билмәјчәји бир һәгигәтдир.

Бу барәдә Гәрб алимләринин әсәрләриндә чох сәјда мә'луматлар вардыр.

Инкилис алыми проф. Ч.В.Арнолд 1896-чы илдә чап олунмуш вә 1913-чү илдә икинчи дәфә нәшр едилмиш "The Preaching of Islam" адлы әсәриндә, италијалы шәрһшүнас Теано Пренси Леони Гаetano да "Annales de l'Islam" адлы әсәриндә буну гәти шәкилдә билдириләр.

1867-чи илин ијун ајында, бә'зи әсәрләрдә ермәни шаһзадәси олдуғу јазылан Мкртыч Дадјан "Revue des deux Mondes"дә нәшр едилән бир мәгаләсиндә, Түркіјәдәки ермәниләрин вәзијјәтини шәрһ етмиш, дин сәрбәстлијиндән, фикир азадлығындан, сосиал инкишафларындан бәһс едәрәк Османлы үсули-идарәсинә өз тәшәккүрүнү билдирмишдир.

Бу чәһәти билдирән Гәрб елм вә дәвләт адамларынын јаздыглары о гәдәр чохдур ки, онларын һамысындан мисаллар кәтирсәк, бир нечә чилдик китаб јазмаг олар.

Булара рәғмән "Энциклопедија Американа"нын ифадәләри јалан вә бөлһан јазан сатын алынмыш јазычы вә журна-листләрә шәрәф кәтирә билмәз.

Күнәши өртмәк олмаз, һәгиги тарихи вә гәрәзсиз, вичданлы алимләрин ермәниләр һаггындакы јазыларыны һәтта бә'зи

ермәниләр өз әсәрләрилә тарихә тәсбит етдирмишләр. Амма бу алимләр вә түркләрин өзләри дунјаја һај-күј салмамыш, һәтта әсәрләрини даһа бөјүк тиражларла јаймадыгларындан сәсләрини дунја ичтиманјјәтинә чатдыра билмәмишләр. Түркләрин тутдуғу тәвәзә'кар мөвгә кунәһкар мәчәрәпәрәстләрин шарлатан тәблиғатлары нәтичәсиндә кунәһкар инсанын сүкуту кими гиймәтләндирилмишдир. Бу вәзијјәтин индијә гәдәр мөвчуд олмасы бүтүн дунјада 24 апрел күнү давам едән нүмајишләр, Америкада абидә тикмәк тәшәббүсләри, Канадада бирисинин галхыб Ермәнистан үчүн Түркіјәдән торпаг истәмәси кими һадисәләрдән көрүнүр.

Амма һәгигәт һәр күн бир аз даһа ачыг ашлашылачаг вә тарих дә, әлбәттә, өз һөкмүнү верәчәкдир.

Fateh Султан Мехмет илә башлајан түрк—ермәни достлуғу вә сәмиими иш бирлији сонра да әсрләр боју давам етмишдир. Дөвләт, илк илләрдән е'тибарән бәрәбәр јашадыглары мүддәтдә, ермәни сәнәткар, тачир вә кәндлисинә көстәрдији диггәти һеч азалтмамышды. Әксинә, ермәниләрин бу диггәт вә гајғыја көстәрдикләри гәдиршүнаслыг вә бағлылыг сәјәсиндә, XVIII јүзилликдән е'тибарән онлар дәвләт идарәләриндә бир чох јүксәк вәзифәләрә гәбул едилмишдиләр.

Бу дөврләрдә ермәниләр ән јүксәк фираван һәјат сәвијјәсинә чатмыш, хусусилә тичарәт вә зәркәрликдә хејли ирәли кет-мишдиләр.

Сәнәт габилијјәтләри сәјәсиндә, бир чох сәнәт саһәләриндә бүтүн Османлы өлкәсиндә рәгибсиз чалышмышдылар.

1839—1860-чы ИЛЛӘРДӘ

ТҮРК—ЕРМӘНИ МҮНАСИБӘТЛӘРИ

1839—60-чы илләр арасындакы ислаһатлар дөврүндә нәзәрә чарпан тәкамүл вә альпан нәтичәләрдән бириси дә Гәрб илә мунасибәтләрин инкишафы, бир чох кәнчләрин тәһсил үчүн Гәрб өлкәләринә кедиб харичи дилләр өјрәнмәләри вә Гәрб мәдәнијјәтини мәнимсәмәләридир. Бу әсрдә бир чох харичи әсәрләр ермәни дилинә тәрчүмә едилмишдир.

Сәнәт бахымындан габилијјәтли олан ермәниләр, бу дөврдә елм вә мәдәнијјәт саһәсиндә дә хејли ирәлиләмишдиләр.

Инкишафын бу вәзијјәтиндән вә сүр'әтли тәрәггидән ән чох чәкинән харичи өлкә Чар Русијасы иди. 1856-чы ил ислаһат

фәрманы илэ һәм ин илдэ Парисдэ бағланмыш мугавилэдэки эсаслар дахилиндэ азлыглары әввәлки дөврләрэ нисбәтән даһа бөјүк һүтүтлар верилмиш, дөвләт идарәләриндә вә вәзифәләриндә жүксәлмәләри тәмин едилмишди.

Ејни заманда, дин вә мәзһәбин дәјишдирилмәси үчүн һеч кимә зор көстәрилмәјәтәји дә бу фәрманда гејд едилмишди. Бу исә о дөврләрдә башта бәзи мәзһәбләрин вә килсәләрин өз мәзһәб вә динләринә кечмәләри үчүн апардыглары тәблиғат вә һәтта тәзјигә көрә дејилмәли иди. Белә ки, мүсәлман түркләр јухарыда билдирдијимиз кими, тарихләринин һеч бир дөврүндә, һеч бир шәхсә дин хүсусунда тәзјиг етмәјибләр.

1857—1860-чы илләрдә ислаһат фәрманы эсасында һазырланан "Низамнамәји Милләти Ермәнијан — Ермәни Милләтинин Низамнамәси" ермәниләр үчүн онсуз да мөвчуд олан бир чох имканлара әләвә јени вә әдәләтли һүтүтлар верди. Бу Низамнамә 1862-чи илдә дөвләт тәрәфиндән рәсмән тәсдиғ олунмуш ганун кими гәбул едилмишди. Түркіјәдә ермәниләрә верилмиш бу һүтүт вә азадлыгларын даһа бариз шәкилдә аңлашылмасы үчүн Русијада јашајан ермәниләрин о дөврләки вәзијјәтини хатырлатмаға еһтијач дүјурүг.

Русија ермәниләри һағгында 1836-чы илдә чыхарылан ганун (Положеније — Эсаснамә) илә ермәниләр вә онларын дини мәркизи олан Ечмиәдзин католикослуғунун бир чох һағлары әслиндә тәһдид едилирди. Бу гануна көрә, католикос рус чарынын фәрманы илә тәјин едилирди. һәтта динә аид бүтүн мәсәләләр Синод мәчлисиндә рус чарынын хүсуси нүмајәндәсинин мүшәһидәси алтында һәлл едилирди. Бу вәзијјәт католикосун да, Синод үзвләринин дә рус һөкүмәти тәрәфиндән тәјин олундуғуну вә онларын мүстәғил олмадыгларыны көстәрирди. Бу ганун даһа сонра, 1903-чү илдә Русијадакы бүтүн ермәни килсәләринә вә мәктәбләринә русларын тәсир вә тәзјиг етмәләринә дә сәбәб олмушду. Белә бир һал Түркіјәдә һеч бир заман баш вермәмишдир.

Бунуңла белә Чар Русијасы Түркіјәдәки ермәниләрин һәмиси ролуну ојнајыр, ермәни тәшкилатларыны тәһрик вә тәшвиғ едир, һәтта дәстәкләјирди. Бу вәзијјәт бир-бирилә әсрләр боју гардашчасына јашајан түркләрлә ермәниләр арасына сәпилән илк фитнә-фәсад тохумлары иди.

Русија ермәниләринин идарәсинә аид Эсаснамә илә Османлы ермәниләринин идарәсинә аид Низамнамә тәдғиг едиләрсә, бу ики өлкәдә јашајан ермәниләрин вәзијјәти һағгында ајдын

тәсәввүр јаранар. Хүсусилә, кечмиш тарихләрини билмәјән кәңч ермәниләрин бу ики сәнәди тәдғиг етмәләри, өз тарихләрини дүзкүн өјрәнмәләри бахымындан һәгигәтән фәјдалы ола биләр.

Бир даһа гејд етмәк лазымдыр ки, Османлы дөвләтинин эсасыны вә ән бөјүк сәјлы халгыны тәшкил едән түркләр вә диқәр мүсәлман халглары ермәниләр гәдәр шәхси азадлыға вә имканлара малик олмамышлар.

1829-чу ил Русија илә мұһарибәдән сонра — о замана гәдәр Османлы өлкәсинин тәркибиндә олан Анапа, Потти, Аһысха, Ахалкалаки русларын һимајәсинә кечмиш, бу бөлкәләрдә јашајан ермәниләр дә Русијада галмышдылар. Бөлкәнин русларын идарәсинә кечмәсиндән сонра католикослуғун һағлары вә ермәни милләтинин һүтуғу эсасән тәһдид едилирди. Јухарыда көстәрилән Положеније (Эсаснамә) буна рәсми дәлилдир.

Русијанын јени ермәни сijasәти бүтүн ермәниләри Русијанын мәсләкдашы етмәк, динләрини, килсәләрини вә мәдәнијјәтләрини арадан галдырмагла бу милләти руслар арасында әритмәк мәғсәдини күдүрдү.

Тәбии ки, бу сijasәт ермәниләрин бир мүддәт Русија илә мүчадиләләринә сәбәб олмушду. Лакин сонралар ермәниләрин кизли партија рәһбәрләри—комитәчиләри Русијаја мөһтәч олдугларындан түркләрлә мүчадиләјә кирмәјә мәчбур олмушдулар. Бу һадисәләр үзүндән һәтта Русијаја дүшмән олан ингилабчы һнчак партијасынын үзвләри белә түркләрә гаршы русларла бирләшмиш вә онлардан јардым алмышдылар.

Тәбии ки, бу заман һнчаклар јалһыз Русијадан дејил, Инкилтәрәдән дә бөјүк мигдарда јардым алырдылар. Ирәлидә бәһс едәтәјимиз кими инкилис дөвләт башчысы Гладстонун чохсәјлы сijasи сәһвләриндән бири дә ермәниләрә јардым етмәси олмушдур.

Руслар өз сijasәтләрини һәјата кечирмәк үчүн илк вахтлар ермәниләрә 1828—1829-чу илләрин мугавиләләрилә Түркіјә вә Ирандан Русијаја көчмәләринә ичәзә вермиш вә беләликлә, Русијада ермәниләр сәјча артмышдылар. 1828-чи илдә Түркмәнчәј мугавиләсилә Ечмиәдзин Ираннын һимајәсиндән Русијанын һимајәсинә кечәр-кечмәз, руслар эсас сijasәтләрини јеритмәјә башламышдылар. Эсаснамә дә елә бунун нәтијәси оларат гәбул едилмишди.

Балканларда Османлы дөвләтинә гаршы үсјанлар башладыгдан сонра чәрәјан едән һадисәләрин тәфәррүатыны ачыгламајачағам. Анчаг буңларын һәлә әввәлдән Чар Русијасынын тәшвиғи илә баш вердијини билдирмәк вәцибдир.

1854-чү ил Крым муһарибәси заманы түркләрин Гәрб мәмләкәтләрилә биркә Русијаја гаршы дүшмән мөвгәјиндә олмасы Русијанын Түрkiјәдәки христиан азлыглар үзәриндәки мудахилә вә тәсирини бир мүддәт зәифләтмишди. Лакин бу дөфә дә башга мәчәрәчы вә тәшвиғатчылар мејдана чыхмыш вә илк чидди үсјан 1868-чи илдә Зейтунда башланмышды. Буңларын тәфәррүатыны гаршыда үсјанлар бәһсиндә изаһ едәчәјик.

Лакин Русија Түрkiјәјә һаким олмаг арзусуна чатмаг үчүн, әввәлчә бу азлыглары Түрkiјәјә гаршы галдырмаг, Балкан дөвләтләрини өз тәсир алтына алмаг вә беләликлә, Түрkiјәни зәифләтмәк јолуну тутмалы иди. Бу сәбәбдән Чар Русијасы илк фүрсәтдә бу мәсәләдән истифадә етди вә 1867-чи илдә даһа чох Балкан өлкәләриндә фәалијјәтә башлады.

Кијаз Горчаков 1868-чи илдә Русијанын Гәрб сijasәтини белә изаһ етмишди:

"Ја христианлара мухтаријјәт верилмәли, ја да Османлы императорлуғу парчаланмалы вә бөлүнмәлидир".

Һалбуки, бу дөврдә Русијадакы азлыгларын (ермәниләр дә дахил олмагла, түркләр, татарлар вә башгалары) вәзијјәти Түрkiјәдәки азлыгларын вәзијјәти илә мутәјисә едилмәјәчәк дәрәчәдә ағыр иди, һәтта мүбалиғә етмәдән, әсл рус күтләләрини тәшкил едән мужикләрин вәзијјәтинин Түрkiјә христиан-ларындан даһа пис вәзијјәтдә олдуғларыны десәк, сәһв етмәрик.

Һалбуки, бу вахт Османлы Дөвләт Шурасынын (Даныштај) үзләринин 1/3-и өлкә христианларындан тәшкил олунмушду.

1871-чи илдә Алманија—Франса муһарибәсиндән сонра мејданы јенә дә бош көрмүш Русија панславизм шуары илә Османлы дөвләтинин ишләринә гарышмаға башламышды.

Рус јардымы, силаһы вә пулу илә башланан Балкан һәрәкаты Османлы дөвләтинин хүсусилә нараһат едирди. 1876-чы илдә Биринчи Конститусија бу шәртләрлә һазырланмыш вә е'лан едилмишди. Сечилән Османлы Депутатлар Палатасында (Мәчлисиндә) 9 ермәни депутаты вар иди. Оһанес Аллаһверди

әфәнди адлы ермәни дә Мәчлисдә сәдр муавини (башкан вәкили) сечилмишди.

Мүддәти битмиш ермәни Дин Мәркәзинин үмуми мәчлис сечкиләри дә 1876-чи илдә апарылмышды. Бүтүн османлыларла бәрәбәр ермәниләр дә Конститусијадан разы галмышдылар. Лакин бу вәзијјәтин давамшынын ермәни истиглалы арзусуну арадан галдырачағыны күман едән ермәниләр русларын тәшвиғ вә тәһрикилә јенидән шикајәтләрә башламышдылар. Истәкләри Балкан дөвләтләринә мухтаријјәт верилдији тәғдирдә, өзләринә дә бу һағгын верилмәсинин тә'мин олунмасы иди.

Ермәниләрин мухтаријјәт вә истиглал тәләбләринә истинад јери Балкан христианларынын авропалылар вә русларын јардым вә дәстәјилә истиглалларына чатмалары иди. Буну һәр јердә ачыг-ајдын дејирдиләр. Бу тарихдән е'тибарән мүхтәлиф адлар алтында, мүхтәлиф мәгсәдләр күдән, лакин һәгигәтдә һәмин истәји һәјата кечирмәк үчүн хүсуси фәаллыг көстәрән дәрнәкләр гурулмаға башланмышды. Буңлардан ирәлидә бәһс едәчәјик.

Лакин ермәниләрин вәзијјәти, мисал кәтирдикләри Балкан дөвләтләринә һеч дә бәһзәмирди. Румынлар, сербләр, болгарлар вә јунанлар мүәјјән бөлкәләрдә јерләшмиш, топлум һалда јашајан милләтләр иди. Әһалиси сәјчә ермәниләрдән чох вә хүсусилә сых вәзијјәтдә мәскунлашмышды.

Түркләр о мәмләкәтләри оранын јерли сакинләри олан милләтләрдән алмыш, узун илләр идәрә етмиш, онларын дин, дил, милли ән'әнә вә адәтләринә гарышмаммышдылар. Бу милләтләр, Истанбул вә бә'зи бөјүк шәһәрләрә кәлән кичик азлыглар истисна едилмәклә, өз мәмләкәтләриндән ајрыл-маммышдылар. Һәмин өлкәләрдә Болгарыстан вә Јунаныстанын бә'зи бөлкәләри истисна олмаг шәртилә, түркләр азлыг тәшкил едирдиләр.

Ермәниләр исә түркләр тәрәфиндән зоракылыг јолу илә дејил, өзләри һәлә османлылар Анадолуда јерләшмәздән әввәл, бүтүн Анадолуја јайымыш, һәр јердә азлыгдә јашамышлар. О вахтлар һәтта Түрkiјәдә јашајан ермәниләрин бир чоху јухарыда билдирдијимиз кими, Иран вә Гафгаза кими Түрkiјәнин табелијиндә олмајан өлкәләрдән кәлиб Анадолу вә Истанбула јерләшмишдиләр. Османлылар һеч бир өлкәни вә ја шәһәри ермәниләрдән алмаммышлар, онларын табә олдуғлары дикәр дөвләтләрдән вә ја бәјликләрдән алмышдылар. Бу күн һәмин дөвләт вә бәјликләрдән һеч бириси мөвчуд дејилдир.

Ермәниләрнин чохлуг, түркләрнин азлыг тәшкил етдикләри һеч бир шәһәр вә ја вилајәт мөвчуд дејилди. Бу вәзијәт ирәлидә әһәли бәһсиндә рәғәмләрлә тәдгиг едиләчәкдир.

Инкилтәрәнин сәләһијјәтли сәфири сер Еллиот 1876-чы илдә ермәни баш кешиши илә көрүшү һаггында рапортунда кешишин она:

"Әкәр Европанын бу ишә мудахиләси үчүн ингилаб вә үсјанлар лазымдырса, бунлары етмәјин һеч дә тәтин олмадығыны" дедијини јазмышдыр.

Бу тарихдән башлајараг гуртармаг билмәјән үсјанларын сәбәбләринин нә олдугуну вә нечә һазырландығыны билдирән бу мүчадиләләри бир даһа јада салмаға еһтијач олдугуну мүмкүн едирәм.

Харичиләрнин тә'сирилә артыг бир дәфә бу һава ермәниләрнин арасына јайылдыгдан сонра башда баш кешиш идарәси олмага бүтүн комитәләр вә чәмијјәтләр буну мәнимсәмишдиләр. Белә ки, 1876-чы илдә Истанбулда, даһа сонра баш кешиш вә католикос олан Матевос Измирлијан идарәсиндәки ермәни Баш кешишлији тәрәфиндән һазырланыб Апкар адлы бир ермәни васитәсилә Инкилтәрәнин Харичи Ишләр Назири лорд Дербејә верилмиш јаддаш бу чәһәти ашкар олараг көстәрир.

Бу јаддашда ирәли сүрүлән иддиаларын бөјүк гисминин јалан олдугуну билдирмәклә кифајәтләнәчәк вә буну исбат етмәјә чалышмајачағам. Зира, јалан исбатсыз да ашкардыр. Түркләрнин ән гәддар дүшмәнләри белә бу чүр ифтиралар етмәјә чәсарәт етмәмишләр. Амма ермәни баш килсәси мә'лум сәбәбләрә көрә, бу јаланлары даһа чох јаймаға чалышмышдыр. Бу чох ибрәтамиздир.

Баш килсә бу јадданнан сонра јенә дә Анадолудакы ермәниләрә тә'сир едәрәк, бу јаддашы дәстәкләмәк мәгсәдилә шикајәт етмәләрини онлара мәсләһәт едирди.

Вәзифәләри, өз халгына доғру јол, әдаләт, мәдәнијјәт вә барышыг јолу көстөрмәк олан ермәни дин хадимләринин белә истигамәт көтүрмәләри чидди тәдгигатлар тәләб едир.

Дин пәрдәси вә маскасы алтында үсјан вә ингилаб бајрагдары олмаг, инсанлары бир-биринә гырдырмаг, дүнјада һеч бир динин мәғбул һесаб едә билмәјәчәји чиркин бир ишдир. Амма бә'зи ермәни дин адамлары буну етмәкдән чәкинмәмишләр.

Бунула јанашы, Русијадакы ермәниләр дә, Османлы ермәниләринин адындан Русија чарына мұрачиәтләр гәбул едәрәк јардым истәјирдиләр.

Бүтүн бу һадисәләр чәрәјән едәркән (1876) Инкилтәрәнин Истанбулдакы сәләһијјәтли елчиси һөкүмәтинә көндәрдији бир рапортда һөкүмәтлә әлағәси олмајан, јүксәк мөғгели бир ермәнинин *"Бүтүн бу һадисәләрин Русијанын тәһрики нәтичәси олдугуну"* јазмыш вә бу хәбәри башга мә'луматларында да тәкрар гејд етмишдир.

Бу вахт Русијанын сәләһијјәтли елчиси вә Түркиянин мәшһур дүшмәни Игнатјевин чох ағыр шәртли ултиматуму вә бу рәдд едиләрсә мұһарибәнин лабүд олачағы вә белә бир мұһарибәнин нәтичәләринин сәбәб ола биләчәји фәләкәтләри мұзакирә едән Мидһәт паша рәјасәтиндәки јығынчагда, ермәни кешиши бөјүк бир һәјәчанла ајаға галхараг:

"Әкәр бу мәһтәшәм дәвләтин јыхылмасы лабүддүрсә биз онун харабалары алтында басдырылмағы өзүмүзә рәва билирик. Шәрәф вә намус илә өлмәк хәчәләт, русвајчылыг ичәрисиндә јашамагдан јахшыдыр" демишди. Тәбии ки, рус ултиматуму рәдд едилмишди.

Гыса бир мүддәтдән сонра депутатлар мәчлиси бағланшымыш вә мәшрутә идарәсинә дә сон верилмишди.

Ермәни мәсәләси һаггында түркләр әлејһинә ән чох иддиаларда олан шәхсләрдән бири дә Русија Сәләһијјәтли елчилијинин баш тәрчүмәчиси Маңцелиштам иди. Иәтта бу шәхс дә бә'зи мәғамларда һәгигәти бүсбүтүн инкар едә билмәмишдир. Ашағыдакы ситат онун китабындан көтүрүлмүшдүр:

"Ермәни милләти 1862-чи илдә һәгиги әсас гануна саһиб олду. Бу әсас гануна көрә ермәниләр Истанбулдакы Баш кешишликдә фәалијјәт көстәрән бир үмуми мәчлисә саһиб олдулар. Үмуми мәчлис 140 үздән ибарәт олмуш, бунларын 120-си һәгигәтән милләт тәрәфиндән сечилирди".

Көрәсән азлыгда јашајан халqlара бундан даһа чох имканлар јарадан башга бир дәвләт вармы? Бир дә ки, бу әсас ганун һеч бир тәзјиг вә тәләбләрә көрә верилмәмишди. Ермәниләрнин сәдагәтинә гаршы көстәрилмиш бир хош мұнасибәтин, дигтәтин нәтичәси иди. Амма 1867-чи ил Зейтун үсјаны ермәниләрә бу һаггы верән милләтин вә дәвләтин ермәниләрнин сәдагәтинә олан инамыны пуч етди.

Бу һадисәләрдән сонра Османлы императорлуғу илә Русија арасында башлајан 1877-чи ил мұһарибәсинин тәфәррүатына

вармаг бу эсэрин мэгсэдиндэн кэнардыр. Лакин Гербдэ Балкан чэбһэсиндэ маршал Гази Осман паша команданылыгындакы түрк ордуларынын бүтүн дүнјанын һејрэт вэ һејранлыгыны газанан эфэрлэри илэ бэрабэр, Шэрг чэбһэсиндэ дә маршал Әһмәд Мухтар паша команданылыгындакы түрк ордуларынын бөјүк эфэрлэри јалныз түрк һәрб тарихинин дүнја һәрб тарихинин таркиб һиссәси кими өјрәнилмәсинә ләјиг олдуғуну гејд етмәклә кифајәтләнәчәјәм.

Анчаг мұһарибәләрдә көстәрилән бачарыг вэ газанылан бөјүк эфэрләрә бахмајараг Османлы императорлуғу бу мұһарибәни удузмуш, рус ордулары Јашылкөјә гәдәр ирәлиләмшидиләр.

Бурада Сан-Стефано даншыгылары вэ Берлин сүлһ мұтавиләләринә көрә, бир сыра Османлы әразиләри руслара верилмиш; Австрија, Јунаныстан, Иран вэ Инкилтәрә мүәјјән гәдәр фајдаланмыш; Болгарыстан сөздә османлыларә табе мухтар бир кнјазлыг һалына кәтирилмиш; Румынија, Сербиија вэ Гарадаг истиглалийјәт газанмыш вэ нәһајәт ермәниләрлә мәскун јерләрдә ислаһат апарылачағы, дин вэ мәзнәбләрин сәрбәст бурахылачағы вәд едилмишди.

Мұтавиләннин сон мүддәалары хусусилә дигтәти чәлб едир. Бу мүддәалар Русијанын вэ диқәр Авропа дәвләтләринин Түркијәдәки ермәниләри өз һејирләри үчүн истисмар етмәк мәгсәдилә чыздыгылары планын әсас истинад мә'хәзидир.

Јухарыда гејд етдијимиз кими, о замандан ирг, дин вэ мәзнәб азадлыгына османлылар гәдәр риәјәт едән һеч бир дәвләт олмамшыдыр. Өз мәмләкәтләриндә јашајан вэ христиан олмајанларә, һеч бир Авропа дәвләти нә тарих бојунча, нә дә бу күн, османлыларын христианларә вэ диқәр рәнк, ирг вэ диндән оланларә вердији гәдәр һүрријјәт вә имкан вермәмишди.

Ислаһат истәјинә кәлинчә, бүтүн Османлы өлкәсинин түркү вэ ермәниси илэ, әрәби вэ диқәр бүтүн тәбәәси илэ ајры-сечкилик күдмәјән бир ислаһата чоҳдан еһтијачы варды. Дәвләтин имканлары дахилиндә бу ислаһата чоҳдан башланмышды. Бүтүн дүнја буну билир. Ермәниләр үчүн едилә биләчәк алаһиддә бир ислаһат јох иди вә ола билмәзди. Нәтта ермәниләр јухарыда билдирдијимиз кими, диқәрләринә һисбәтән гат-гат бөјүк имканларә саһиб идиләр. Вә бу ислаһатын сүр'әтлә јеринә јетирилмәмәсинин сәбәбини јенә бир гәрблинин вә бир рус дәвләт гуллуғчусунун китабындан охујаг.

Јүзбашы икән Османлы ордусунда чалышан вә даһа сонра маршал олан бөјүк алман команданы фон Молтке "Түркијә мәктублары" әсәриндә: II Маһмудун башладығы ислаһатлары Дәли Петруни (I Пјотр) Русијадакы фәалијјәтинә бәнзәтмиш вә "Бу ислаһатларә әнкәл төрәдән амилләрин башында түркләрин дүшүнчәсизлијиндән даһа чоҳ харичи дәвләтләрин Истанбулдакы мұдахиләләри дурмагдадыр" фикрини демишди.

Ван вэ Битлисдә Русијанын Баш консулу олан кенерал Мајевски дә: "1895 вә 1896-чы илләрдә ермәни комитәләри тәрәфиндән әкилән фәсад тохуму бу әрази халгы арасында елә бир инсана е'тимадсызлыг һиссләри јетишдирмиш ки, һеч бир ислаһат бурада даими ола билмәз...

Шәргдә христианлар вә хусусилә килсәләр, өз дини вәзифәләрини бир тәрәфә бурахараг әһали арасында тәблиғат-чылығы өзләринә әсас вәзифә кими адәтә чевирмишләр" демишди.

Јухарыда гејд олунанларә рәғмән мұтавиләјә бу бәндләрин дахил едилмәси сәбәбләри ашкардыр. Бу һал, һәммин маддәләри бәһанә едәрәк сонралар Османлы дәвләтинин ишләринә гарыша билмәји даһа әввәлчәдән планлашдырмаг кими бир пис нијјәт көстәричисиндән башга бир мә'на верә билмәз.

Әфсуслар олсун ки, Истанбулдакы ермәни баш кешииши дә Јашылкөјә гәдәр кәлән рус чарына мұрациәт етмәк үчүн аләтә чеврилмишди.

Бу тарихә гәдәр Османлы императорлуғунда ермәни мәсәләси проблеми јох иди. Дәфәләрлә билдирдијимиз кими, ермәниләр дәвләтин ән садиг, ән чоҳ е'тимад едилән, ән чалышган вә ән имтијазлы тәбәәләри иди. Нәмин вахтлар бир чоҳ ермәни ән јүксәк дәвләт вәзифәләрини тутурду. Килсәләри, мәктәбләри вә социал мүәссисәләри там һүрријјәтә саһиб иди. Бушларын бир һиссәси башга азлыгыларын саһиб олмадыгылары хусуси ичәзәләрлә ачылмышды.

Русија илэ јанашы Инкилтәрә дә, либерал партија вэ Гладстон иш башына кәлдикдән сонра, "ермәни мәсәләси"ндә һнчак партијасыны дәстәкләди. Ннчаклар да һәгигәти, хусусилә Русијадакы ермәниләрин ағыр вәзијјәтини чоҳ јахшы билдикләринә бахмајараг, Русијадан јардым алмајачагыларын дүшүнәрәк, авропалыларын көмәји илэ Түркијәнин алты вилајәтиндә (Әрзурум, Ван, Битлис, Сивас, Дијарбәкир,

Елазыґ) мүстәгил бир Ермәнистан гурмаг хәҗалына гапыл-мышдылар.

Ермәниләрин истәдикләри бу алты вилајәт, бүкүнкү идарә бөлкүсүнә кәрә бүтүн Шәрги Анадолуну әһәтә едирди. һалбуки бу бөлкәләрдә дә ермәниләр азлыг тәшкил едирди. Баш кешишлјин һазырлајыб руслара вә инкилисләрә вердикләри јаддашларда Түрkiјәдә 4 милјондан чох ермәни јашадығы билдирилсә дә, бунун јалан олдуғу ајдын иди.

Һәмјин дөврдә Шәрги Анадолуда јашајан 4 милјондан артыг әһалинин әксәријјәтини түркләр тәшкил етмишләр. Бу факт даһа сонра рәгәмләрлә ајдынлашдырылачагдыр.

Ермәни давасыны дәстәкләјән бир чох харичи мәнбәләрдә һәтта ермәниләрин ән сых олдутлары иддиә олуна Битлис бөлкәсиндә бу сыхлыгы 33%-дән чох олмадығы, бунун мүтабилиндә Дијарбәкирдә 16%, Елазыґда 12%, Сивасда 15% олдуғу кәстәрилер. Авропанын јазылы мәлүматларына кәрә ермәниләр Анадолу вилајәти әһалисинин 10%-ни, о тарихдәки (1905) Османлы статистикасына кәрә исә 7%-ни тәшкил етмишләр.

Бу һәгиґи вәзијјәт гаршысында, бә'зи мәчәрәчылар истисна олмагла, ермәниләрин өзләри дә белә бир хәҗалын реаллашмасына инанмыр, мөвчуд вәзијјәтин өз чамаатлары үчүн ән јарарлы вә фајдалы олдуғуну гәбул едирдиләр. Бу сәбәбдән дә бир чох ермәни интилаб комитәләринә гаршы чыхмышдылар. Лакин ермәниләр илк гурбанларыны һнчакларын әли илә вермәјә башламыш, онларын мүдһиш тәһдид вә һәдәләри илә гаршылашмышдылар. Комитәләри илк гуранлар да Түрkiјә јох, Русија тәбәәсиндән олан ермәниләр иди. һәјата кечирилән тәһдидләр вә террор нәтичәсиндә бир чох ермәни комитәчиләрин әмрләринә табе олмаг мәчбуријјәтиндә галмышдылар. Ајры-ајры үсјанлар анчаг бу јолла јарадылмыш вә "ермәни мәсәләси" һалледилмәз вәзијјәтә кәтирилмишиди.

Бу вәзијјәт ермәниләрин Османлы дәвләтиндә мөвчуд олан е'тимад, имтијаз вә мөвгеләринин итирилмәсинә сәбәб олмушду. Јалһыз католик ермәниләр узун мүддәт бу вәзијјәтдән јайынараг комитәләрә биркә иш апармамышлар.

Гладстонун ермәни сijasәти дә Чәнуби Африка, Ирландија, Мисир, Судан сijasәтләри кими ејни дәрәҗәдә тәһлүкәли нәтичәләр вермишиди. Гладстон, бүтүн бу һадисәләрә сәбәб олан сijasәтинин нәтичәсиндә өз халгынын да е'тимадыны итирмишиди.

Едгар Гранвилле јазмышдыр:

"Бу иш-проблем ермәниләр тәрәфиндән јаранмајыб. Белә ки, руслар ермәниләри бу ишә тәһрик етмәјинчәјә гәдәр Түрkiјәдә һеч бир ермәни һәрәкәти олмамышды. Русларын "көмәји" илә башлајан Балкан һәрәкәтина гәдәр ермәниләр садәчә өз араларында мәһнәб мүчадиләси апармышлар. һәтта өз араларындакы аңлашылмазлыгыларын һәлли үчүн түркләрдән көмәк алырдылар.

Рус зүлмүнә гаршы ермәниләрин сығыначаглары јекәнә јер Түрkiјә иди.

Рус чарынын бу мәсәдә Әбдүлһәмиди ермәни ғырғынына тәшвиғ етмәси бүтүн дүнјада билинән бир керчәкдир".

Русија харичи ишләр назири Лобанов-Ростовскинин ортаја атдығы "Русија һудудларында ермәнисиз бир Ермәнистан" нәзәријјәси ибрәт үчүн тәдғиг олунмаға дәјәр. Бу ифадә русларын ермәни сijasәтини ән көзәл ифадә едән бир чүмләдир.

Лакин бу дәфә һадисәләр башламыш, истәнилсә дә артыг дәјандырылмасы мүмкүн олмајачаг, давам едәчәк вәзијјәтә чатмышды.

Бу дөвр ермәниләрин императорлут ичиндә, түркләрин өлкә дахилиндә вә харичиндә Әбдүлһәмидә гаршы мүчадилә етдикләри дөвр иди. Бу фәалијјәт, 1908-чи ил һәрәкәти вә мәшрутәнин е'лан олунмасы илә нәтичәләнмишиди. Вәзијјәтин бу шәкилдә дәјишмәсиндә императорлута табе бүтүн ирг вә дин мәнсубларынын ролу олмушду.

Ермәниләр бу һадисәни 13 август 1908-чи ил тарихдә Бәјоғлудагы григориан киләсиндә вә диқәр киләләрдә дини ајиниләрә гәјд етмишдиләр.

Әкәр мәшрутә јени е'лан едиләркән јаранмыш һәмрә'јлик әһвали-руһијјәси давам етсәјди вә тәрәфләр хош нијјәтлә бирләшә билсәјдиләр, нәтичә, әлбәттә, башга шәкилдә оларды.

Лакин бу фәалијјәтин тәшкили вә идарәси Түрkiјәдән кәнарда планлашдырылды. Истәр бу ишләри идарә едәнләр, истәрсә дә онларын вәситәчиләри олан ермәни комитәчиләри Түрkiјәдә вәзијјәтин дүзәлмәсини, түрк, ермәни вә диқәр вәтәндашларын сакит јашамаларыны дејил, садәчә өз хејирләрини күдүрдүләр.

Бу сәбәбдән һурријјәт принципләри дахилиндә бирлик вә бәрабәрлијин өмрү чох ғыса олду. Илк ғырышыгылар Болгарыстандан башланды. Буну Босна-Һерсег вә Крит һадисәләри тәґиб етди. Өлкә дахилиндә башламыш 31 март һадисәси вәзијјәти бир гәдәр дә мүрәккәбләшдирди.

Италианларын Ливијаја чыхмалары, онун ардынча Балкан мұһарибәси Османлы дәвләтини мәғлубијјәтә апарырды. Балкан мұһарибәсиндән јалныз түркләр үчүн јох, бүтүн халглар үчүн ибрәт дәрсә олмасы наминә бу мұһарибәдән бәһс етмәк еһтијачы дүјүрам.

Балкан мұһарибәси, Османлы дәвләтинә табе олан Балкан дәвләтләринин османлыларга гаршы мүтгәфиг олараг мүштәрәк башладылары мұһарибә иди. Мәғлуб олачаглары о гәдәр тәбии көрүнүрдү ки, Авропа дәвләтләри мұһарибәјә нәтичәси әввәлтәдән билинән бир ағибәтә гаршы Балканлардакы христиан дәвләтләрини горумаг мәғсәдилә, мұһарибәнин нәтичәси нә олурса олсун, вәзијјәтдә бир дәјишиклијә имкан вермәмәк үчүн мүдахилә етмишдиләр. Лакин нәтичә умуддуғу кими олмады. Османлы императорлуғу бу мұһарибәдә мәғлуб олду.

Бу мәғлубијјәтин, әлбәттә, сијаси, дәвләти, һәрби бахымлардан бир чох сәбәбләри вар иди. Лакин онун әсас сәбәбини, Османлы императорлуғундакы сијаси партијаларын, сијасәт һәвәскарларынның сијаси мүчадиләни бир-биринә гаршы дүшмәнчилик даваһи кими баша дүшмәсиндә вә белә бир фикрин ордуја мәнсуб олан шәхсләрә дә сирајәт етмәсиндә ахтармаг лазымдыр. Һәгигәтән, сијасәт ојунлары бир императорлуғу асанлыгла јыха билди.

Балкан мұһарибәси заманы тәһһә бөлкәсиндә олан франсыз журналисти Стефан Лозанын Македонијада вә диқәр мұһарибә бөлкәләриндә көрдүјү вәһшиликләр, ғырғынлар, таланлар һағғында гәзетиндә јаздығы мәктубдан бә'зи һиссәләри бурада көстәрмәк фәјдалыдыр. Стефан Лозан јазырды:

"Булар түркләрин иши дејил. Түркләр истәсәјдиләр Балканларда бир нәфәр дә славјан галмазды. Бәли, бир тәк славјан! Тарих бә'зи иргләрин вә милләтләрин нечә јох олуд кетдијинә шаһиддир. Тарих бојунча һаким халглар өлкәләриндәки азлыгларга зүлм вә зилләт едәрәк онларын диқәр јерләрә көчмәсинә наһл олдуглары кими, түркләр дә истәсәјдиләр, болгарлар, сербләр, гарадағлылар, јунанлар үчүн дә бу мүхтәлиф јохетмәләри ајры-ајрылында вә күтләви шәкилдә тәтбиг едә биләрдиләр.

Лакин славјанлар вә јунанлар түркләрин һакимијјәти дөврүндә азалмады, әксинә артды. Артыма сәбәб дәвләт хадими вә ичтиман хадим Мидһәт пашанын дедији кими, онларын "ған веркиси" вермәмәләри, мәһнәб, дин, елм, мадди, сәнајә, тича-

рәт, экинчилик сәһәләриндә дә бүтүн мүстәғилликләрә саһиб олмалары иди. Болгарыстан Милли Мәчлисинин үзвү олан јашлы бир болгар милләтчиси илә таныш идим. Мәнә Мидһәт пашанын Туна валиси олдуғу замандакы фәәлијјәтиндән вә ишкурарлығындан бәһс едәркән буналары демәси онун ачыг гәлбли олдуғуну көстәрирди:

— Крал Фердинанд 100 ил јашаса вә 100 ил мәмләкәт сүлһ вә әмин-аманлыг ичәрисиндә олса, јенә Мидһәт пашаја чата билмәз. Бизимлә түркләр арасында һеч бир әсаслы ихтилаф јохдур. Шикајәтимиз дә јохдур. Мән бир болгар милләтиәрвәријәм. Лакин бу һиссә сизә дејирәм ки, бизим сербләрә вә јунанларга мүстәғил бир дәвләт олараг гоншулуғумуз вә хүсусилә үзәримиздә рус миһнәтини вә һакимијјәтини һәр заман һисс етмәјимизин нараһатчылығы, Османлы идарәсиндә јашамагдан бетәрдир. Биз дә, ушагларымыз да хатанын ачыһыны тох тәкәтәјик.

Бурадакы вәһшилији болгарлар инанылмыз вә јерсиз кишләри илә түркләрә јахараг Авропанын көзүндә Османлы дәвләтини бир вәһшилик, барбарлыг механизми кими көстәрмәјә чалышырлар. Буна гисмән мүвәффәг олурлар. Чүнки, Авропа вә Америка мәтбуатыны, һәтта даһа кениш ифадә илә десәк, бүтүн дүнја мәтбуатыны асанлыгла әлә алмышлар".

Франсыз журналисти Стефан Лозанын јухарыда көстәрдијимиз чүмләләрини ејнилә түрк—ермәни мүнәсибәтләринә тәтбиг етмәк әлбәттә ки, мүмкүндүр. Јалныз арада кичик бир фәрг вардыр. Китабымызын әввәлиндә билдирдијимиз кими, ермәниләрин вәзијјәти Түркијәдә диқәр азлыгларын вә һәтта түркләрин дә вәзијјәтиндән даһа јакшы иди. Инди јенә Стефан Лозанын мәктубуну давам едәк:

"Истанбулда Токатлы отелиндә мәним кими көзәл франсызча данышан вә чох гәдим бир түрк айләсинин өвлады олан һөрмәтли дипломат Галиб Камал бәјә — нә үчүн бу һәгигәтләри дүнјаја аңлатмаға чалышмадыныз, — дедикдә о, үзүмә ачы, зәһәр кими бир пәзәрлә бахды:

— Буну сиз, Дантонун һәмвәтәндашы олан бир франсыз зијалысы олараг дејирсинизми? — сорушду вә мәнә Истанбул лиманына Лүләбурғаз мәғлубијјәтиндән сонра кәлмиш вә дәнизчиләрини саһилә чыхармыш харичи һәрб кәмиләрини көстәрәрәк деди:

Бөйүк дәүләтләр арасында 1908-чи ил Көнч түркләр инглабына гаршы ярдым көстөрәнләрин башында Русија дурурду. Сон ислам дәүләтинин инкишафы, императорлуғун гүввәтләнмәси Русија тәрәфиндән гәбул едилә билмәзди.

1877-чи илдән сонра русларын нәзәрində болгарларын јерини ермәниләр тутмуш, ермәниләрлә мәскун јерләрдеки рус консуллуғларына көндәрилән силаһ вә һәрби сурсат ермәниләрә вә русларла әмәқдашлығ етмәјә разылашан күрдләрә пайлан-мышды.

Балкан мұһарибәсиндән сонра тәдгигат үчүн Ермәнистана кетмиш инкилисләр ејни вәзижәти көрмүшдүләр. Валтер Киннес "The National Review" мәчмүәсинин 1914-чү ил јанвар сајында "Impression of Armenia and Kurdistan" башлығлы мәғаләсиндә бу һәгигәтләр и билдирмиш вә түркләрә е'тимад етмәк лазым олдуғуну, мүсәлманларла христианлар арасындакы мүнәсибәтин дүзәлдијини, рус тәблиғатындан нараһат олмағын лүзүмуну, русларла күрдләр арасында әләғәнин олдуғуну, күрдләрә силаһ верилдијини, бир күрд кәндиндә күрд кәјиминдә бир руса раст кәлдијини, бу шәхсин Русијада забит олан гардашындан она пул көндәрилдијини демәсини, белә бир учғар күрд кәндиндә бу инсанын јашамасынын мүәммалы олмасыны јазмышды.

Ғаһирәдә ермәни дәүләтлиләриндән Поғос Нубар пашанын гурдуғу "Ермәни хејријә мәркәзи" вә Нубар пашанын көмәјилә Лорис-Меликовун гурдуғу вә инкилис парламенти үзләриндән Вилјамсын башчысы олдуғу "Инкилис—Ермәни Комитәси", алман Лепсиусун "Ермәни Достлуғ Комитәси"нин вә Ечмиедзин католікослуғунун фәалијәтләр и рус чары II Николајын чалышмаларынын нәтичәси иди.

1913-чү илдә Битлисдәки күрд үсјанынын һазырланмасы да Русијанын әмри вә көмәји илә олмушду. Мәгсәд, бу һадисә илә әләғәдар Русијанын мұдахиләси үчүн сәбәб јаратмағ иди. Лакин Османлы һөкүмәти һадисәни әввәлтәдән өјрәнмиш вә гаршысыны алмышды. һадисә башчылары рус консуллуғуна сығынмыш вә беләликлә, кұнаһ үстүндә јахаланмыш консул рус һөкүмәти тәрәфиндән кер и чағырылмыш, лакин һеч бир чәзә алмамышды.

Бу мәсәлә лорд Ламингтон тәрәфиндән инкилис парла-ментинә чыхарылмышды.

Бу дөврдә алман Лепсиус, инкилис О'Коннор Уайт, Вилјамс вә Букстон гардашлары Чар Русијасы сijasәтинә гуллуғ едирдиләр. Булардан һаролд Букстон 1913-чү илдә Парисдә

өлкәләрасы ермәни јығынчағында демииди: *"Рус ордулары сәрһәдди кечсәләр, дост вә хиласкар кими гаршыланачағлар"*.

Чох дејил, ики ил сонра руслар сәрһәдди кечдиләр. Нечә гаршыландығларыны бүтүн дүңја көрдү.

Јенә Едгар Гранвиллә демииди:

"Сөзләрлә ојнамағын бир фәјдасы јохдур. Бу һәрәкәтләрин мәгсәди Түркијәнин шәрг вилајәтләринин Русијаја бирләш-дирилмәси иди".

Лорд Брайс иә *"Ермәниләр Русијаја бирләшмәк истәмәзләр. Чүнки милләтләрини вә килсәләринин мүстәғиллијини горумағ истәјирләр. Рус рәһбәрлијиндән иә буллары горума үмиди јохдур"* — демииди.

1913-чү илдә "Франсыз Асијасы Бүллетени"ндә Лүдовик де Контенсон *"La question Armenienne"* адлы мәғаләсинин нәтичә һиссәсиндә јазыр:

"Русијаја бағланма, башға бир јол тапмајан ермәниләрин арзуладығлары чыхыш јолу иди. Лакин бу ермәни халғынын лабүд шәкилдә мәһв едилмәси демәқдир. Чүнки зор-күчлә дил вә динләр и гадаған олуначағ, Русијанын бу јахшылығы ермәниләрә чох баһа баша кәләчәқдир".

Седрак Авақјан Тифлиسدә 1915-чи илдә нәшр етдирдији "Ермәнистанда чеврилишләр" адлы әсәриндә Русијанын ниј-јәтини ашкарлајан вә ермәниләрә үнванланмыш китабчасында бу сijasәти вә Шәрги Бајазиддәки рус консуллуғунун 1912-чи илдә рус елчиси Кирсә јаздығы рапорту шәрһ етмишди. Елчи, Харичи Ишләр Назири Сазонова көндәрдији телеграмда *"Ермәниләр рус ишғалыны ән мө'тәбәр гарантija кими гаршылајырлар"* јазмышды.

Едгар Гранвиллә ермәниләрин вә күрдләрин Түркија дәүләтинә гаршы тәхрибатынын Чар Русијасы сijasәтинин чиркин васитәләрлә һәјата кечирилмәсинин нәтичәси олдуғуну инкар едилмәз фактларла ашағыдакы јазыларында көстәр-мишди:

"Франсыз руһаниси Тоучбет 1916-чы илин февралында "Oeuvre d'orient" чәмијјәтиндә тәшкил олунмуш конфрансда, 1915-чи илдә өлән ермәниләр и 500 мин олдуғуну кұман етмишди. Бу рәғәм бизә чох мұбалиғәли көрүнүр. Анчағ рәғәмләри јохламағ имканымыз јохдур. Әмин олдуғумуз чәһәт одур ки, ермәниләр и бурада өлүм-дирим даңасынын гаршы-

лыгы атәши арасында галдыглары заман, Түркия—Русия сөрһәддиндә чох мәкрли һадисәләр чәрәжан етмишдир.

Һадисәләр ермәни ингилабчыларынын мүсәлманлары өлдүрмәләрилә башламышдыр. Бу ишин тәфәррүатыны билмирик. Ермәниләрин јәддыглары мә'луматлар да инанмаг гејри-мүмкүндүр.

Ермәни партизанларынын евләриндән көтүрүлмүш рус силаһ вә бомбалары бу ишин маһијәтини ачыгча көстәрир.

Күрдләр бу заман бош дајанмадыглары да һәгигәтән мә'лумдүр. Ермәниләр русларла иш бирлији апараркән онлары нә кими бир тәһлүкә көзләдијини дә билмәли идиләр. Европа дипломатиясы Османлы императорлуғундакы ирг вә дин чәкиммәләрини әбәс јерә гызышдырмышды.

Бөјүк франсыз тарихчиси Алберт Сорелин 30 ил әввәл дедији кими, дағыдычы сijasәтиш бүтүн дүнјаны да өз ичинә сүрүкләјән бир фачиә јарадачағы ашкардыр. Түркләрә кәлигчә, Европанын онлары көстәрдији мүнәсибәт вә дүнја хәритәсиндән силинмә вәзијјәти гаршысында көстәрилән сәрт тәзјиг, бу өлкәни өлүм-дирим мүнәрибәсинә чәлб етмишди. Беләликлә, бу тәһлүкә гаршысында түркләр һәр милләтин едәчәјини етмиш вә е'тибарсыз үнсүрләри мүнәрибә бөлкәсиндән кәнара чыхартмышды. Бурасы да ашкардыр ки, тәдбирин һәјата кечирилмә имканларынын кифајәт дәрәчәдә олмамасы, техники имканларын јохлуғу сәбәбиндән бу тәдбир мүдһиш чәтинликләрә, "Чарын һимајәсиндә бир Ермәнистан" кими ағылсыз хәјаллар наминә мә'сум инсанларын изтираб чәкмә-ләринә сәбәб олмушду.

Ән бөјүк чани, илк күндән бәри ислам дүнјасына фәлакәт кәтирмәкдән чәкинмәјән рус чарлыгыдыр. Үмүмијјәтлә, чарлар һәинки дикәр халгларә, һаким олдуглары рус халгына да хош-бәхтлик кәтирмәјибләр.

Бәлкә бу рус үсули-идарәсинин дағылмасы Европаны ағысыны чәкдији хәрчәнкдән хилас едәчәк.

"Чарлығын тәсириндән гуртулмаг аразусу Европа илә әлагәләр јаратмаға чан атан Түркиянин бир үмид мәнбәјидир", — дејәрәк о, Гәрб мәсәләләринә нә гәдәр әһәмијјәт вердијини көстәрмишдир.

1913—1914-чү илләрдә Инкилтәрә парламентишдә сер Едвард Греј, сер Марк Сукес, Валтер Киннес, Обри Нерберт кими үзләр рус—ермәни мүнәсибәтләринин јарадачағы тәһлүкәни бәјән етсәләр дә, Инкилтәрә харичи ишләр идарәси

һәр ишдә көстәрдији узаккөрәилији, габагчадан планлашдырманы бу давада бачармады. Лакин парламент үзләри Османлы торпагларында баш верәчәк һадисәләрин бөјүк фәлакәтләр јарадачағыны, бунун јекәнә күнаһкарынын рус чарлығынын, мәгсәдләринин дә русларын Түркия үзәриндәки мә'лум әмәлләри олдуғуну ачыгча билдирмишдиләр.

Чар Русијасындан сһтијат етдикләриндән даваја биләрәкдән көз јуман, буна мане олмаг әвәзинә, Османлы дәвләтиндән пәј алмаг севдасына дүшән бөјүк дәвләтләр, бу ишин ән бөјүк чавабдәһләридиләр.

Һалбуки, Давид Урһарт бу вәзијјәти чох әввәлдән билдирмиш, лорд Палмерстон, лорд Беконсфилд чарлығын мәгсәдини ачыгча көстәрмишдиләр. Амма сәдчә бунлары јалныз парламентдә билдирмәклә кифајәтләнмишдиләр. Мане олачаг һеч бир тәдбир көрүлмәмишди. Инкилтәрә һөкүмәти бу һәгигәтләри билә-билә чох гыса бир замандан сонра русларла иттифаг јаратмыш, Биринчи дүнја мүнәрибәсинә бирликдә гатылмышдылар.

Көрүнүр ки, хусусијјәтләрини билдирмәјә чалышдығымыз ермәниләри ән јакын гоншулары илә үз-үзә кәтирән, бир гисминин тәләф олмасына, бир гисминин јурдтарындан гачмаларына сәбәб оланлар өз мәнфәәтләри үчүн чалышан харичи дәвләтләр, бунларын тәһрик вә тәшвиғ етдикләри мәчәрәпәрәст комитәчиләр вә сijasәтчиләрдир. Бу һадисәләрдән һәр милләтин ибрәт алмасы ләзымдыр.

Османлы дәвләтинин башчылары Балкан мүнәрибәсиндәки бу вәзијјәтдән дәрәс алмышдылар. Мәсәлән, ордунун дәрһал ислаһатына башланмасы, Балканларда мәғлүб олан ордунун гыса мүддәтдән сонра Биринчи дүнја мүнәрибәсинин бир чох чәһәләриндә бөјүк зәфәрләр газана билмәсинә сәбәб олмушду.

Түрк истиглал мүнәрибәсиндә бүтүн дүнјанын дәстәкләдији ишғалчы јунан ордусуну мәғлүб едән орду, Биринчи дүнја мүнәрибәсинин һәр чәһәсиндә мүвәффеғијјәтлә вурушмасына бахмајараг, мүнәрибәдән сонра барышыг һөкүмәринә көрә дағыдылмыш, силаһ чәббәханасы әлипдән алынмыш бир вәзијјәтдә иди.

ҮЧҮНЧҮ ҺИССӘ

ТҮРКИЈӘДӘ ЕРМӘНИЛӘР

ЕРМӘНИ МӘСЭЛӘСИ

Биз китабын әввалки һиссәләриндә мұхтәлиф әсрләрдә түрк—ермәни мұнасибәтләрини үмуми шәкилдә изаһ етмәжә чалышды. Ермәни мәсәләси дејилән проблемин маһијәтиндән вә бүтүн бу дөврләрдә мұхтәлиф дәвләти вәзифәләр алмыш ермәниләрдән бәһс етмәдијимиз кими, Османлы дәвләтинин сон јарымәерлик һәјәтында јер тутмуш вә кәркин мұнасибәтләрә сәбәб олмуш ермәни комитәләриндән, дәрнәкләриндән, бунларын мәгсәд вә фәалијәтиндән, үсјанларындан, Османлы дәвләти ичиндәки ермәниләрин бир-бирилә мұбаризәси нәтичәсиндә тарих боју ермәни көч вә јердәјишмәләриндән дә јалһыз јери кәлдикчә вә кениш изаһат вермәдән бәһс етдик.

Инди һәмин мәсәләләри даһа әтрафлы ачмаға чалышачағы, чүнки әкә һалда ајдындыг һасил етмәк, хүсүсилә Биринчи дүнја мұһарибәси илләриндә ермәниләрин әмәлләрини, түркләрин бу күн кеносид кими гәләмә верилән гаршыдурмасыны вә башга олајлары дүзкүн гүјмәтләндирмәк мүмкүн дејил.

Әлбәттә, Османлы дәвләтинин гүдрәтли дөврләриндә белә бир "Шәрг мәсәләси"нин мөвчудлуғу дилә кәтирилмирдә. Бу садәчә үрәкләрдә вар иди.

Дөвләтә табә һәр бир дин вә иргән олан милјонларла инсанлар ејни шәраитдә јашајыр вә һәјатларындан мәмнун идиләр. Ичләриндә вәзијәтләриндән шикајәт едәнә тәсадүф едилмәмишди. Анлашылмазлыг баш вердикдә белә, әдаләтин ән е'тибарлы зәманәтчисини дөвләтдә тапырдылар.

Авропа дәвләтләри Османлы дәвләтинин һәр заман өз мәнфәәт вә кәләчәкләри үчүн бир тәһлүкә олдугуны көрмәклә бәрәбәр, мұхтәлиф һадисәләрин тәтрүбәсиндән сонра, бу дәвләтин үстүлүјүнү тәбул етмәк мәчбуријјәтиндә галмыш, һәтта бә'зән өз араларындакы мұтадиләләрин һәлли үчүн Османлы дәвләтинин јардымына еһтијач дүјмушлар.

Јалһыз Османлы императорлуғунун әзәмәтишин битдији вә мұхтәлиф сәбәбләрдән әифләдији дөврләрдә дүнјада "Шәрг мәсәләси" адландырылмыш бир проблем ортаја чыхарылмышдыр. Бунун тәшәббүскарларындан бири Чар Русијасы иди.

"Ермәни мәсәләси" әсәсән "Шәрг мәсәләси" ичиндә мұзакирә объектинә чеврилмиш сон проблемдир. 1860-чы илдән сонра ортаја атылмыш, Биринчи дүнја мұһарибәсинин ахырында чох ачы бир сонлутла битмишдир.

Едгар Гранвилле бу барәдә:

"Ермәни мәсәләси", дин тәәсүбкешләри олан мұсәлманлар илә Гәрбә јажылашмағ үчүн чан атан ермәниләр арасында јүз иллик бир мұбаризә кими Авропаја таныдылмышды.

Әслиндә исә бу, харичи интригаларын сүн'и шәкилдә јаратдығы дүшмәнчиликдир. Түрк—ермәни мұнасибәтләринин кечмишинә нәзәр салдыгда, бу ики иргин јүзилләр боју ән кичик бир анлашылмазлыг белә олмадан достчасына јашадыглары көрүнәр. Османлы тарихинин бир аз дәринликләринә еңә биләнләр, императорлутдакы бүтүн ирги чәкишмәләрин харичиләр тәрәфиндән јарандығыны, мұхтәлиф милләтләрин бир-бирини анладыгларыны, лазыми дәјишикликләри бәрәбәр һәјата кечирәрәк јан-јана јашаја биләчәк вәзијәтдә олдугларыны һејрәтлә көрмүшләр", — дедикдән сонра Османлы дәвләтиндәки дин вә вичдан азадлыгы һаггында кениш вә дүзкүн мә'лумат вермишдир. Әсәриндә бөјүк инкилис алими проф. Ч.В.Арнолдун "The Preaching of Islam. An history of propagation of the Muslim faith" адлы тәдгигатыны төвсијә вә тәһлил етмишдир.

Ермәниләрин дин вә мәдәнијјәтләри үчүн түркләрә борчлу олдугларыны билдирән мұәллиф, түрк—ермәни мұнасибәтләриндәки гаршыдурманын бә'зи бөјүк дәвләтләрин тәһрики илә јарадылдығыны ачыг шәкилдә мисал вә сәнәдләрә анладыр.

Мәсәләјә белә мұнасибәти Гәрбдә тәкчә Едгар Гранвилле нұмајиш етдирмир. Елә бу китабда, әсәрләриндән мисаллар

кәтирдийимиз Гәрбин бир чох елм вә дәвләт адамлары, жазычылар, Түркиядә хидмәтдә олмуш харичиләрин әксәрийјәти ејни фикирдәдирләр.

Буна көрә, китабымызда тохундугумуз мәсәләләрин хүсусийјәтләрини ачаркән, Османлы дәвләтини әифләтмәк үчүн сүн'и олараг јарадылмыш "ермәни мәсәләси" проблеминин башда Чар Русијасы олмагла харичи дәвләтләрин, хүсусилә онларын сijasәтләрини аңламадан ојуна гатылмыш вә нәтичә е'тибарилә дүнјадакы дуруму позмуш дәвләт адамларынын иши вә хатасы олмасыны јадда сахламаг зәрурәтини көстәрмәклә кифајәтләнәчәјик.

Нәһајәт, бу фикир мәшһур "Шәрг мәсәләси"нин тәмәл дашы кими гәбул едилә биләр.

Түркиядә ишләмиш рус кенералы Мајевски өз һөкүмәтинә вердији мәхфи рапортда бу мәсәләни чох ачыг шәкилдә изаһ етмишидир:

"Ермәниләр тәрәфиндән Түркиядә тәрәдилмиш фачиәнин мәсулијјәти биринчи нөвбәдә ермәни ингилаб комитәләри вә онларла бәрабәр ишләјән ингилабчыларын, еләчә дә, буңлары тәшкил вә тәблиғ едән бә'зи харичи һөкүмәтләрин үзәринә дүшүр".

ОСМАНЛЫ ДӨВЛӘТИ ХИДМӘТИНДӘ ЕРМӘНИЛӘР

Дүнјанын бир чох мәмләкәтләриндә азсајлы милләтләр вә о чүмләдән, түркләр дә вар. Гәдимдән дә вар иди. Османлы императорлуғундан ајрылараг формалашмыш мәмләкәтләрдә миллионларча түрк вар.

Тәкчә Русијадакы түркләрин (әкәр тәбии артым көстәричиләри биләрәкдән азалдылмајыбса) сајы 40—50 миллион олмалыдыр. Ашағыдакы бөлмәни охујаркән, һөрмәтли охучулардан јад елләрдә јашајән миллионларча түркдән нечә нәфәринин Османлы императорлуғунда ермәниләрин јүксәлдији мөвгеләрә галха билмиш олдугларыны дүшүнмәләрини хаһиш едирик. Османлы императорлуғунун ермәниләрә бу имканлары вердији дөвләрдә, дүнјанын һансы бөјүк дәвләти өз ичиндәки азлыгларла бу имканлары вермишидир?!

Һәтта букүн белә ән варлы, ән мәдәни мәмләкәтләр ичиндә ирг, дин, рәнк, дил фәрги көзләмәдән, бүтүн вәтәндашларына о

заманкы Османлы дәвләтинин ермәниләрә вердији һагг вә имканлары верән нечә дәвләт вар?!

Түркләрин азлыг тәшкил етдији өлкәләр бир тәрәфә, һеч Русија, Југославија, Болгарыстан, Јунаныстан вә гоншу әрәб өлкәләри кими мәмләкәтләрдә бөјүк сајда јашајән түркләрин бүгүнкү вәзијјәтләри дә јухарыда дедийимизлә мутәјисә олуна билмәз.

Бунуңла әлағәдар охучуларын диггәтини бир факта јөнәлтмәк истәјирәм.

Мүхтәлиф дәвләт вәзифәләриндә чалышмыш вә ашағыда адлары чәкилән ермәниләрин сојадларына фикир верилсә, Түркия ермәниләринин түрклүјү нә дәрәчәдә мәнимсәмиш олдуглары көзә чарпар. Бир чоху сырф түрк адларыдыр. Ахырына бир һечә әлава етмәклә ермәниләшдирибләр:

Һаллачјан, Портағалјан, Күјүмчјан, Магсудјан, Јазычыјан, Јаврумјан, Балларјан, Гарачијан, Шаһинјан, Бошкәзәнјан, Бојачыјан, Испарталыјан, Дашчыјан, Басдырмачыјан, Арзумјан, Рәисјан, Сәфәрјан, Бабајан, Дәмирчијан, Чырачыјан, Кәрәстәчијан, Тынтырјан, Кавафјан, Балјан, Чинчијан, Һәкимјан, Чөркәсјан, Хыдырјан, Гапамачыјан, Девичјан, Палачыјан, Хәнданјан, Асланјан, Киришчијан, Гушадальјан, Ханлыјан, Назикјан, Хәлфәјан, Финчанчыјан, Анкаралыјан, Көсәјан, Јүзбашыјан, Әчәмјан, Дәрзијан, Көмүртүјан, Һамамчыјан, Гарајан, Унчујан, Пештемелчијан, Хорасантывадә, Мүһәндисјан, Бәрбәрјан, Чәзаирлијан, Јағлыгчыоғлу, Јағлыгчыјан, Биләкәзчиоғлу, Биләзикчијан, Абдалзадә, Дәмирчибаш, Күркчүһанлы, Кәлкәлјан, Черечјан, Шамлыјан, Токатлыјан, Ширинјан, Бәзчијан, Фасулјачыјан, Шаһинјан, Чөмләкчијан, Ханчыјан, Атамјан вә саирә јүзләрлә ермәни адлары.

Бунлар садәчә бизим тәсадүф етдийимиз, "јан, оғлу, задә, башы" әлавләри илә түрк адларыны сојад кими ишләдән ермәниләрдир.

Түрк адларыны олдугу кими ишләдәнләр дә чохдур:

Чәләл, Еһсан, Аллаһверди, Алтыптоп, Дашчы, Илјас, Гарагаш, Дүз, Зәки, Хырдачы, Адил, Дилбәр, Фикри, Гарагоч, Шинаси, Абдуллаһ, Гәнчәкүл, Күллү, Түркәр, Туран, Түркәј вә с. бунларла аид мисаллардыр.

Ермәниләр арасында чох раст кәлипән Торком (Торкомјан) ады да бир чох тарихчиләрин түркмәнләрә вердикләри аддыр.

Османлы дәвләти ичиндә һәр саһәдә хидмәт етмиш, мүхтәлиф вәзифәләрә јүксәлмиш вә бөјүк уғурлар газанмыш ермәниләр о гәдәр чохдур ки, бунлар һаггында мүфәссәл

мә'лумат вермәк үчүн бир нечә чилдлик әсәр јазмаг лазым кәләрди. һалбуки, биз һәр мөвзуда анчаг ғыса мә'лумат вермәјә чалышырыг.

Бу бөлмәдә дә мұхтәлиф сәһәләрдә бөјүк хидмәтләр кәстәрмиш вә буна мұтабил дә өзләринә, аиләләринә вә милләтләринә вәзифә, сәрвәт вә е'тибар әлдә етмиш бә'зи ермәниләрин адларыны чәкмәклә кифәјәтләнәчәјик. Бизим кәстәрә билмәдијимиз ким билир даһа кимләр вар.

Мәсәлән, көмрүкхана мұдири ишләмиш бир нәфәрин адыны ашағыда кәстәрәчәјик. Бир чох әсәрләрдә бу шәхсин һимәјәсиндә 20 мин ермәни мә'мурунун чалышдығы јазылмышдыр. Сөзсүз ки, онларын адларыны јазмаг имканы јөхдүр.

Мәшһур мәчлис үзвләри (сенаторлар)

Маршал Оһанес Күјүмчјан паша
Абраһам Ерамјан паша
Манук Азарјан
Габриел Норадункјан

Милләт вәкилләри

1876-чы ил Биринчи Мәшрутә Мәчлисиндәки милләт вәкилләри

Ованес Аллаһверди	Мәчлис үзвү, сәдр мұавини
Сәбуһ Магсудјан	Истанбул милләт вәкили
Рубен Јазычыјан	Әдирнә милләт вәкили
Саак Јаврумјан	Бурса милләт вәкили
Һамазасб Балларјан	Әрзурум милләт вәкили
Манук Карчыјан	Һәләб милләт вәкили
Микаел Алтынтоп	Анкара милләт вәкили
Акоп Шаһинјан	Сивас милләт вәкили
Танијел Гарачијан	Әрзурум милләт вәкили

1908-чи ил Икинчи Мәшрутә Мәчлисиндәки милләт вәкилләри

Крикор Зөһраб	Истанбул милләт вәкили
Петрос Һәллачјан	Истанбул милләт вәкили
Акоп Бабиқјан	Тәкирдағ милләт вәкили
Акоп Бојачыјан	Тәкирдағ милләт вәкили
Арутјун Бошкәзәнјан	Һәләб милләт вәкили
Др.Назарет Дағаварјан	Сивас милләт вәкили
Степан Испарталыјан	Измир милләт вәкили

Ваһан Папазјан
Һамбарсум Бојачыјан
Кечам Дәркарабадјан
Гаракин Басдырмачыјан

Ван милләт вәкили
Козан милләт вәкили
Муш милләт вәкили
Әрзурум милләт вәкили

1914-чү ил Мәчлисиндәки милләт вәкилләри

Степан Чырачыјан	Ергани милләт вәкили (назирилик идарә катиби)
Оник Еһсан	Измир милләт вәкили
Петрос Һәллачјан	Истанбул милләт вәкили
Крикор Зөһраб	Истанбул милләт вәкили
Акоп Һырлақјан	Истанбул милләт вәкили
Кеһам Дәрағарабадјан	Мараш милләт вәкили
Арутјун Бошкәзәнјан	Муш милләт вәкили
Тигран Барсамјан	Сивас милләт вәкили
Мартирјос Һалбандјан	Козан милләт вәкили
Карапет Томајан	Кәјсери милләт вәкили
Вардгкес Сәрәнкүлјан	Әрзурум милләт вәкили

Харичи ишләр назиријинин мәркәзи тәшкилатында ишләјәнләр

Габриел Норадункјан	назир
Ованес Сақыз паша	мәсләһәтчи
Арутјун Дадјан паша	мәсләһәтчи
Һарутјум Дадјан паша	мәсләһәтчи
Манук Азарјан	мәсләһәтчи

Дикәр мә'мурлар

Акоп Һырчықјан, Грикор Ағатон, Кеворк Стимарачјан, Саак Абро, Григор Маргосјан, Сәбуһ Лазминас, Грикор Одјан, Сәркис, Һурјан, Парнасан, Степан Арзуманјан, Минас Минасјан, Поғос Ашван, Јагуб Јагубјан, Ованес Суренјан, Сырабјан, Овакии К.Рәисјан, Едвар Мисирли, Магсуд Сәфәрјан, Грант Норадункјан, Микаел, Күшлябјан, Осеп Серпоз, Илјас Чајан, Давуд, Нишан Сәфәрјан, Һамајак Сәфәрјан, Хачик Папазјан, Миһридат Бабајан, Левон Суренјан, Симон Папазјан, Рубен Гарагаш, Грикор, Тигран, Дәмирчијан, Андреас Һасун, Чырагчыјан, Грант Абро, Чиванјан, Поғос, Кәрәстәчијан.

Манас аиләсиндән:

(Рубен, Себуһ, Зенон, Пол, Пјер, Гаспар, Бузант, Александр, Жозеф) Манас.

Хусуси дөвләт хазинәси назирләри

Акоп Казазјан паша	назир
Микаел Портағалјан паша	назир
Ованес Сақыз паша	назир

Хусуси дөвләт хазинәсинин бә'зи мүдир вә мә'мурлары

Арутјун Зәки, Акоп Чинчијан, Арам Хырдачы, Мкртыч Нәкимјан, Карапет, Томас, Намајак Сәфәрјан, Арам Адил, Кеворк Торкомјан, Мелкон Милојан, Бәһрам Јағубјан, Саак Јеремјан, Левон Палазјан, Кеворк Коран, Тигран Чубарјан, Кеворк Чубарјан, Новсеп Такворјан, Грикор Такворјан.

Дөвләт шурасынын бә'зи үзвләри

Андон Тынғыр Јавәр паша
Абраһам Јеремјан паша
Миһран Дүз
Петрос Күјүмчүјан

Дөвләт шурасынын бә'зи мүдир вә көмәкчиләри

Ованес Тынғыр, Поғос Мисирлијан, Грикор Одјан, Сәркис Дүз, Арутјун Дадјан, Саак Абро, Зарег Дилбәр, Ованес Нурјан, Илјас Чајан, Дуран Дадјан, Андон Көсәјан, Петрос Зәки, Карапетјан, Грикор Хыдырјан, Грант Асатур.

Харичи ишләр назирлијинин харичи тәшкилатларында елчи, консул вә елчиликләрдә хидмәт едән ермәниләр

Карапет Арутјун Давуд паша	Берлин вә Вјанада Бөјүк (Сәләһијјәтли) Елчиси
Тигран Алексанјан	Брүсселдә Бөјүк (Сәләһијјәтли) Елчиси

Едуард Зәһраб

Новсеп Мисакјан

Маршал Оһанес Күјүмчүјан паша

Тигран Тынғыр

Миһран Кавафјан

Лондон Бөјүк
(Сәләһијјәтли) Елчиси
Наагда Бөјүк
(Сәләһијјәтли) Елчиси
Ромада мәсләһәтчиси

Берлиндә елчилијин
мүшавири
Брүсселдә елчилијин
мүшавири

Бә'зи консуллар

Грант Дүз, Ованес Магақјан, Миһран Кавафјан, Новсеп Азарјан, Сәркис Балјан, Тигран Нункарбекендијан, Мијас Јерам, Мкртыч Еремјан, Ованес Нафилјан, Грант Норадункјан, Арсен, Авјан, Манук Азарјан, Бузанд Манас, Рубен Манас.

Бә'зи елчилик катибләри

Ованес Абраһамјан, Нарудун Маркарјан, Левон Јеремјан, Тигран Дадјан, Аветик Саһумјан, Зенон Манас, Гаспар Манас, Пол Манас, Себуһ Манас, Пјер Манас, Александр Манас, Тигран Алексанјан.

Дахили ишләр назирлијинин бә'зи јүксәк мә'мурлары

Маршал Карапет Арутјун Давуд паша (сонра назир), Варган паша, Грикор Шабанјан, Осеп Амира, Хачатур Дернерссјан, Нишан Газазјан, Микаел Мамиконјан, Петрос Гарамачыјан, Гаракин Дәвәчијан, Сәрвәт Палачијан, Сисак Фәрид, Минас Гәмсар, Левон Суренјан, Јерванд Јусифјан, Поғос Парнасјан, Нарутјун Хәнданјан.

Бә'зи вали мүавинләри

Ованес Фәрид, Ованес Әсасјан, Л.Ајчијан, Андраник Биллурјан.

**Бэ'зи рэис (санчаг рэиси)
мүавинлэри**

Назарет, Газарос, Сајебагылан, Акоп, Миһран Бојачылан, Арутјун Апартјан, Левон, Минас Чухасызјан, Назарет Арменак, Фикри Асланјан, Манвел, Карапет Исраелјан, Петрос, Нишан, Паскал, Сарим Чухасызјан, Тигран Киришчијан, Акоп Фэрид, Карапет Торосјан, Акоп Јавэр, Грикор Папазјан, Нишан Акаһ, Арменак Бојачылан, Грикор, Тигран Кеворк, Аветис Сислијан, Минас Іәкимјан, Карапет Текворјан, Арутјун Зәки, Асатур Кушадальјан, Андон Көчөјан, Сумбат Тернерсесјан.

Ичтимаи ишлэр назирлэри

Маршал Карабет Арутјун Давуд паша	назир
Петрос Іәллагчјан	назир
Вәкил Грикор Синапјан	назир
Грикор Агатон	назир
Габриел Норадункјан	назир

Бэ'зи мә'мурлар

Грикор Одјан, Мкртыч Синапјан, Ованес Кардавјан, Петрос Хорасанјан, Кеворк Пакарад, Погос Ханлыјан, Мелкон Назикјан, Гаракин Газаросјан, Едуард Јерванд Самвелјан.

**Мешә вә әкинчилилик саһәсиндә талышан
бэ'зи мә'мурлар**

Грикор Іәкимјан, Арам, Іәјказ Берјан, Мкртыч Іәкимјан, Кеворк Торкомјан, Нишан Калфајан, Петрос Күјүмчүјан, Оник Еһсан.

**ПТТ (Почт-Телеграф Телефон) назирлијинин
мәс'ул мә'мурлары**

Маршал Карапет Арутјун паша	назир
Андон Тынгыр Јавэр паша	назир

Осган Мәрдикјан
Грикор Агатон
Кеворк Сабит Финчанчыјан

назир
ПТТ үмуми мүдири
ПТТ мүфәттиши

Бэ'зи мә'мурлар

Жорж Серпос, Мишел Мисирли, Јерамјан, Степан, Намбарсум, Арсен, Парлади, Карапет, Фран, Пијер, Іассун, Аветис Шалчыјан, Микаел Анкаралыјан, Паскал Газанчыјан, Андон Көсөјан, Тигран Аракелјан, Ованес Абраһамјан, Мелкон Јүзбашјан, Мкртыч Әчәмјан, Гарекин Чәркәзјан.

Малијјә назирлијинин мәс'ул мә'мурлары

Акоп Газасјан паша	назир
--------------------	-------

Бэ'зи мә'мурлар

Сакыз Ованес, Чамыч Ованес, Ованес Аллаһверди (1877-чи илдә депутат вә Мәчлис рәисинин мүавини), Сакыз Арменак, Јеремјан Чәләби, Осеп Бәһләмјан, Арутјун Дүз, Сәркис Дүз, Ованес Дүз, Микаел Дүз, Погос Дүз, Акоп Дүз, Грикор Дүз, Карапет Дүз, Миһран Дүз, Степан Шашјан, Степан Агапјан.

**Милли тәдريس назирлијинин
бэ'зи мә'мурлары вә мүәллимләр**

Миһран Дүз (мүфәттиш), Томас Терзијан, Нишан Гукасјан, Тавит Чырачыјан, Сәбуһ Тәбибјан, Сарјан, Арутјун Ованесјан, Новсеп Јусифјан, Акоп Бојачылан, Јерванд Осган, Микаел Ашчыјан, Грикор Оскијан, Раһиб Клеман Сибилјан, проф. Грикор Көмүрчүјан, Арутјун Сарафјан, һамазасп һаки.

Әдлјијә назирлијинин бэ'зи мә'мурлары

Ваһам (мәсләһәтчи), Сәркис Гарагоч, Арутјун Шиnasi Бәкмәзоғлу, Карапет, Гаспар, Диран Паргамјан, Погос Шашјан, Тигран Јусифјан, Тагвар һамамчыјан, Габриел Габриелјан, Ованес Торосјан, Вичен Ногосјан, Степан Гарајан, Маркар Унчујан, Татевос Рәфги, Диран Ашнанјан, Габриел Нәштерчијан, Арутјун Мосдичјан, Новаким Рәисјан, Кеворк Фикри, Іәјрапет.

Бә'зи бәләдијә мә'мурлары

Антуан Манас, Грегуар Манас, Александр Манас, Нолас, Ованес, М.Андреас, Алик Антуан, Оваким, Андон Азнавурјан, Тигран Тернерссјан.

Бә'зи сарај вә дәвләт һәкимләри: 35 ад

Бә'зи журналистләр вә јазычылар: 16 ад

Бә'зи ме'марлар: 12 ад

Барытханада гуллуғ едән бә'зи ермәниләр (Бурада дәвләтин ән е'тимадлы адамлары гуллуғ едирди): Чәми 5 ад

Көмрүкханаларда чалышанлар

Мкртыч Чезаирлијан Әфәнди. Көмрүкханаларын мүдирі олдуғу дәврлә табелијиндә 20 мин ермәнинин ишләдији бир чох сәнәдләрлә көстәрилип.

Мүхтәлиф сәнәт сәһәләриндә вә тичарәтдә шөһрәт вә сәрвәт сәһиби олан бә'зи ермәниләр

Османлы банкынын гурулушунда сәрмәјә илә иштирак едәнләр:

Миһран Дүз, Поғос Дүз, Абраһам Аллаһвердиоғлу, Магсуд Сәримјан, Ованес Тынғыроғлу, Тигран Алексанјан, Педрос Јағлыгчыоғлу, Мкртыч Биләзикчиоғлу.

Ширкәт гуручулары вә идарәчиләри:

Сәбуһ Магсудзадә, Акоп Биләзикчијан, Антуан Гылычјан, Андон Мисирлизадә, Ованес Абдалзадә.

Мәшһур тачир, сәрраф вә зәркәрләр: 35 ад

Бә'зи вәкилләр: Петрос Шашјан, Акоп Мырчыкјан, Карапет Күрчү.

Бә'зи фотографлар: Осеп Абдулла, Кеворк Абдулла, Бичен Абдулла.

Бә'зи сәһнә сәнәткарлары: 22 ад

Бә'зи Шәрг мусигиси сәнәткарлары, бәстәкарлар: 15 ад

ОСМАНЛЫ ИДАРӘСИНДӘ ЕРМӘНИЛӘРИН БИР-БИРИЛӘ МҮҢАДИЛӘЛӘРИ

Тәдгиг етдијимиз дәврләрдә ермәниләрин әзәлдән бәри көзә чарпан ән әсас хүсусијјәтләриндән бири онларын бир-бирилә мүҢадиләләридир.

Һәр милләтин тарихиндә буна бәнзәр мүҢадиләләр вар. Јә'ни бу, тәкчә ермәниләрә мәхсус бир чәһәт дејилдир. Анчаг ермәниләрлә гоншу олдуғумуз үчүн бу чәһәтә тохунмадан кечмәк олмаз.

Гәдим тарихдәки мүҢадиләләри бу китаба дахил етмәк мүмкүн дејил. Игтидар, дин, мәзһәб мүҢадиләләри ермәниләри узун мүддәт мүшкүл вәзијјәтләрә салмышдыр.

Бир тәрәфдән харичи һакимијјәтлә мүҢадилә апаран ермәни милләти, диқәр тәрәфдән тарихләри бојунча өз ичиндә чәкишмәләрдә олмушлар. Ајры-ајры шәхсләр вә гәбиләләр арасындакы гаршыдурмалар нәтичә е'тибарилә ермәни милләтинин зәрәринә олмушдур. Киликијада да вәзијјәт бундан фәрqli олмамыш, һәтта дәврүн сијаси дуруму илә әлағәдар даһа да кәскинләшмишдир.

Тәкчә Османлы дәвләти ичиндәки ермәниләрин бир-бирилә мүҢадиләләриндән бир нечә мүһүм нәггәјә тохунараг, охучуларымыза јалпыз ермәни милләтинин дејил, һамынын бу тарихи һәгигәтләрдән ибрәт алмасынын лүзүмүнү аңлатмаға чалышачағыг.

Османлы бирлијинә дахил олан ермәниләр арасында мәзһәб фәрqi гәдәр тичарәт рәғабәти вә хүсусилә сон заманларда кәскинләшмиш сијаси көрүнш фәрqlәри дә онларын бир-бирилә мүҢадиләләринә сәбәб олмушдур.

1823-чү илдә ермәниләрлә русларын Ирандакы фәалијјәтләрилә әлағәдар Иран шаһы вәзијјәти Истанбула билдирмиш, падшаһ да 1828-чи илдә Русија илә вәзијјәтин кәркинләшмәсилә әлағәдар ермәни григориан килсәсинин баш кешишини чағыртыдырб, ермәниләрин сәдагәтинә зәманәт вериб-вермәјәчәјини сорушмушду.

Баш кешиш бу суала "григорианларә зәмин олдурам, диқәрләринә ола билмәрәм", — дејәрәк, чаваб вермишди. Бундан сонра да падшаһа јол көстәриб, бир чох шәһәрләрдән Истанбула кәлән диқәр мәзһәбли ермәниләрин кери гајтарыл-малары фәрманыны алмышды.

Бу фәрманы һәјата кечирәркән баш кешиш илә башга григориан кешишләри вә мә'мурларынын халға етидиқләри зүлмә

гаршы һәм Истанбул җамаатынын, һәм дә вәзифәли шәхсләрин е'тиразлары һаггында о заманкы Испания консулу М.Марен-гонун рапорту ибрәтамиз мисалларла долудур.

Баш кешиш етдији һагсызлыгларла кифәјәтләнмәјәрәк, ермәниләри мұдафиә едән бир чох вәзифәли шәхсләри, һәтта валиләри дә вәзифәләриндән говдурмушду.

Лакин падишаһ вәзијјәти өјрәниб күнаһкарлары ахтардыгда, баш кешиш бу дәфә дә өзүнүн јанлыш тәдбириндә она көмәк едәнләрә хәбәрдарлыг етмиш, онларын җәзаландырыл-маларына сәбәб олмушду.

Султан Маһмуд бу һадисәдән сонра Ахалкалакидә католик ермәниләрин бөјүк иткијә бахмајараг руслара гаршы гәһрәманчасына вурушмаларына көрә, григориан олмадыглары үчүн сүркүн едиләнләри әфв етмиш вә 6 јанвар 1830-чу илдә католик ермәниләрә "мүстәгил җамаат" һүтүгуну вермишди.

Бундан бир гәдәр әввәл Арутјун Безчијанын јәһудиләрлә бирләшәрәк мәшһур Дүз аиләси үзләринин өлдүрүлмәсинә сәбәб олан фәалијјәти дә григориан-католик мұчадиләсинин бир нәтичәси иди.

Бу һадисәләрдән сонра бир-бирләринә даһа чох јахынлашан католик ермәниләрин инкишафы һәр чәһәтдән көзә чарпыр.

Бу вәзијјәти бөјәнмәјәнләрин башында, башга мәһәб лидерләри вә җамааты о јана дурсун, һәтта онлардан да ирәли руслар дурурду. Онлар бир чох јоллара әл атмыш вә католик ермәниләрин инкишафына мане олмаға чалышмышдылар.

Бу харичи мұдахилә вә фәалијјәтин нәтичәси дә гыса заманда өзүнү көстәрмиш вә католик ермәниләр бөлүнмәк тәһлүкәсинә дүшмүшләр. һасунистләр — Антиһасунистләр мұчадиләси ады верилмиш бу мұчадиләнин маһијјәти будур:

1830-чу илдә Османлы дөвләтиндә мүстәгил җамаат һүтүгуну алмыш католик ермәниләрин рәһбәри бир баш кешиш сечилмишди. 1856-чы илдәки фәрманла бу баш кешишә һәм дини, һәм дә идарәәтмә һүтүгу верилмишди.

Лакин католик ермәниләрин ән бөјүк дини рәһбәри Дағлыг-Ливанда әләшмиш католик католикосу иди. 1866-чы илдә бу вәзифәни дашыјан VIII Пјер (католикос Грикор) вәфат етдикдә Дағлыг Ливанда топланан синод, Истанбулда 20 илдән бәри баш кешиш вәзифәсини тутмуш һасуну католикос сечди. Бу, папа тәрәфиндән дә тәғдир едилди вә она "ермәни католикләринин баш кешиши" вә "Киликија католикосу" ады верилди. Бу шәхс Истанбулда галмағы Ливана кетмәкдән үстүн

тутду. Лакин ермәни католикләри арасында бу вәзијјәти гәбул етмәјәнләр дә олду. Өзләринә ајры бир ад верилмәсини тәләб етдиләр вә "Шәргли католикләр" адыны гәбул етдиләр. Башчылары Күпелјан сојадында бир кешиш олдуғундан бунлар "күпел-јанчылар" адланырды. Папа бунлары 1869-чу илдә килсәдән харич е'лан етмишди.

"һасунистләр" Ромаја табе олдуғларындан бунлара да "романист" ады верилмишди.

Бу мұчадиләләрдә Франсанын Истанбулдакы Сәләһијјәтли Елчисинин дә ермәниләр арасында фәалијјәтдә олдуғу көрү-нүрдү. Бир чох нүфузлу ермәниләрин гошулдуғу бу фәалијјәт ејни заманда сијаси маһијјәт дашыјырды.

Бунлар 13 нәфәрлик бир мәчлис сечәрәк "Шәрг ермәни католикләри" идарәсини бу мәчлисә һәвалә етдиләр. Гыса заманда бир чох милли лидерләр дә бунлара гошулдулар.

Бу мұчадиләјә Османлы һөкүмәтинин дә гошулмаға тәһрик етмишдиләр. Баш кешиш һасуну һимајә едән Әли паша вә Фуад пашанын вәфатындан сонра баш кешиш һасуна верилмиш фәрман ләғв едилди, онун јеринә раһиб Күпелјан дини лидер сечдирилди.

Бу вәзијјәт мұчадиләни даһа да гызышдырды. Бир тәрәфдән Франсанын Сәләһијјәтли сәфири, диқәр тәрәфдән Русијанын сәләһијјәтли сәфири бу мұчадиләдә фәал рол ојнадығларындан, һөкүмәт дә бу мұчадиләјә мұдахилә етмәјә вадар едилди. Мидһәт пашанын мәчлис сәдрлијинә кәлмәсиндән сонра, Күпелјан исте'фа вермиш, әввәлки кешиш һасун јенидән вәзифәјә кәтирилмишди. Лакин бир мүддәт сонра һасун да исте'фа верәрәк кардинал вәзифәсинә сечилди, јеринә исә Азарјан баш кешиш тә'јин олунду. Бундан сонра һөкүмәтин вәситәчилији илә 1888-чи илдә бу ики католик групу бир-биригә разылыға кәлди вә гаршыдурма да бунунла сонә чатды.

Ејни мұчадилә протестант мәһәбинә кечмиш ермәниләргә григориан ермәниләри арасында да баш вермишди.

Григориан баш кешиши Чамурчјан 1846-чы илдә протестант ермәниләри килсәдән харич е'лан етмишди. Бу вәзијјәт онларын бүтүн һәјат саһәләринә, о чүмләдән тичарәт фәалијјәтләринә дә тә'сир етдијиндән, онлар ајры бир җәмијјәт һалында бир-ләшдиләр. Инкилтәрә, Америка вә Алманијанын вәситәчилији нәтичәсиндә јерли һөкүмәт дә 1847-чи илдә онлары бир җәмијјәт кими таныды, чүнки дөвләт һәр бир шәхсин вичдан

азадлыгына һөрмәт едирди. Кешиләрин е'тиразына бахмајараг бу вәзијәт 1850-чи илдә фәрманла гануниләшдирилди. Хүсусилә америкалы протестант миссионерләринин фәалијәтләри нәтиҗәсиндә григорианларын 15 фаизә гәдәри протестантлығы гәбул етди.

Бу дин вә мәзһәб мүҗадиләриндән кәнарда һнчак вә дашнак комитәләри арасындакы гаршыдурма да дигтәти чәлб едир. Гысача бу мәсәләјә дә тохуначағам.

Ермәниләр тәрәфиндән гурулмуш бир чох чәмијјәт вә партијалар мөвчуд олса да, бунлардан ән әһәмијјәтлиләри һнчак вә дашнак комитәләри иди.

1887-чи илдә формалашмыш һнчаклар, бир мүддәт сонра араларындакы аңлашылмазлыглар үзүндән 1890-чы илдә "Дрошак" ("Бајраг") гәзети әтрафына топланыб, ејни адлы чәмијјәтин фәалијјәтини кенишләндирмәјә чалышдылар. һәммин илдә дә бу групун әсасында дашнак чәмијјәти јарадылмыш вә кенишләндирилмишдир.

Сосиалист һнчакларла насионал-сосиалист дашнаклар узун мүддәт бир-бирилә мүҗадиләләр етмишләр.

Бунуңла белә онларын түркләрә гаршы дүшмәнчилик вә мүстәгил Ермәнистан көрмәк арәусу бирләшдирдији үчүн, вахташыры биркә чалышмышлар. Лакин бу бирләшмәк имканы да сәмиимјјәтдән доғмадығы үчүн гысамүддәтли олурду.

Һнчакларын икијә бөлүнүб бир-бирилә дүшмән һалына кәлмәләринин тә'мин етмиш дашнаклар 1896-чы илдән сонра Түркіјәдә даһа да гүввәтләнмишдиләр. һнчаклар да буна гаршы хүсусилә өлкәдән харичдә фәалијјәтләрини артырмышдылар.

Бу гаршыдурмаја мисал олараг сосиал-демократ һнчак комитәсинин Варна мәркәзи һеј'әтинин 1915-чи илдә јайдығы "Дашнаксутјун комитәсинин интригаларына гаршы дигтәтли олун" башлығылы бәјаннамәси көстәрилә биләр.

Бундан әлавә, икијә бөлүнмүш һнчак комитәси дә һәм Түркіјә дахилиндә, һәм дә харичдә бир-бирләринә гаршы мүҗадиләјә киришмиш вә бир-биринә бастылар едәрәк бир чох адамлары өлдүрмүш вә јараламышдылар.

ЕРМӘНИ КОМИТӘЛӘРИ ВӘ ЧӘМИЈЈӘТЛӘРИ

Мәтләбә кечмәздән әввәл, мәсәләјә гәрәссиз, һәтта чох вахт ермәни мөвгејиндән јанашан бә'зи харичи мәнбәләрдән мисаллар көстәрәчәјәм.

Бунлардан бириси "Нју-Јорк һералд" гәзетинин мүхбири Сиднеј Уитменин "Turkish Memories, 1914" адлы әсәридир.

Һәммин әсәрдән:

"Инкилтәрәнин Әрзурум консулу Гривсдән сорушдум:

— Әкәр бу мәмләкәтә (Түркіјәјә) һеч бир ермәни комитәчиси кәлмәсәјди вә ермәниләри үсјана чәлб вә тәшвиғ етмәсәјди, бу гырғын олардымы?

— Әлбәтгә ки, јох. Күман етмирәм ки, бирчә ермәни дә өлдүрүләјди".

Јенә ејни әсәрдән:

"Бир јәһуди мәнә Трабзонда демиишди:

— Әкәр бу һәрәкәтләрин бириси Русијада олсајды, бир тәк ермәни сағ бурахылмазды. Русијада ермәниләр әскәрлијә көгүрүлүрләр, мәмләкәтләриндән чох узагларда әскәри гуллуғда олурлар. Мәктублары сензурадан кечирилир. Түркіјәдә исә хошбәхт һајат сүрүрләр. Дөвләтләнирләр. Әскәрлијә кетмирләр. Мәктәбләри сәрбәстдир. Милли тарихләрини өјрәнирләр. Дүшмәнчилик тәлгин едирләр.

Хүласә, Авропанын јарысы гәдәр эразидә јайылмыш бир миллијонлук ермәни халгынын бир миллит һалында топланмасына имкан вармы?

Түркіјәдәки харичи консуллуғларын әтрафындакылар ермәниләрдир. Онлар нә десәләр, консуллар өз слчиликләринә ону да јазырлар. Бу консуллуғлар Русијада, Алманијада олсајдылар, елчиләринә белә шејләр јазардылармы? Бурада јаза билмәләринин сәбәби христиан консуллуғларынын олдуғлары үчүндүр. Ермәни комитәчиләри сакит фермер, сәнәткар вә һамбаллары гызындырырлар. Түркләрин христианлығы агресив мүнәсибәт көстәрмәләриндән бәһс едирләр. Һалбуки Трабзондан Әрзурума гәдәр јоллар, гәсәбәләр монастырларла, христиан мә'бәдләрилә долудур. Ермәни мәктәбләри, килсәләри Русијадакындан гат-гат артыг сәрбәстдирләр".

Кенерал Мајевски дә һөкүмәтинә көндәрдији, Петербург һәрби мәтбәәсиндә чап едилмиш "Битлис вә Ван вилајәтләринин статистикасы" адлы мәхфи рапортунда јазмышдыр:

"Түркиядә комитәчиләрин кирмәдији јерләрдә ермәниләр сакитдирләр. Бу комитәләр бу күн дә фәалијјәтә кечсәләр, ермәниләр јенидән әввәлки сәфил вәзијјәтләринә дүшәрләр. 1895-чи илә гәдәр ермәниләрин Түркиядәки изтираблары, чәтинликләри бәјағы вә мүбалиғәли ујдурмалардыр. Түркиядәки ермәниләр башга јерләрдәкиндән пис вәзијјәтдә дејилдирләр.

Ингилабчыларын ујдурма, сојгырымы дедикләри һадисәләр даһа чох Гафгазда баш вермәктәдир. Мал вә һәјат тәһлүкәсизлијинин тәминатына кәлинчә, Түркия һөкүмәтинин нүфуз вә һакимијјәти олан јерләрдәки тәһлүкәсизлик Јели-заветпол вилајәтимиздәкиндән даһа јүксәктир".

Рус консулу кенерал Мајевскинин бу гејдләри илә таныш олдугдан сонра, инди дә ермәни комитәләринин јаранма тарихи вә онларын фәалијјәтләринә ғыса бир нәзәр салмаг лазымдыр. Чүнки ермәни фәһсиинин ән бөјүк чавабдеһи һәммин комитәләр вә комитәчиләрдир.

ЕРМӘНИ ЧӘМИЈЈӘТЛӘРИ

Османлы ермәниләри арасында милли һәрәкәтын башланғыч тарихи 1860-чы ил гәбул олуна биләр. Бу дөврдә гурулмаға баһлајан социал сәчијјәли дәрнәкләр, сонрадан харичдән јөнәлдилән тәблиғат вә јардымларын һесабына Түркия ермәниләрини дөвләтә гаршы галдыран комитәләрин әсасыны гојдулар. Бу сәбәбә кәрә комитәләрдән әввәл бу дәрнәкләри ғысача тәдгиг етмәк лазымдыр.

Бу сәһәдә илк тәшәббүс Киликијаны јүксәлтмәк арзусу илә 1860-чы илдә јарадылмыш "Хејријјә чәмијјәти" олмушдур. Даһа сонра "Фәдакарлар чәмијјәти" мејдана кәлмишдир.

Сонралар 1870—1880-чи илләр арасында, хусусилә Ван бөлкәсиндә "Араратлы", мәркәзләри Мушда олан "Мәктәб-сәвәнләр", "Шәргли" вә "Киликија" чәмијјәтләри јарадылмыш вә 1880-чи илдә бу дөрд чәмијјәт бирләшәрәк "Ермәниләрин бирләшмисин чәмијјәти" адыны алмышдыр.

Јенә дә 1880-чи илдә Әрзурумда "Силаһлылар чәмијјәти", даһа сонра "Милләтпәрвәр гадынлар чәмијјәти", "Ермәнистан дөгру чәмијјәти" Гафгазда "Кәнч Ермәнистан чәмијјәти", 1882-чи илдә Ванда "Гарахач чәмијјәти" гурулду. Сонунчунун гурулмасында мәгсәд ермәниләри һутуглара саһиб етмәк, лазым

олан јерләрдә үсјанлар галдырмаг, кәнчләри силаһландырмаг иди.

Истанбулда "Ермәни вәтәнпәрвәрләр чәмијјәти" гурулду. Бунун да јарадылмасында мәгсәд Түркиядә ермәниләр үчүн өзүнүидәрә ислаһаты тәләб етмәк, бу јолда һәр чүр васитәләрә әл атмаг, "Һүрријјәтләрини әлдә етмәк наминә даһили бир гүввә јаратмаға чалышмаг" иди.

1881-чи илдә Әрзурумда гурулмуш "Шураји-али чәмијјәти" ғыса бир заманда адыны дәјишәрәк "Вәтәндашлары мүдафиә чәмијјәти" олмушду. Бу чәмијјәтин програмында мәркәзләринин Әрзурумда олачағы вә һәр чүр һәрәкәтләрин бурадан идәрә едиләчәји јазылмышды. Тәшкилат сонралар бөјүмүш, партизан дәстәләри јаратмыш, 400-дән чох һазырлыглы партизан јетишдирмиш, онларын башында онбашы, јүзбашы, минбашы рүтбәләри илә рәһбәрләр тәјин етмишди. Булар мүнтязәм һәрби биллијә јијәләнәрәк силаһ вә сурсат базалары јаратмышдылар.

1890-чы илдә Истанбулда "ШАНТ-Илдырым" адлы ингилабчы дәрнәк илә "Гурбан" адлы даһа бир кичик тәшкилат тә'сис олунду.

Бу ајры-ајры вә мүхтәлиф јерләрдә гурулан чәмијјәтләрин әксәријјәтинин тәшкилатчылары Түркия ермәниләриндән чох, Гафгаздакы Русија вәтәндашы олан ермәниләр иди. Мәсәлән, сонунчу тәшкилаты да гафгазлы Бағрат Навасардјан адлы бир һәким идәрә едирди. Әсас мәркәз исә Тифлис иди; силаһ, һәрби сурсат вә пул Тифлиسدән көндәрилирди.

Јарадылан дәстәләр дәрһал фәалијјәтә башлајыр, онларын һәрәкәтләрини гәбул етмәјән ермәниләрә тәзјиг көстәрилир, онлара гаршы чәза тәтбиг едилирди.

Булардан сонра үсјан һәрәкәтини һазырлајанларын рәһбәрлијинә дин хадимләри кәлдиләр. Хрымјан вә Измирлијан (Дәмир баш кешиш) кими руһаниләрин фәалијјәти бөјүк олмушдур. Бүтүн Анадолу шәһәрләриндәки үсјанлары әсасән дин хадимләри идәрә етмишләр. Рус кенералы Мајевски бу һагда јазмышдыр:

"Ермәни руһани башчыларынын дин хусусунда фәалијјәтләри, сәјләри јох кимишди. Бунун мутабилиндә милли фикирләрин инкишафы хусусунда һәддән чох әмәк сәрф етмишләр. Јүз илләрдән бәри белә фикирләр әсрарлы монастырларын сәссиз диварлары ичиндә артмыш вә инкишаф етмиш, бураларда дини ајышлар әвәзинә христиан-мүсәлман

душмэнчилији тэлгин едилмишдир. Мәктәпләр вә килсә мәктәпләри дә бу чәһәтдән кешиләрә көмәк етмишләр. Бу мүддәтдә дини тәәсүб әвзинә душмэнчилик һиссләри тәрбиә едилмишдир".

1717-чи илдә Венесјада, Мүгәддәс Лазар адасында јарадылмыш ермәни килсәсиндә фәалијәтә башлајан мхитарчы раһибләр дә бу фәалијәтин тарихи вә фикри истигамәтләри мәсәләләриндә јардымчы олмушлар.

Бу чәһәтләр ермәниләрин өзләринин јаздыглары әсәрләрдә дә етираф едилир.

Микаел Ованесјан 1906-чы илдә Тифлисдә ермәни дилиндә чап олунмуш "Дашнаксутјун вә мүхалифләри" адлы әсәриндә јазмышдыр:

"Руслар кими мүдһип бир чанавара гаршы чыхмаг чәтиндир. Түркия фәалијәт үчүн даһа әлвериплидир".

С.Габриелјан 1905-чи илдә Бостонда чап етдирдији "Ермәни бәһраны вә јенидән доғулма" адлы әсәриндә јазмышдыр:

"Хатырланмалыдыр ки, ермәни мәсәләсинин јаранмасындан бәри вилајәтләрдә вә мәркәздә кечирилән нүмајишләр даим Гафгаз ермәниләри тәрәфиндән кечирилмишдир.

Ингилаб вәдләри вә дәрсләри үчүн Русија ермәниләринә борчлујут. Русија османлыларә галиб кәлдијиндән, Русија ермәниләри османлылары сәја салмыр, онларла һесаблаш-мырдылар. Һалбуки, Түркия ермәниләри Османлы һөкүмәтинин гүдрәтинә бәләд идиләр. Лакин гафгазлы ермәниләр, јухарыда гејд етдијимиз психоложи васитәләрдән истифадә едәрәк ингилабы фәал мәчраја јөнәлтдиләр".

Бу әсәрдә Габриелјан ингилаб дәрсләриндән, нәтичә етибарилә, Русија ермәниләринә миннәтдар олдугларыны ачыгча етираф едир.

Белә олдугда, Русија ермәниләринин өрнәји, идарәси вә көмәји илә башлајан вә 50 ил давам едән ингилабларын нәтичәләри вә төрәтдији изтираблар үчүн Русија ермәниләринин вә онлары истигамәтләндирән Чар Русијасынын чавабдеш олмалары лазым дејилми?!

Бүтүн бу фәалијәтләр нәтичәсиндә әввәлә "Һинчак комитәси" гурулмуш, даһа сонра да бу комитәнин икијә бөлүнмәси нәтичәсиндә Гафгаздакы "Кәнч Ермәнистан" вә башга адлар алтында чалышан комитәләр бирләшмиш вә "Дашнаксутјун" комитәси јарадылмышдыр.

Бу ики комитәдән савајы, бир дә тамамилә сијаси мәгсәд вә гајә күдән "Рамгавар" партијасы вардыр.

ӘН МӘШҺУР ЕРМӘНИ КОМИТӘЛӘРИ

1. Һинчак (Зәнк сәси) комитәси:

Русија вәтәндашы олан гафгазлы ермәни Аветис Назарбәј вә онун сонрадан евләндији Маро адында гадын, һәмчинин гафгазлы ермәни тәләбәләри тәрәфиндән 1887-чи илдә Исвечрәдә Карл Марксын принципләри әсасында гурулмушдур.

Үзләри арасында русијалы ермәниләр вар иди. Фәалијәт сәһәси Шәрги Түркия, мәркәзи әввәлчә Исвечрәдә, сонра Лондонда иди.

Мәгсәдләри өнчә Түркия Ермәнистаныны ајырмаг, даһа сонра Русија вә Иран Ермәнистанлары илә бирләшәрәк мүстәгил бир Ермәнистан јаратмаг иди.

Сосиалист-марксист вә мәркәзчи сијаси програмлары вар иди.

Өзләрини социал-демократ адландырмагла бәрәбәр, сијаси програмлары тамамилә коммунист манифести маһијәтиндә иди.

Мәгсәдләринә ингилаблар вә үсәнлар јолу илә чатмағы програмларында ачыгча көстәрмишдиләр.

Комитә 1890-чы илдә јарадылмыш, мәркәзи Истанбулда олмагла Түркиядә вилајәтләрдә дә шәбәләр ачараг фәалијәтә кечмишди.

Тәләбәләр вә руһани лидерләр комитәјә үзв олмушдулар. Һинчак комитәсини тәшкилати чәһәтдән гурмаг үчүн Истанбула Ченеврәдән тифлисли Шмавон, Трабзондан рус тәбәәси Рубен Ханазад, Батумдан Һ. Меҗаворјан, Ирандан С. Даниелјан адлы ермәниләр кәлмишдиләр.

Ики ај сүрәп мүнәгиләрдән сонра комитәнин Истанбул мәркәзи јарадылды.

1890-чы илдә Истанбулда гурулмуш ингилабчы чәмијјәтләр дә Һинчак комитәси илә бирләшмишдиләр.

Түркия вәтәндашы олан ермәниләрин тәлеји 3-4 Русија ермәнисинин әлиңә кечмишди.

Лео, "Түркия ермәниләри ингилабынын идеолокијасы" адлы ермәни дилиндә јазылмыш әсәриндә бу комитә барәдә демишдир:

"1887—1888-чи илләри ермәни милләти тарихиндә бир башлангыч оларак саймаг лязымдыр. Бу илләр шөһрәт илләридир. Лакин жалныз Инчакын дежил, ондан сонра Дрошакын да бөйүк мигјасда шөһрәт газандыгы илләрдир. Буныларын һәр икиси ермәни милләтиндә ингилабчы-милләтчи дүшүнчәсинин ојанмасына сәбәб олмушдур.

Ермәниләри, азабкешлијә гатлашан, мүтәмади мүһарибәлләр апаран, һәјәти 30 ил ганлы фыртыналарла кечән бир милләт һалына кәтирдиләр.

Инчаклар әзләрини ингилабчы социалист адландырыр-дылар".

Трабзондакы инкилис консулу 1895-чи илдә Истанбулдакы сәфирләри Филип Курјејә көндәрдији рапортунда јазырды:

"Инчак лидерләри Түркиянин харичиндән идарә едилдирдиләр. Белә ки, әзләри тамамилә тәһлүкәсиз шәраитдә олдуглары һалда, Түркиядәки идеја јолдашларынын һәјәтинын тәсәввүредилмәз һала чатдырмышдылар.

Мәгсәдләри мүсәлманлары христианlara гаршы тәһрик етмәк, гырғынлар төрәтмәклә мәмләкәти дәһшәтли вәзијјәтә чатдырмаг иди. Бүтүн дүня билмәлидир ки, бу тәшкилат анархия характерлидир. Һәр бир васитә илә һәрч-мәрчлик јаратмаг вә Ермәнистанын жалныз ислаһатыны дежил, истиглалыны да тәмин етмәјә чалышмагдадылар".

Јухарыда билдирдијимиз әсаслар үзәриндә гурулан вә фәалијјәтә башлајан Инчаклар арасында бир гәдәр сонра парчаланма баш верди.

1896-чы илдә Инчаклар Түркиядәки фәалијјәтләриндән узаглашдылар. 1897-чи илдә икијә бөлүндүләр. Бир һиссәси (әсл Инчаклар), јә'ни Назарбәј тәрәфдарлары, дикәр һиссәси (реформатор Инчаклар) — Верагазмиал Инчаклар адыны алдылар. Бунылар да Арпијар Арпиарјан адлы бир башга лидерин тәрәфдарлары идиләр.

Һәр ики тәрәф принсин вә програмларына көрә дежил, онилары идарә едән шәхсләрин дүшүнчәләри, ад вә марағына көрә мүбаризә апарырдылар.

Араларындакы нифрәт, дүшмәнчилик бир-биринә күчәләрдә һүчүм етмәк вә өлдүрмәк дәрәчәсинә чатмышды. Халг да бунларын марксист истигамәтләрини аңлајыр вә бәјәнмирди. Мүчадиләләр 1902-чи илдә даһа да артды. Ики тәрәфә мәнсуб оланлардан чохуну өз мәсләкдашлары Инкилтәрә, Русија,

Мисир, Болгарыстан, Гафгаз вә Иранын күчәләриндә өлдүрдүләр.

Ван үсјанындан сонра бә'зи кичик дәстәләр Инчак адыны дашысалар да, артыг онлар әһәмијјәтли бир гүввә дежилдиләр.

Инчак лидерләринин бир гисми Инчакларын дағылма-сында русларын кизли әмәлләринин олдугуну дәрк етмишди.

2. Дашнаксутјун "Дашнаксаған" ("Ермәни Ингилаб Чәмијјәтләри Иттифагы") комитәси:

Инчакларын ичиндә лидерлик мүчадиләси давам едәркән, бу вәзијјәтдән наразы олан бир һиссә 1890-чы илдә "Дрошак" ("Бајраг") адлы бир гәзет нәшр етмәјә башладылар. Бунылар сонрадан ејниадды бир чәмијјәт олдуглар. Бу чәмијјәт даһа сонра Дашнаксутјун-Дашнаксаған ("Ермәни Ингилаб Чәмијјәтләри Иттифагы") ады алтында јени бир гурум үчүн әсас олмушдур.

Јени чәмијјәт 1890-чы илдә Гафгазда тә'сис олунду. Тамамилә Русија тәрәфдарлары олан дашинакларын илк дөврдә мәгсәдләри Тифлисдә јарадылмыш "Кәнч Ермәнистан", мәркәзи Ванда олан "Арменаганлар Ермәни Чәмијјәти" вә "Инчаклар" гуруларыны бирләшдирмәк вә Түркияјә кечән партизан дәстәләринә јардым етмәк иди.

Илк үч ил мүәјјән бир програмлары јох иди. "Бир гәдәр силаһ кәтирән дәстә, бир програмдан даһа дәјәрлидир" дејирдиләр.

Мәгсәдләри үсјанлар етмәк јолу илә Түркияјә Ермәнистаны үчүн сијаси вә иғтисади һүрријјәт газанмаг иди.

Комитәнин тәшкилатына вердији әмр белә иди:

"Түркү, күрдү һәр јердә, һәр чүр шәраитдә вур. Мүртәчәләри, дининдән дөнәнләри, ермәни хәфијјәләрини, хаинләри өлдүр. Интигам ал".

Беләликлә, дахилдә үсјанлар едиб, сонрадан Болгарыстан вә Ливанда олдугу кими бир мухтар идарә әлдә етмәк арәусунда идиләр.

Бу мәмләкәтләрин вә милләтләрин вәзијјәти илә ермәниләрин вәзијјәти арасында һеч бир охшарлыг олмадығыны дүшүнә билмирдиләр.

Варантјан "Дашнаксутјун тарихи" адлы әсәриндә јазыр:

"Бу гурум габагчыл кәнч күтләләрә архаланмагдадыр. Һүрријјәт, истиглал дүшүнчәләрини, демократия әсасларыны јаймагдадыр. Ермәни варлылары бу гурумдан даим узагда

галмышлар. Ортада жалныз габагчыл халг күтлэси, демократ күтлэ вар. Ичлэриндэ тэк-түк жүксэк буржуадан адамлар да вар. Истэр Гафгазда, истэрсэ дэ Түркиядэ дани ашагы тэбэгэжэ мэнсуб оланлар чалышмышлар.

Кэндилэр, руһанилэр, сәнәткарлар, мүәллим, мәктәбли вә али мәктәб тәләбәләри, кичик мәмурлар, һәкимләр бу тәшкилата дахил идиләр.

Бапга чүр ола да билмәзди. Чүнки онларын бөјүк рәһбәрләри бу фикирләри јажан Алишан, Налбанджан кими халг ичиндән чыхмыш ермәни ингилабынын габагчылары иди.

Дашнаксутјун һичакларла да јахынлашмаг истәди. Онлар рус кәнчилијинин социал-демократ програмыны изләјирдиләр, Түркиядә ејни әсасла Карл Марксын принципләри әсасында ермәни пролетариаты үчүн чалышмаг истәјирдиләр. Һалбуки, Түркиядә синфи фәрг, капиталистлар, бөјүк сәнаје буржуа-сјясы јох иди. Бу систем орада тәтбиг олуна билмәзди.

Бу сәбәбдән Дашнаксутјун национал-социалист бир сјјасәт күдмәли олачагды...

Һичаклар бирләшмәк үчүн социализмин әсас олмасыны тәләб едирдиләр...

Дашнаксутјун исә, социализми сырф инсани бир мә'нада гәбул етмәклә бәрабәр, Түркия ермәниләринин буна разы ол-мајачагларыны вә даванын орада тәрс баша дүшүләчәјини билдирди".

Көрүнүр, мәгсәд тәкчә бирләшмәкдә дејилди. Русијада социалист, Түркиядә националист бир сјјасәт јеридәрәк, бир-биринә зидд ики истигамәтдә халг күтләләринин башыны гатараг, бу јолла өз мүдафиәләрини тә'мин етмәк, халгын үлви, миллин һиссләрини истиглал, һүрријјәт сөзләри илә һәјәчан-ландырыб өз еһтирасларышы горумаг һәммин комитәләрин башлыча принципләри олмушдур.

Јенә дә Варантјанын јаздыгларындан:

"Үмуми мәркәз Тифлиسدә олачагдыр. Дашнаксутјун лидерләри бу јолла һичаклары Гафгазда сәјылмајан Назарбәј илә арвадындан ајырмаг истәјирдиләр. Бирләшмәк вә бир мәркәз гурмаг мутабилиндә јенә дә разылығы кәлмәдиләр вә 1896-чы илә гәдәр тәкбашына чалышдыгдан сонра Түркиядәки тәсирләрини итирдиләр. 1890-чы илдә бир бәјаннамә нәшр едәрәк бүтүн ермәниләри бир бајраг (Дашнаксутјун бајрагы) алтында биркә фәалијјәтә дә'вәт етдиләр".

Бу бәјаннамәдә өзләрини "Түркия ермәнистанынын сјјаси вә иттисади һүрријјәтини мәгсәд гојмуш олан иттифаг" кими тәгдим етдиләр.

Нә үчүн жалныз Түркия ермәнистанынын?

Әкәр мәгсәд ермәнистаны мүстәғиллијә говушдурмаг идисә, нә үчүн әсл ермәнистан јох, жалныз Түркия ермәнистаны нәзәрдә тутулурду? Мән бу суалы өзүмә вердим. Әсл ермәни-станын, демәк олар ки, јарысы Гафгазда, русларын идарәсиндә, бир һиссәси дә Ирана аиддир. О һалда нә үчүн Түркия ермә-нистаны?

Сәбәб вә бу сәбәбин истинад етдији бәд нијјәт — суалын чавабы да будур.

Дашнаксутјун бәјаннамәси бу шәкилдә гуртарыр:

"Белә һалда, гардашлар, мүгәддәс мәгсәдимиз уғрунда мүштәрәк дүшмәнә гаршы бирләшәк.

Кәнчләр! Һәр јердә али мәфкурәнин мүдафиәчиләри олан сизләр дә халгла бирләшин.

Варлылар! Сиз дә халгын дүшмәнләрдән, күрд бәјләриндән синәләрини мүдафиә едә билмәләри үчүн силаһ алмаларыны тә'мин един.

Ермәни гадыны! Сән дә бу мүгәддәс ишә јардым ет.

Дин башчылары! Һүрријјәт әскәрләрини мүгәддәсләндириң.

Кәзләмәли заман дејил. Топланын, вәтәнин гуртулмасы ишини гәһрәманчасына ирәли апараг".

Бу бәјаннамә харичин пулу, харичин тәблиғаты илә инсаны инсана гырдырмағы, гоншуну гоншуја өлдүртмәји, беләликлә дә өзләринә бир сјјаси истигбал әлдә етмәји мәгсәд етмин мәчәрапәрәстләрин сјјасәтчи әдәбијјаты дејилми?!

Онлар јорулмаг билмәдән јазырдылар. 1891-чи илдә икинчи бәјаннамәни, даһа сонра биринчи вә икинчинин мәтнини ејни илә тәкрар едән үчүнчү бәјаннамәни јәддылар:

"Ермәни гардашлар, үмидлә, инамла, сөнмәз синг атәшијлә кечә-күндүз һазырлашын...

Биз дә Түркия ермәнистанындакы гардашларымыза үмуми үсјан ишарәсини верәк".

Күман едирәм ки, илләр бојунча өлдүрүлән јүз минләрлә ермәнинин вә онлардан ики дәфә чох түрк шәһидинин гәтил-ләринин кимләр олдуғу инди даһа јахшы аңлашылмалыдыр.

Бу фəалијјəт дајанмады, давам етди. 1892-чи илдə програмларыны дəрч етдилəр. Бу, русларын "халгчылар" тəшкилатынын программындан чыхарылмыш сурəт иди. Белə ки, Дашнаксутјунун нашіри сајылан Христофор Микаелјан бу тəшкилатда јетишмиш бир шəхс иди.

Мүфəссəл тəшкилат программыны анчаг 1907-чи илдə дəрч едə билдилəр.

Гулдурлар мејданы бош кəрмүш, һəтта дүнјаны да əзлəринə һавадар сајырдылар.

Бир чох əсəрлəриндə бир-биринə дабан-дабана зидд олан социал-демократ, ингилабчы социалист, национал-социалист, мəркəзчи гүјафəлəриндə кəрүнən дашнакларын тəшкилатында бирлик дə јох иди. Кешишин јанында гулдур, тачирин јанында тəлəбə, буржуанын јанында пролетарлар кими кəстəрилирдилəр. Бунун мүгабилиндə комитə јенə кешишлəр, тачирлəр əлєјһинə тəблиғатларына давам едирди.

Варлыларын истəнилən шəкилдə јардым етмəдиклəриндən шикајəтлəнирдилəр.

Илк тəшкилатларыны Түркіјəнин мүхтəлиф јерлəриндə (Истанбул, Трабзон, Ван) гурмушдулар. Лазыми јерлəрдə гафгазлы вə русиялы ермəнилəр јерлəшдирилмишди. Булар чинајəт башында јахаландылары тəгдирдə тəчили олараг Русија сəфирлəри вə консуллары вəзијјəтə мүдахилə едирдилəр.

Тəблиғат мəркəзлəриндən бири Парисдə тəшкил едилмишди. Һəр чүр нəшрлəрлə Авропа халгы алдадылырды. Бу дөврлə онылар инанмајан вə гошулмајан ермəнилəрə гаршы да бир террор башламышиды. Һəр күн бир јердə бир ермəни өлдүрүлүрдү.

Бу террору "Ермəни кабусу" адлы əсəриндə чох кəзəл изаһ едəнлəрдən бири 1909-чу ил Адана үсјаныны һазырлајан, дин пəрдəsi алтында комитəчиликлə мəшғул олан јепископ Мүшег иди. Бу ибрəтамиз əсəри охумаға дəјəр....

Белəликлə, террор һаггында даһа бир сənəd:

1914-чү илдə бир жандарм нəфəрини өлдүрдүјү үчүн јахаланмыш Пинган комитəчилəриндən Кушкероғлу Киракосун чибиндən чыхарылмыш вə Əрзинчан вилајəтиндəки бөлкəнин чамаатына үнванланмыш бəјаннамəдə белə јазылмышды:

"Еј армуданлылар!

Биз əввалчə вермиш олдуғumuz сəзə кəрə вəтəн үчүн вəзифəмизи јеринə јетирдик. Кичик бир дəстə илə мəгсəдимизи јеринə јетирмəк үчүн сизи Апустада кəзлəдик, сиз кəлмəдиниз.

Исанын мəнфур вə мəл'ун əвладлары, һəлə ојанмадышызмы? Комитəјə вердијиниз сəзə, килсəјə ичдијиниз анда эмəл един.

Дедијимизи етмəсəниз, ахырыныз өлүмдүр".

Вə һəгигəтən өлдүрүлүрдүлəр.

Лакин битəрəф бир əчнəби шəхсин əсəри комитəчилəрин ич үзүнү даһа ајдын кəстəрир.

Истанбулда Роберт коллечинин (Америка коллечи) мүдири доктор Гурус һамлын 1893-чү илдə Бостонда нəшр олунан "Конгресчилəр" журналына кəндəрдији мəктүбдə вəзијјəтлə əлагəдар ашағыдакылары јазмышдыр:

"Бир ермəни ингилаб партијасы Түркіјə императорлуғунун бəзи јерлəриндə бүтүн христиан миссионерлəринин фəалиј-јəтинə бөјүк писликлəр етмəкдə вə изтираблара сəбəб олмға-дадыр...

Чох мəдəни вə инкилис дилиндə ермəни дили гəдəр сүр'əтлə вə дүзкүн данышан бир ермəни, русларын Анадолуја кирəрəк ораны ишғал етмəлəри үчүн имканлар һазырладығларыны деди. Бунун үчүн чох бөјүк үмидлəри олдуғуна мəни инандырды.

Бунун нечə олачағыны сорушдуғум заман, бүтүн Түркіјə императорлуғунда тəшкил едилмиш дəстəлəрин (силаһлы гулдур дəстəлəри) түрклəри вə күрдлəри өлдүрмəк үчүн фүрсəт кəзлəдиклəрини билдирди. Булар кəндлəри јандырачаг, сонра дағлара чыхачағлар. О заман мүсəлманлар галхараг мүдафиəсиз ермəнилəрə һүчүм едəчəклəр. Русија, инсанлыг вə христиан мəдəнијјəтинин мүдафиə етмəк үчүн Түркіјəјə кирəчəк вə Анадолуну ишғал едəчəк...

Бу һəрəкəтин ермəни адыны дүнјаја нифрəтлə хатырлада-чағыны она аилатмаға чалышдым. Чаваб олараг "буну мүтлəг едəчəјик" деди.

Доктор Гурус һамлын бу јазысына Америкадакы комитəчилəрин бир бəјаннамəсини вə ики үнваны да əлəвə етмишди.

Инди јенə дə сорушмағ лазымдыр. Јүз минлəрлə ермəнинин вə ики дəфə артыг түркүн гатиллəринин кимлəр олдуғуну һамлынын бу мəктүбү ачыгча билдирдији һалда бу инсанлара нə сəбəбə дүнја мане олмады вə һəтта јардым етмиш олду?...

Вə јенə дə соруша билəрик. Һəтта бу күн дə ермəни кəчкүнүлүјүндən, гырғынындан бəһс едən бу мачəрəпəрəст

инсанлыг дүшмэнлэринин хэлэ дэ дүнжаны алдатмаг үчүн сэрф етдиклэри чалышмаларын сәбәби нәдир?

Белә мәчәрәпәрәстләр хэлэ дэ дүнжаны алдада биләчәкләрини дүшүнүрләр, дүнжанын башысојутлугундан истифаде едирләр.

Билмәк истәјирәм, көрәсән бу күн дэ тарихин ибрәт долу сәһифәләриндән дәрә алмајан вә бушлары кизли оларат дәстәкләјән дәвләтләр, мәнбәләр вардымы?...

Бунлар һаггында, бунларын чинајәтләри һаггында мишләрчә сәһифәләр јазыла биләр. Амма бизим мәгсәдимиз садәчә дигтәти чәлб етмәк, мәчәрәпәрәстләрин маскаларыны ачмагдыр. Һәр һалда өз әсәрләриндән, битәрәф әсәрләрдән алынмыш парчалар бу мәгсәдин тә'мини үчүн кифәјәтдир.

Анчаг бунларын сон нийјәтләрини, бу күн даһа нә үчүн фәалијјәтләринә давам етдикләрини көстәрә билмәк үчүн 1896-чы илдәки Ван үсјанындан сонра Лондон Бејнәлмиләл Сосиалист Конгрессинә көндәрдикләри јаддашдан садәчә бир нечә сәтир көстәрмәји фәјдалы билдик.

О заманкы вәзијјәти чоһсајлы јаланларла бәзәјиб изаһ етдикдән сонра:

"Бизим мәгсәдимиз бир үсјан вә ингилабла Түркияә Ермәнистанынын сийәси вә итисади гуртулушунун тә'минидир... Лакин буцун интизары илә мәмләкәтимиздә мөвчуд олан коммунист тәмајулләрини һимајә вә тәблиғ едәчәјик... Елми сосиалист әгидәмиз сизә һансы әсас вә мә'нада јахынлашмыш олдуғумузу көстәрир".

Бу јаддаш да ермәни комитәләринин өз имзаларыны гојдуғлары вә онларын сон ич үзләрини ачан тарихи бир вәсигәдир... Тарихи, 25 ијул 1896.

ТҮРКИЈӘДӘ ЕРМӘНИ ҮСЈАНЛАРЫ

Түркиядәки үсјанлар харичдән тәһрик, тәшвиғ вә дәстәк көрән комитә вә чәмијјәтләрин көстәришләри илә һәрәкәт едән ермәни дин хадимләри, мүәллимләри, тәләбәләри вә бунлардан тәшкил олунмуш гулдур дәстәләринин фәалијјәти нәтичәсиндә, Османлы дәвләтинин бунлара вердији јүксәк сәрбәстлик, харичиләрин мүдахиләси, һадисәләри төрәтмиш күнаһкарларын чәзаландырылмағасы вә мәчәрәпәрәстләрин бу вәзијјәтдән истифаде едәрәк чәсарәтлә истәдикләрини етдикләри үзүндән мүмкүн олмушдур.

Мәктәбләрдә Османлы кербләринин, падишаһын јазыларынын әвәзинә, мүстәгил Ермәнистан, һичак вә дашнак партијаларынын јазыларынын, силаһларынын асылдығы ермәни мәктәбләриндә охудулан тарих китабларында түркләрин ермәниләрә етдикләри зүлмдән бәһс едилдији, ермәни шаирләринин милләти вә кәнчлији гычығландыран ше'рләринин мәктәбләрдә вә халғ арасында ачығча јайылдығы, јерли вә харичи ермәни мәтбуатьынын бу кими нәшрләрлә һәм ермәниләри, һәм дэ дүнжаны бу фикрә һазырламаға чалышдығы, бу ше'рләрин гәһвәханаларда, театрларда, клубларда, күчәләрдә учадан охундуғу, һәр јерин, һәтта килсә вә мәктәбләрин силаһ вә сурсат анбарларына чеврилдији, бунларын да нәтичәси кими вахташыры мүхтәлиф јерләрдә һәтта кичик басгышлар башландығы заман, дәвләт бунлара гаршы тә'сирли мүдахиләләр етмәмиш, нәсиһәтләр, бағышлама јолу илә савашларын јатырылмасына чалышмышдыр. Әлбәтте ки, бу үсүлу бир дәвләт аңлајышы, нүфузу илә изаһ етмәк мүмкүн дејил.

1910-чу илдә ермәни орта мәктәбләри үчүн һазырланмыш рәсмли "Ермәни тарихи" адлы китабдан бир чүмләни көстәрмәклә, кәнчләри түркләрә гаршы дүшмән кими һазырламағ сәјләринин ачығча тәблиғ етдикләрини көстәрмәји лазым билдим:

"Түрк һакимијјәти дәврүндә ермәниләр мәшрутәјә гәдәр азаб ичиндә јашамышлар, Русија һөкүмәти дә христианлары һимајә етмәк мәгсәдилә Османлы һөкүмәтинә муһарибә е'лан етмишдир".

Ермәни сәнәткарлары хәјали Ермәнистан таблолары (почт маркалары, пул, сигарет кағызы, театр пәрдәси, јастығ үзү вә с.) дүзәлдәрәк онлары һәр јердә ишләдир, милләти үсјана һазырламағ мәгсәдилә бунлардан истифаде едирдиләр.

Османлы һөкүмәти бүтүн бу һадисәләрә гаршы гәт'и тәдбирләр көрмәк әвәзинә, бунлары бир вицдан һүрријјәти, азлығда оланларын һаггы кими гәбул едирди.

Османлы дәвләтинин ән бөјүк күнаһы елә будур!

Һүрријјәтин анархија демәк олмадығыны гәбул етмәк лазымдыр. Елә бу сәбәбдән бүтүн үсјанларда һөкүмәтин дә күнаһкар олдуғу гәнаәтиндәјәм. Әкәр илк үсјанлары башлајанлара лајиг олдуғлары чәзалар верилејди, бу вәзијјәт давам етмәз вә ики тәрәфдән милјондан чоһ инсан өлдүрүлмәзди.

Һалбуки, бүтүн дүңҗаҗа залым кими таныдылан вә "Тырмазы Султан" ады илә хатырланан II Әбдүлһәмид һаҗатыны тәсадүфән гуртара билмиш, "Улдуз" суи-гәсдини һазырлаҗан вә бир чох кунһсыз инсанын өлүмүнә сәбәб олан мәҗарәләстәрдән сәдәчә биринин е'дамына һөкм чыхармыш мәһкәмәнин гәрарына бахмаҗараг ону да бағышламышдыр. Дөвләт бу шәкилдә идарә едилә билмәз.

ҮСҖАНЛАР

Комитәләрин төрәтдиҗи үсҗанлары шәрһ етмәздән әввәл, Зейтун һадисәләри һаггында гыса мә'лумат вермәҗә чалыша-чаҗам.

Мараш бөлкәсинә бағлы дағлыг бир әрази мәркәзи олан Зейтун 1895-чи илә гәдәр давам едән көһнә феодал идарә-чилиҗишин типик нүмунәләриндән биридир. Бу күн јенә Мараша бағлы (Сүләймәнли) бучаг мәркәзи олан көһнә Зейтунун дөрд мәһәлләси дөрд ермәни дәрәбәҗи-ишханы тәрәфиндән идарә едилирди. Нәмин дәрәбәҗиләр аҗры кәндләрән дә верки топлаҗырдылар. Бу һал 1895-чи илә гәдәр давам етмишди.

Әразиси кими чамааты да мүрәккәб инсанлар иди. 1545-чи илдән е'тибарән бу бөлкәдә даим басынлар баш вермишди.

Даһа әввәл, көрдүҗүмүз кими, бизансылыларын, даһа сонра сәлҗуqlарын әлиндән гачараг торослара јерләшән вә Сәлиб јүрүшләриндә оилара көмәк едән Зейтун вә Хачын (Саимбәҗли) ермәниләри Зүлгәдәр оғулары һакимијјәтиндән Османлы һакимијјәтинә кечдикдән сонра вахташыры динч дурмамыш, ән сонда һнчакларын әләти олмушлар.

1780—82—86, 1808—18—19—20—29—31—32—35—36—40—42—50—53—60—61-чи илләрдә даһа чох верки вермәмәк вә гулдурлуг сәбәбләриндән баш верән һадисәләр 1860-чы илдә Ливана мухтаријјәт верилдикдән сонра маһијјәтини дәҗишмишди.

Бу һадисәләр нәтичәсиндә бөлкәдәки түрк халгы башга јерләрә көчмәҗә мәчбур олмушду. Нарутјун Чакырјан адлы зейтуңлу бир мүәллимин Зейтуна кәлмәсиндән сонра исә һадисәләр мүстәғиллик мүҗадиләси шәклини алмышды.

1862-чи илдә Хачындан Зейтуна кәлән вә өзүнүн ермәни ишханы олдугуну сөйләҗән Левон Лусинјан адлы шәхс зейтуңдулара мүстәғиллик верилмәси үчүн Франсанын јардымыны истәмиш, лакин григориан олан Зейтун ермәниләри

католик олмағы гәбул етмәдикләриндән Франса бу мәсәлә илә мәшғул олмамышдыр.

1865-чи илдә Зейтуна илк дәфә бир түрк гәза рәиси (каҗмакам) тә'јин едилмишди. Лакин үсҗанлар дурмадан давам едирди. Гәза рәиси ермәниләр тәрәфиндән һәбс едилмиш, басынлар 1865—67—78—79-да тәкрарланмышды.

Комитәләрин тәшвиғилә едилмиш үсҗанлар (1908-чи илә гәдәр)

Зейтунда ән бөјүк үсҗан 1895-чи илдә баш вермишди. Бу үсҗан һнчакларын көндәрдикләри адамлар вә баш кешиш игамәтҗаһынын тәшвиғи вә көмәҗилә банланмыш вә давам етдирилмишди.

Зейтун гышлағындакы 600 түрк әскәр вә забити әсир едиләрәк өлдүрүлмүшдү. Узун сүрән мүҗадиләдән сонра һөкүмәт гатилләри там һәбс едәчәҗи анда, Авропа дөвләтләри ишә гарышараг дөвләтин нүфузуну ашағы салан шәртләрә үсҗаны даҗандырмышдылар.

Авропа дөвләтләринин вә Русијанын бу тәрздә мүдахилә вә јардымлары Османлы дөвләтинин үсҗаңчылара чәза вермәмә-синин, долајысы илә комитәчиләрин чүр'әтләрини артырма-сыннын башлыча сәбәбләриндән бири олмушдур.

Бу заман һнчакларын зейтуңдулара јардым үчүн Истанбул ермәниләриндән топладыqlары вә Лондондан Назарбәҗан вәси-тәсилә Зейтуна көндәрдикләри пулун јалһыз бир һиссәси Зейтуна кәтирилмиш, галан һиссәси һнчак комитәси рәиси тәрәфиндән мәнимсәнилмишди.

1890-чы илдә баш вермиш Әрзурум үсҗаны, ондан сонра мүхтәлиф јерләрдә давам едән вә Авропанын дигтәтини Түркијә вә "ермәни мәсәләси"нә чәкмәҗә чалышан һадисәләрин башланғычы олмушдур. Нәмин илдә Муса бәј адлы ади бир забитлә әлағәдар һадисә шиширдиләрәк дүңҗаҗа јайылмышды. Буңларын ардынча јенә дә нәмин илдә Истанбулда "Гумҗапы нумајиши" дејилән һадисә вә ону шәхсән идарә едән Чантулјанын изаһаты дигтәләҗидир:

"Ермәни һадисәсини дүңҗаҗа унутдурмамаг вә Әрзурум үсҗаны илә Муса бәј һадисәсини кенишләндирмәк, Авропа елчиләринин көзү гаршысында бир һәрәкәт дүзәлтмәк, Истан-булун даһа сых олан ермәни әһалисини һадисәләрия ичәрисинә гатмаг, Сарајы тәһдид етмәк, ишгилаб фикрини халг арасында јаҗмаг" кими мәгсәдләр күдән ермәни рәһбәрләри Гумҗапыда

килсәдә дуаларын охунмасындан сонра башланмыш вә хејли ган төкүлмәсинә сәбәб олмуш бир һәрәкаты тәшкил етмишдиләр.

Буналарын ардынча 1892—93-чү илләрдә Марзифон, Гәјсери вә Јазгатда һнчак ингилаб планына ујуун һәрәкат башламышды.

Бу һәрәкатлар һаггында 27 мај 1893-чү илдә Главе Форд тәрәфиндән лорд Росеберријә көндәрилән мәктубда:

"Др. Ч. Грин, др. Франсворт вә др. Доддун ифадәләринә кәрә, бөлкәдәки ермәни комитәчиләринин горхулу фәалијјәтләри, бурада јашајан ермәниләрә даһа чох зүлм етдикләри, ермәни мәсәләсинә Европанын диггәтини чәлб етмәк үчүн јазда јенидән дағлара чыхыб гулдурлут едәчәкләри, мүсәлман әһалинин ағыр вәзијјәтдә олмасы, һәрәкаты бәзи рус зијалыларынын да тәшвиғ вә тәһрик етдикләри, мүсәлман әһалини мүдафиә едәчәк гүввәләрин олмадығы" јазылымышды.

Бу һадисәләрдән сонра һнчак комитәси Истанбулда онларын кизли вә чиркин фәалијјәтләринә гошулмајан ермәниләрә гаршы бир тәһдид, шантаж вә саботаж фәалијјәтинә киришимиш, вәкил Хачик, Кәдикпаша килсәсинин кешиши Дачад Вартапет, руһани мәчлисинин үзвү Мампре Вартапет, Мкртыч Түтүнчүјан, полис Маркар, һачы Тигран, Гәндилчи Оник, тачир Гаракезјан вә Апик Унчујан күчәләрдә өлдүрүлмүш, бир чох ермәниләр дә јараланмышдылар.

Һнчаклар артыг кениш фәалијјәтә кечмишдиләр. Өзләрини Европаја унуттурмамаг, зәифләјән тәшкилатларыны, азалан һөрмәтләрини јүксәлтмәк вә нәһајәт, мәгсәдләринә чатмаг үчүн планлы һәрәкәтләрә башламышдылар. Белә ки, 1894-чү илдә һнчакларын Истанбул тәшкилатынын рәһбәри олан Мурад ады илә мәшһур һамбарсум Бојачыјан (1908-чи илдә Козан депутаты) дашнакларын көмәјилә Сасунда үсјан тәшкил етди.

Бир чох јерли мүсәлманлары өлдүрдүкдән сонра, һнчаклар һәрби күч гаршысында давам кәтирә билмәдиләр. Бу һадисәнин тәһгигиндә инкилис, франсыз вә рус консуллары да иштирак етмишдиләр.

Һнчакларын бу үсјанлардан умдуглары нәтичәләр алынмады.

"Нју-Јорк Нералд" гәзети бу мүнәсибәтлә нәшр етдији мәғаләдә авропалыларын апардыглары тәһгигатлара кәрә үсјанын харичи дөвләтләрин тәшвиғилә ермәниләр тәрәфиндән төрәдилдији, мүсәлманларын вәһшичәсинә көзләринин чыхарылмасы, гулагларынын кәсилмәси, христианлыгы зорла гәбул

етдирмәк мәгсәдилә едилән тәзјиг вә гәтиләр, бунун гаршысында түркләрин силаһсыз ермәниләрлә чох јакшы даврандыглары билдирилирди.

Әсләр боју ермәниләр кимә табе олмушларса, динләрини дәјишдирмәк үчүн тәзјигә мә'руз галмышлар; илк дәфә 500 илдән бәри јалһыз түркләрдән бир тәзјиг, һәтта тәклиф көрмәмишләр, динләрини мүһафизә етмишләр. Амма инди онлар түркләрин динини дәјишдирмәк үчүн тәзјиг вә ишкәнгәјә әл атырлар. Һәгигәтән, бу да ибрәтли бир һадисәдир.

Бүтүн буналардан сонра, 1895-чи илдә һнчаклар Истанбулда Баби-Али нүмајишини тәшкил етдиләр. 5000 ермәни Баби-Алијә топланмыш, бәзи гаршыдурмалар, вурушмалар олмуш, лакин көрүлмүш тәдбирләрлә һадисәнин бөјүмәсинин гаршысы алынмышды. Анчаг һәр заман олдуғу кими бүтүн дунја гаршысында бу һадисәни башга шәкилдә көстәрән мүрачизләр едилмишди.

Бу мүнәсибәтлә баш кешиш Измирлијан бир авропалы журналистә, бүтүн вәсәтәләрдән истифадә едәрәк савашагларыны, бундан бәзи мәсул шәхсләрин дә зәрәр чәкә биләчәкләрини, лакин бунун фәргинә вармајачагларыны демшиди.

Јухарыда гејд етдијимиз мәшһур Зейтун үсјаны Баби-Али нүмајишиндән сонра баш вермишди.

Бу гејри-инсани вә һәгигәтән вәһши һәрәкәтләрин әсас чавабдәһи олан һнчаклар һадисәләрдәки мүвәффеғијјәт-сизликләриндән сонра етибарларыны итирдиләр. 1896-чы илдә араларында баш вермиш анлашылмазлыглар нәтичәсиндә Түркијәдәки фәалијјәтләрини давам етдирә билмәдиләр. 1897-чи илдә икијә бөлүнмүш вә гүввәләрини итирмишдиләр. Бундан сонра бир-бирилә мүчадилә етмәјә, бир-бирини өлдүрмәјә башламышдылар.

1896-чы ил Ван үсјаны

Ермәни комитәләри башга јерләрә нисбәтән Ванда даһа гүввәтли идиләр. Һнчаклардан башга дашнаклар вә дикәр ермәни тәмијјәтләринин һамысынын Ванда тәшкилатлары вар иди. Бир ил әввәл һазырланан үсјан ијунун 1-дә аловланмышды.

Рус консулу кенерал Мајевски бу үсјан һаггында:

"Авропанын диггәтини чәлб етмәк үчүн төрәдилмиш бу һәрәкатдан әввәл комитәчиләр бәзи ермәниләрә гаршы да

тəхавүз етмиш, руһани башчысы Поғос килсəјə кедəркəн өлдүрүлмүшдү. Ингилабчылар һаггында һеч бир заман тəғиб тəдбири көрүлмəдијиндəн, бунларын чүрəти артмыш, мүсəлманларын да сəбри түкəнмишди".

Инкилис консулу Уилјамс:

"Бүтүн бу һаллара сəрсəм ермəнилəр сəбəб олдулар. Бу ағылсыз тəһрикдəн өзлəринə бир фəјда олмəјачағыны дəфəлəрлə изаһ етдим.

Мүсəлманларын сəбрлəрини сон һəддə гəдər тəһрик етдилəр. Амма артыг үмидлəри галмады. Гəзетлəрдə ермəни мəсəлəсинə айд јазыланлар јаландыр. Ўсјан едəн ермəни башчылары арасында Америка, Русија, Болгарыстан тəбəэлəри вар. Чəми 600 нəфəрə гəдəрдирлəр. Рус түфəнклəрилə тəғнiz едилмишлəр. Тамамилə күнаһсыз өлдүрүлən түрклəрə айд элимдə сənəдлəр вар. Түрклəр јалныз Анадолудагы мүсəлманларын дејил, диқəр миллэтлəрин да эн јахшыларыдырлар. Рус вə Авропа гəзетлəринин ифтираларына лəјиг дејилдирлəр.

Ингилабчыларын тəшвиғи нəтичəсиндə ермəни кəңчлəри дə һадислəрə гатылмышды. Ермəни мүəссислəри анчаг һөкүмəтин јардымы илə зəрəрдəн горунмушдур".

Лакин араја јенə дə харичи консуллар кирмиш, ўсјанчылар јенə дə чəзаландырылмамышлар. Бу вəзијјət халгын һөкүмəтə олан е'тимадыны сарсыдырды. Һадислəрдəн дəрс алынмыр, ўсјан планы исə кетдикчə кенишлəндирилди.

1886-чы илин августунда Османлы банкына едилən бастын да мəшһур һадисə олду. Ынчак, Дашнак, ШАНТ вə Гурбан комитəлəри бирлəшəрəк бу һэрəkаты планлашдырмышдылар; тəчрүбэлəр едилмиш, 753 бомба һазырланмышды. Бастын бөјүк бир чүр'əтлə, бомбаларла едилмиш, чох инсан тəлəф олмуш, лакин сонда јенə дə харичи дөвлəтлəрин араја кирмəсилə ўсјанчылар Марселə (Франса) гачырылмышлар.

Инкилтəрəнин Сəлаһијјətли сəфирина С.А.Паркерин вердији рапортда ўсјанчыларла көрүшдүјү, Османлы банкына бастынын планын биринчи һиссəsi олуб, даһа сонра Баби-Али, баш кешиш игамəткаһы (патрикхана), Истанбулун бə'зи мəһəл-лəринə бастын едилчəји, һөкүмəтин һадисэдəн əввəл хəбəрдəр едилдији үчүн истəнилən нəтичəнин алынмадығыны, јенə бу саботаж вə ўсјанларла давам едилчəјини, онлара нəснхəт едиб бу һэрəkəтин ермəнилəрин горхунч шəкилдə гырғынына сəбəб олачағыны сөјлəдији һалда, ону динлəмəдиклəри, өлдүрүлмүш түрклəрин чəсəдлəринин галагларынын горхунч вə вəһши бир мəнзəрə јаратдығы билдирилди.

1896-чы илдə падшаһын ермəни комитəлəрилə данышыг тəшəббүсү дə һеч бир мүсбəт нəтичə вермəмишди. Чүнки, онларын планлары харичдə һазырланыр вə ичрə əмри комитəчилəр тəрəфиндəн верилтирди. Мəгсəдлəри барышмаг дејил, кəркинлик јаратмаг иди.

Һəмин иллəрдə ермəни комитəчилəри күрдлəрлə бирлəшиб түрклəрə гаршы бəрəбər мүчəдилə етмəјə чалышсалар да, буна мүвəффəг олмамышлар. Бу истигамəтдə чалышанларын башында Вартан Вартапет адлы бир кешиш илə Һрајр вə Кеворк чавуш адлы бəндə ўзвлəри олмушлар.

Бу тəшəббүс дə хејли ибрəтлидир. Ермəни мəсəлəсинин əввəлиндəн русларын мəгсəди, ермəнилəрлə түрк əсилли гəбилəлəрдəн олан күрдлəри вурүшдурмаг вə һэр икисинə гаршы да күнаһкар кими түрклəри кəстəрмəк иди. Белə олдузда, бир күллə илə ики довшан вурүлачагды: һəм дөвлəт зəифлəјчəк, һəм дə ермəнилəри вə күрд гəбилəлəрини бир-биринə гырдырачаг, əһаисинин артмасына, инкишафына мане олуначагды.

Бундан сонра дашнаклар Түркијэдə фəалијјəтлəрини күчлəндирмиш, силаһ вə сурсат топламышлар. 1895-чи илдəн сонра Ирандан, Гафгаздан бир сыра бəндалар вə рус ордусунда гуллуғ етмиш ермəнилəр кизли шəкилдə Түркијə кəлмəјə башламышлар. Онлар 1897-чи илдə Сасун вə Муш бөлкəлəриндə јерлəшмишдилəр. 1901-чи илдə бунларла бə'зи кичик чарпышмалар олмушдү. Бу заман (1903) Русијада ермəнилəрə гаршы тəзјиг сјасəти башланмышды. Русија консуллары Түркијэдəки ермəнилəрə фанатик миллэтчи олмаларса, һеч бир кəмəк алмəјачагларыны дејирдилəр.

1904-чү илин 13 апрелиндə Сасун ўсјаны бу шəртлəр əсасында башланмышды. Сасун, Муш вə Вəндə чарпышмалар олмушдү.

Гафгаз вə Иран дашнаклары инсан, силаһ вə сурсатла Түркијэдəки бəндалара кəмəк едирдилəр. Гом, Зовасар, Апагана, Гомер, Гурана, Самирам бөлкəлəриндə шиддətли вурүшмалар олмуш, ики тəрəф дə ағыр иткилəр вермишди. Нəтичэдə гатил ўсјанчылар кəлдиклəри јерлəрə гачмыш, ортада заваллы түрк вə ермəни кəндилəри мүсбəтлəрə дүчар олмушдулар.

1904-чү илдә Софијада Дашнаксутјун конгресиндә Истанбул вә Измирдә фәалијјәтә кечмәк гәрәра алынмышды.

Измирин бир чох рәсми вә хусуси биналарында, банкларда тәхрибат үчүн план һазырланмышды.

Истанбулда топланан бәзи анархистләр дә бөјүк һазырлыг көрүрдүләр. Полјак кәндиндә тәчрүбәләр апарырдылар.

Падшаһа тапанча илә суи-гәсд тәшәббүсү онун Чыраған сарајына ади јолла дејил, сарајын бағчасындан кетмәси сәбәбиндән баш тутмамышды.

Ондан сонра падшаһын чүмә сәламлыгы мәрәсими чох дәгиг өјрәнилимиш, вахты вә мәсафәси тәјин едилмишди.

Хусуси сурәтдә һазырланмыш бир фәјтонун ичинә 120 кг. мелинит вә буну партладачаг I дәгигә 42 санијә мүддәтли бир бомба гојулмушду; бунун да тәчрүбәси кағыз фабрикиндә сынагдан кечирилмишди.

21 ијул 1905-чи ил чүмә күнү, сәламлыг тәнтәнәсиндән сонра мәсчидин гаршысында бу бомба партладылмышды. Лакин падшаһ мәсчиддән чыхдыгдан сонра, адәтнин әксинә оларат ајагүстү шејхүлисламла бир гәдәр сәһбәт етмиш вә бу сәбәбдән бомбанын партламасы она зәрәр вермәмишди. Лакин чохсајлы күнаһсыз инсанлар һәлак олмушдулар.

Бу суи-гәсди Христофор Микаелјан, Врам Шабуһ Кәндирјан, белчикалы Ердар Жорис вә арвады Силвио Риччи (Көсе Аристиди), алман Липа Рипс, Арташ Хачик, Каптанјан, Константин Гәбулјан, Мари Зајн, һамбарсум Ағачанјан, Крис Фәнәрчијан, Карло Јуванович вә бир сыра јерли вә харити мачәрапәрәст һазырламыш, лакин мүвәффәг олмамышлар.

Истанбул вә Измирдә апарылан бир чох тәһгигатлар васитәсилә Измир һадисәләри дә ашқара чыхарылмыш, лакин нәтичәсиз галмышдыр; мұһакимәнин сонунда суи-гәсдин әсас ичрачысы Жорис өлүмә мәһкум едилмиш, лакин падшаһ тәрәфиндән әфв едилмишди (истефада олан полковник Нүсамәддин Әртүрк "Ики дөврүн пәрдә архасы" әсәриндә бу суи-гәсдин 1897-чи илдә II Әбдүлһәмиддән јәһудиләр үчүн Фәләстиндә јурд истәјән вә бундан өтрү милјонларла гызыл пул тәклиф едән сионист тәшкилатынын гуручусу Теодор Нерәл вә Султан тәрәфиндән говулдугдан сонра Истанбулдакы

һамамбашы, һәмчинин ермәни комитәчиләри илә сионистләр тәрәфиндән едилдијини јазмышдыр).

Бундан сонра, 1909-чу илә гәдәр Түркиядә бөјүк бир гаршыдурма олмамыш, садәчә Гафгаздакы түркләрлә ермәниләр арасында мүчадиләләр давам етмишди.

1905-чи илин февралында Бақыда бир гаршыдурмада вурушмалар дөрд күн давам етмишди. һәмин илин мај вә август ајларында бу һадисә тәкрар олунмушду.

Бундан әлавә, Гарабагда, Шуша вә Кәңчәдә дә вурушмалар олмуш, әзәрбајҗанлы евләри јандырылмышды. Бу һадисәләр заманы јүзләрлә әзәрбајҗанлы вә ермәни һәлак олмушду.

1905-чи илин ноябр ајында Тифлисдә, даһа мүтәшәккил һазырлыгла ермәниләр әзәрбајҗанлылар бастын етмиш, лакин бу дәфә арзуларына чатмамыш вә ахырда сүлһә разыланмышдылар.

Түркиядә исә бу илләрдә вурушмалар олмамыш, ермәниләр дә диһәр азлылар кими "Кәңч түркләр"лә бирләшиб мәшрутәнин елан олунмасы үчүн чалышмышлар. 1902 вә 1907-чи илләр конгресләри белә шәраитдә мүштәрәк һәјата кечирилмишди.

Икинчи мәшрутәдән сонракы үсјанлар

1908-чи илдә Икинчи мәшрутәнин елан олунмасы "Кәңч түркләр" вә онларла бәрәбәр чалышмыш әсәјлы халгларын, о чүмләдән ермәниләрин дә биркә фәалијјәтләри нәтичәсиндә олмушду.

Мәшрутәнин бүтүн императорлуг үчүн јени бир һәјатын вә инкишафын башлангычы олачагы дүшүнүлүрдү.

Бу бөјүк наилијјәти гејд етмәк үчүн Бәјоғлу ермәни килсәсиндә дүзәлдилмиш мәрәсимдә һнчак комитәсинин рәһбәрләриндән Сабаһкүлјан бир нитг сөјләмиш вә "Османлы мәшрутәни елан едилдијиндән, биз һнчаклар истигамәтимизи дәјишир, ингилаби фикирләримиздән әл чәкир вә фәалијјәтимизи мәмләкәтин инкишафына сәрф едирик" демииди. Дашнаклар да бүтүн гүввәләријлә мәшрутәни мүдафиә етмәјә чалышаагларыны, императорлуға бағлы бүтүн халгларын бир мәгсәдә доғру һәрәкәт етмәләри үчүн "Кәңч түркләр"лә бирликдә ишләјәчәкләрини дејирдиләр.

Бу вәзијјәтдән истифадә едәрәк илләр боју императорлугдан кәнарда јашамаға мәчбур олмуш чохсајлы мүсәлманлар, христианлар Түркияјә гајытмышдылар.

Бу заман, 1896-чы ил үсjanларьнда өләнләрин хатирәләрини
яд етмәк үчүн гәбиристанлыгда топлашанлар арасьнда
чохсајлы түркләр дә олмуш, кечән фажиәли күнләрин
һадисәләриндә өләнләрин хатирәсинә нитгләр сөјләмишләр.

Гүдсән Түркијә гәјыдан кечмиш баш кешиш Измирлијаны
гаршылајанлар арасьнда түркләр дә олмушлар.

Мәшрутә мәчлисинә әввәлчә адларыны јаздығымыз бир чох
ермәни депутатлары да кәлмишдиләр. Буылардан Эрзурум
депутаты Гаракин Басдырмачыјан Гафгаз кедәркән Батумда
руслар тәрәфиндән һәбс едилмишди. Түркијә һөкүмәти дәрһал
бу мәсәләјә мүдахилә едәрәк депутатыны һәбсдән азад
етдирмишди (сонрадан бу адам, Бирипчи дүңја мұһарибәси
дөврүндәки үсjanларь идарә едән вә түркләрә гаршы ән бөјүк
зүлмләр едән бандалардан биринин рәиси олачагдыр).

Түркијәдә бу вәзијјәт давам едәркән, Русијада ермәниләрә
гаршы шиддәтли бир мұчадилә башланмышды. Дашнаксутјун
комитәси бу хусусда нәшр етдији бәјаннамәдә вәзијјәтдән
јаныглы шәкилдә шикајәт едирди:

*"Илләрдән бәри арасы кәсилмәјән ермәни ингилабларына
сәһнә олан Гафгаз бу күн зүлмкар деспотун мүдһиш гүввәси
алтында инилдәмәкдәдир. Ермәниләрин ән кәзәл, сечилимиш
нәсли ики илдир рус чарынын һәбсханаларьнда азаб тәкиб
чүрүјүр... Мүәллим, шаир, тачир, сәнәткар, мә'мур вә ишчи,
комитәчи, ади вәтәндаш һамысы һәбсханаларын диварлары
арасында инилдәјирләр".*

Дашнаксутјунун баш идарәсиндән бир нәфәр дә өз әсәриндә
Русијадакы ермәниләрин ағыр вәизјјәтини билдирдикдән сонра:

*"Османлы дөвләтинин һәбсханаларьнда сијаси мәһбус
јохдур. Русијада исә елә бир һәбсхана јохдур ки, бош олсун.
Гафгаз ермәни дашнаксағанлары һәбсдән, ишкәнчәдән, Сибир-
дән гуртулмаг үчүн Истанбула, Османлы өлкәсинә пәнәһ
кәтирирләр" демшидир.*

Бу вәзијјәт гаршысында јени католикос сечилән Измирлијан
Петербурга чарын јанына кедәрәк Гафгазда һәбсханаларда олан
ермәниләрин азад олунмасыны хаһиш етмишди. Чар буну вәд
етмәсинә бахмајараг, вәдһинә әмәл етмәмишди. Комитәләр
Гафгаз ермәниләрини Чар Русијасынын зүлмүндән гуртармаг
үчүн фәалијјәтә башладылар. Дүңјанын бир чох јерләриндә рус
зүлмүнә гаршы нұмајишләр кечирдиләр.

Бу һәгигәтләрә гаршы, Османлы императорлуғунда мәшру-
тәнин е'ланы илә әлағәдар бүтүн халгларын сәмими

доланмалары вә дүңјанын бу бөлкәсиндә вәзијјәтин дүзәлмәси
еһтималы бу вәзијјәтдән разы галмајан харитчиләри горхутду. Вә
һамысы бирдән јенә дә дүшмәнчилик тәблиғаты, тәһрик вә
тәшвиғат фәалијјәтинә башладылар. Бунун нәтичәси дә бир ил
сонра көрүндү. Бир ил әввәл Русијадакы ермәниләри зүлмдән
гуртармаг үчүн чара гаршы мұчадилә едән комитәләр бир ил
сонра сијасәтләрини дәјишдиләр вә чарын ағушуна кириб јенә
Османлы императорлуғуна гаршы чәбһә јаратдылар.

1909-чу илин март ајынын 27-дә Адана үсjanы аловланды.

Ермәниләрин Киликија үзәриндәки әмәлләри вә бу мәгсәдлә
етдикләри чалышмалар өз фолклорларьнда шә'рләрлә јазылы
олараг галыр.

Чар Русијасы да Аралыг дәнизиндә өзләри үчүн бир гапы
әлдә етмәк үчүн ермәниләри тәһрик едирдиләр. Берлин конгреси
эрәфәсиндә ермәни мәншәли рус кенералы Лорис-Меликов,
јепископ Хорен Нарбәјә јаздығы бир мәктубда:

*"Гафгазда сизин үчүн јер јохдур. Сиз ашағы (чәнуб) үчүн
чалышын"* дејирди.

Бу мәгсәд илә вахташыры Киликијанын мұхтәлиф
јерләриндә, Адана, Мараш, Хачын вә Зејтунда ермәни чохлуғу
јаратмаға чалышсалар да, һеч бир заман буна мұвәффәг
олмамышлар. Јепископ Мушеғ Гаһирәдә 1909-чу илдә ермәничә
"һәр ермәни евинә гејдијјат апармадан 5-6 аилә јерләш-
диришдијини, тәкчә 1903—09-чу илләр арасьнда Аданада
ермәни әһалиси сајынын 40 фаиз артырылдығыны,
комитәләрин бу бөлкәдә силаһланмаға бөјүк әһәмијјәт
вердикләрини, шәхсән өзүнүн вә бир чох башга ермәнинин
кәндбәкәнд кәзәрәк халгы тәһрик етдикләрини вә бүтүн бу
фәалијјәтләрини мәшрутәни горумаг мәгсәдилә етдикләрини"
јазмышдыр.

Америкалы миссионер Грилман тәрәфиндән "Нју-Јорк
Таймс" гәзетиндә 23 октјабр 1909-чу илдә дәрч едилмиш вә
ермәни гәзети "Гошнак"да тәкрар чап олунмуш бир јазыда:

*"Адана вә Мәрсиндә сәрсәри һиссләрлә һәрәкәт едән бир
сыра ермәнинин гәдим халг шәргиләри охујараг кәздикләри
доғрудур. Тәчрүбәсиз вә кәнч јепископ Мушеғин Адана
дүзәлијиндә кәндләрдә кәзәрәк ермәниләрә аз јемәк
јемәләрини, кейим вә әшјаларыны сатыб силаһ алмаларыны
төвсијә етдијини, башына тач гојараг шәкил чәкдирдијини вә
һәр силаһ үчүн мұәјјән мәбләғ пул алараг Адана саһилләринә
силаһ чыхартдығы да доғрудур. 200 силаһлы ермәнинин*

мүсәлмандары өлдүрмөжө анд ичдикләри дә доғрудур" көстөрилминидир.

Јенископ Мушеғ вәзијјәти истәдији һала кәтирдикдән сонра, бир бәһанә илә 4 мартда Мисирә кетмиш вә 27 март 1909-чу илин чүмә күнү ермәниләр тәрәфиндән ики түркүн өлдүрүлмәси илә Адана үсјаны башламышды.

Үсјан һәрәкаты сүр'әтлә кенишләнмиш вә әскәр јардымы кәлингәјә гәдәр бир чох түрк вә ермәни өлдүрүлмүшдү. Әскәрләрин мүдахиләси анчағ апрелин бириндә мүмкүн олмуш вә бу үсјан үч күнә јатырылса да, сонрақы күнләрдә дә вурушмалар олмушдур.

Бундан сонра ермәниләрин фәрјадлары јенә дә бүтүн дүнјаја сәс салмышдыр.

Онларын иддиалары бу иди:

Аданалы түркләр мәшрутәни мұһафизә етмөјә чалышан ермәниләри өлдүрмүш вә Адананы, јә'ни онларын мәмләкәтләрини јандырмыш вә дағыммышлар.

Чох гәрибә мәнтигдир, дејилми?

ДӨРДҮНЧҮ ЫССӘ

ТАРИХДӘ ТҮРК—ЕРМӘНИ МҮНАСИБӘТЛӘРИНИН СОН СӘЊИФӘСИ

Бундан әввәл јухарыда билдирдијимиз сәбәбләр нәтичәсиндә позулмаға башлајан 600 иллик түрк—ермәни мұнасибәтләринин сон чатдығы ғыса дөврүн һекајәтинә кәлдик.

Бу сәтирләри јазаркән вә јазымын әсасларыпы тәдгиг етмәк үчүн јүзләрлә сәнәдләри јохлајыб өјрәнәркән кечирдијим хоша-кәлмәз үзүнтүнү билдирмәдән сөһбәтә башламајачағам.

Бу үзүнтүмүн сәбәби, бүтүн тарихләри бөјү бу вә ја башға бир дөвләтин табелијиндә даим әзилән ермәниләрин мүстәгил олмасалар да, лакин нә ирги, нә дә дини сијасәт јеритмәјән Османлы императорлуғу дахилиндә 600 ил мүддәтиндә әлдә етдији раһат, сакит вә даим инкишаф етмәкдә олан һәјәтлары әвәзинә харитчин бир јығын мәчәрапәрәст, азғын комитәчиләрин вә онлара гошулмуш ермәни дин адамлары вә дикәрләринин тәблиғаты вә көмәји илә төрәтдикләри вәһшиликләр учбатындан газандығлары агибәт вә чәкдикләри ачылардыр.

Тәбиидир ки, бу ачылары вә изтираблары јалныз ермәниләр дејил, түркләр дә чәкдиләр. Даһа доғрусу, ермәниләр түркләрә чәкдирмәк истәдиләр. Түркләр дә олмагла, һәр ики тәрәф бөјүк иткиләр верди. Лакин гурбанларын һәгиги сајы милјонлара чатыр ки, буларын да үчдә икисини түркләр, үчдә бирини ермәниләр тәшкил етмишләр.

Бу бөлүмдә дә түрк—ермәни мұнасибәтләринин тарихи сәһифәси олан 6—7 иллик мұчадилә дөврүнүн үмуми мәнзәрә-

сини, сәбәбләрини вә нәтичәләрини ғысаһа биддирмәҗә чалыша-
чағыг.

Биринчи дүнја муһарибәсинин мухтәлиф чәһәләриндә илк күндән муһарибәнин сонунә гәдәр харичи ордуларын тәркибиндә ермәни көнүллүләри вә әскәрләри дә Османлы дәвләтинә гаршы вурушмушлар. Буну харичи дәвләтләр е'тираф етдикләри кими, ермәниләр дә муһарибәнин сонундә өзләринә хал газандырмаг мәгсәдилә "Биз муттәфиг даваһында хидмәт етмәк үчүн ган төкдүк" дејәрәк, Түркияҗә гаршы вурушдуларын е'тираф етмишләр.

Әлиндә Османлы ордулары чәһәдә дејүшәркән, ермәни бандаларын чәһә архасында вә жүрд ичиндәки дәвләт һүтүт ганунуна көрә хәјәнәт сајылан фәалијәтләри дә, һәгигәтән муттәфиг даваһына хидмәт мәгсәдилә планлашдырылмышды.

Мәсәлән, рус ордусунда 180.000 ермәни әскәри вар иди. Бунун 15 мини Гафгаз чәһәсиндә Османлы ордусуна гаршы вурушурду. Франсызларын шәрг лекионларында минләрчә ермәни вурушурду. һәтта Фәләстиндә Америкадан кәлмиш ермәни көнүллүләри вар иди. Муһарибә мејданларында әлә кечән минләрчә сәнәд вә мәктублардан гејд олунанларын һәгигәт олдугу ајдын көрүнүр. Бу мәктублардан бирини ејнилә бурада көстәрирәм:

Детројт, 20 ноябр, 1914.

Вардар Арутјунјан

Б и т л и с

Севимли атам!

Бу сон мәктубумдур. Белә ки, мән дә артыг ермәни милләти гаршыһында вәзифәми јеринә јетирмәк вә түркүн башын азмәк үчүн ермәни көнүллүләринә јардыма кедирәм. Түрк вә алмандан интигам алмаг үчүн Русија, Инкилтәрә вә Франса гәти гәрар вермишләр. Ермәниләр хошбәхт вә мүстәгил олачаглар. Әмиш олун, хиласымыз чох јахындыр.

Оқтунуз

Петрос Арутјунјан.

Шүбһәсиз ки, Османлы ордусунда да ермәниләрдән забит вә сыравиләр вар иди. Императорлуг сәрһәдләри ичиндә, һәр јердә

әскәр олмајан ермәниләр өзләрини ишлә мәһгүл олан кими көстәрирдиләр, лакин комитәләрини тәзјиг вә јардымы илә сүр'әтлә силаһланмаға чалышырдылар.

Таләләрини муттәфигләрин галибијјәтинә бағламыш ермәни комитәчиләри дә Османлы императорлугунун мәһлүб олмасыны тә'мин етмәк үчүн бүтүн императорлуг торпагларына јајылмыш ермәниләрдән вә Османлы ордусунда хидмәт едән ермәни кәңчәләриндән хејир көрмәк јолуну тутмушдулар.

Онлары тәблиғ вә тәшвиғ етмәклә бәрәбәр, башга истигамәтләрдә дә јардым едирдиләр. Ермәниләр арасында алагәләри харичи забитләр идарә едирдиләр.

Рус подполковники Твердохлебов өз һөкүмәтинә көндәрдији рапортунда бу барәдә ачыг јазмышды:

"Инкилис вә ја франсыз Баш һәрби гәраркаһындан ермәни ингилаб тәшкилатыны идарә етмәк үчүн јанвар ајында Әрзинчана кәлмиш полковник Морел адлы шәхс мәвгә команданыма бир мәктүб көндәрәрәк күрдләрин Әрзурум вә Әрзинчан јолу үстүндә рус һәрби нәглијатына, хусусилә шәһәрә бастын һазырладыгларыны иддиә етмишди. Морел, әһалиси күрдләрә јардым етдији үчүн Әрзурум—Әрзинчан јолу үзәриндәки мүсәлман кәңдләринин мәһв едилмәси үчүн әмр вердијини дә алава етмишди".

Илләрдән бәри бөјүк һазырлыглар апарылырды. Ермәни-ләрин бөјүк әксәријјәти силаһланмышды. Османлы ордусундаки ермәниләр дә дәвләтин вердији силаһы көтүрүб гачырдылар. Әлбәттә, бир әскәр кими бу вәзијјәтин дәһшәтини баша дүшүрәм. Лакин бу вәзијјәти анламаг үчүн нә әскәр олмаг, һәтта нә киши олмаг, нә дә елмли олмаг лазым дејил. Һәр шеј күн кими ајдындыр.

ОН ИЛ ӘВВӘЛКИ СӨҢБӘТ

Бу вәзијјәти ашыатмаг вә бу барәдәки фикирләримлә бөлүшмәздән әввәл Түркияҗә кәлмиш бир гонаг ханымла сөһбәтимә јада салачаг вә сонра башладығымыз мөвзуну давам етдирәчәјәм.

1957-чи илдә Түркияни зијарәт едән јүксәк рүтбәли харичи дәвләт адамларындан бирини арвады илә гонаг гәбул етмишдим. Бир һәфтә мүддәтиндә онларла чох јерләри кәздик. Истанбулун Һилтон меһманханасында бир ахшам чај ичдикләри

вахт һөрмәтли гонағым илләрдән бәри Түркијәни вә түркләри чох севдијини дедикдән сонра:

— Јалныз чавабыны һалә ки, верә билмәдијим бир мәсәлә вар. Сиз мәнә көмәк едә биләрсинизми? — дејә сорушмушду.

Чаваб арадығынын "ермәни мәсәләси" олдуғуну аялатды. Мәмләкәтиндә бир чох ермәни достлары вар имиш. Намысы чох јакшы инсанлар имиш. Түркләр бу инсанлары нә сәбәбә өлдүрмүшләр вә говмушлар?

Бунун гаршысында мәним дә Түркијәдә вә Түркијә харичиндә ермәни достларым олдуғуну, онларын һәгигәтән јакшы инсанлар олдуғларыны дедикдән сонра:

— Сиз мәнә бу суалы верән илк харичи дејилсиниз, демипдим. Онлара вердијим чавабы сизә дә верәчәјәм. Вә ичәзәнизлә чавабыма, бу мәсәләни әтрафлы билмәдијиниз, даһа доғрусу, бир чәһәти сизә јанлыш аялатдығларыны билдирәрәк башлајачағам.

Түркләр ермәниләри говмадылар. Ермәниләр түркләри өлдүрмәјә башладылар. Түркләр дә буна гаршы дурдулар. Нәгичәдә бу гаршыдурмада мәғлуб олан, мәғлуб олачағлары да шүбһәсиз олан ермәниләрин бир һиссәси өлдү, бир һиссәси гачды.

Гонаг гадын бу изаһатыма инамсызлыг көстәрирди. Мәним дедикләрим бу вахта гәдәр ешитдикләринин там әкси иди, буну дүјдүғүм үчүн сөһбәтимә давам етдим. Дедикләрим тәгрибән бунлар иди:

— Османлы дәвләти Алманија вә Австрија илә бирликдә Биринчи дүңја мұһарибәсинә башладығлары замаң, түрк ордулары сјни вахта бир нечә чөһәдә вурушмағ мәчбуријјәтиндә галмышды. Шәргдә русларла, архада — Чанағалада инкилисләр вә франсызларла, Фәләстин вә Ирағда јенә дә инкилисләрлә вурушурду.

Бу замаң түрк торпағларында Гафгаздан Екеј дәнизинә вә Балканлара гәдәр бүтүн Османлы өлкәсинә јайылмыш тәгрибән 1,5 милјон ермәни вар иди. Бизә гаршы вурушан ордуларда олдуғу кими, түрк ордусунда да ермәни забитләри вә сырави әскәрләри вар иди. Ишин ән хошакәлмәз чәһәти онда иди ки, башға ордуларда бизә гаршы вурушан ермәниләрин бир һиссәси дә Түркијә вәтәндашлары иди. Ермәни комитәчиләри 50 илдән бәри даим ермәниләри Османлы дәвләтинә гаршы чыхмаға вә үсјана тәшвиғ едирдиләр. 20—25 ил әввәл Анадолуда вә Истанбулда ганлы үсјанлар олмушду. Башда Чар Русијасы

олмағла мұхтәлиф дөврләрдә Инкилтәрә вә диқәр дәвләтләр дә ермәниләри дәстәкләјир, бүтүн васитәләрлә көмәк едирдиләр. Илләрчә давам едән бир инадкарлығла бүтүн ермәниләр силаһландырылмышдылар. Киһсәләр, мәктәбләр силаһ вә сурсат анбарларына чеврилмишди. Бундан әввәлки үсјанлар вахты вә сонралар да бәзи ермәниләрин вердикләри мәлүматлара көрә силаһларын бир һиссәси тапыларағ мұсадирә едилмишди.

Артыг сон дөврләрдә комитәләр киһли фәалијјәтдән ваз кечәрәк, ачығ мұбаризә едирдиләр. Дәвләтин әлиндә ермәни комитәләринин вә халғынын фәалијјәтинә аид әлдә едилмиш сәнәдләр вар иди. Мұһарибә башладығдан сонра онлар даһа да фәаллашмышдылар. Хүсусилә Шәргдә јени бандалар мејдана чыхмышды. Бунлар түркләр јашајан кәндләрә бастыңлар едир, чамааты, ушағлары өлдүрүдүләр.

Мұһарибәнин әввәлиндә бөлкәдә сәфәрбәр вәзијјәтдәки түрк ордуларындан горхарағ һәләлик сакит дуран, түркләрлә гарышыг кәндләрдә јашајан ермәниләр мұһарибә башландығда түрк ордусунун илк мәғлубијјәтләриндән сонра, комитәчиләрин тәһрики илә фәалијјәтә башламышдылар.

Ордуја архадан һүчүмлар едәрәк тәминатына вә нормал фәалијјәтинә мане олурдулар. Түрк ордусундакы ермәниләр дә силаһлары илә тәдричән ермәни бандаларына вә ја рус ордусу сыраларына кечирдиләр.

Диқәр тәрәфдән дә һәләлик фәалијјәтә башламамыш ермәниләри тәһид вә тәшвиғ едир, рус ордусу илә бирләшмәк үчүн мұчадиләјә чағырыр, рус ордусундакы ермәниләр васитәсилә онлара түрк ордусу һағғында мәлүматлар верирдиләр. Мұһарибә сәнәдләринә истинад едәрәк дејә биләрәм ки, шәрг чөһәсиндә 90 мин нәфәрлик түрк ордусунун шахтадан вә рус ордусунун атәшиндән мәһв олмасынын јекәнә сәбәби бир түркијәли ермәнинин рус командалығына кедәрәк түрк гүввәләринин гар јығыңлары ичиндә көмәксиз вәзијјәтдә галмасыны хәбәр вермиш олмасыдыр. Рус командалығы бу хәбәри аларкән Сарығамышдакы вә шәрг истигамәтиндәки рус гүввәләри Иреван истигамәтиндә бирләшмәк мәғсәдилә кери чәкилмә әмри алмышды. Лакин ермәниләрин бу мәлүматындан сонра кәндәрилмиш кәшфијјат дәстәси түрк ордусунун гар ичәрисиндә һәгигәтән вуруша билмәјәчәк вәзијјәтини өјрәнмиш, кери чәкилмә әмрини јеринә јетирмәмиш, Сарығамыш јакшылығында вә Аллаһу Әкбәр дағларында 90 мин нәфәрлик түрк ордусуну мәғлуб етмишдиләр.

Бу вәзијјәт давам етдији тәгдирдә Османлы ордуларынын ики атәш арасында галараг мәғлуб олачаглары шүбһәсиз иди. Үстәлик кәндләрдә түрк әһалисини гәдәрчәсына вә күтләви шәкилдә гырдыглары үчүн мұһарибәнин сонунда бөлкәдә түрк әһалиси галмајачагды. Ермәниләрин мәгсәдләри дә елә бу иди. Вәзијјәтин, вурушан түрк ордусуна мәлүм олмасы ордунун әһвалыны позараг вурушма күчүнү азалдырды.

Һәгиги вәзијјәт белә олдуғу һалда бүтүн дүңјаны алдада биләчәкләрини күман едәрәк бу сәһәдә китаб јазан ермәниләрин вә харичиләрин әсәрләриндә ишин бу тәрәфинә әсла тохунулмур. Һәммин китабларын јаздығына көрә, куја ермәниләр кәндләриндә ишләри илә мәшғул олдуғлары вә түрк ордусундакы ермәниләр дөвләтә сәдағәтлә хидмәт етдикләри һалда Османлы һөкүмәти бүтүн ермәниләри јерләриндән-јурдларындан баһга јерләрә көчүртмәк гәрарына кәлмиш вә бу көчүрмә әсиасында ермәниләрин бир һиссәси өлдүрүлмүш, бир һиссәси дә ачлыг вә сәфаләтдән мәһв олмүш, дикәр һиссәси дүңјанын мухтәлиф бөлкәләринә говулмушлар.

Билмирәм, сиз буна инаначагсынызмы? Ағлы башында олан инсанын буна инанмасы мүмкүндүрмү?

Бир нечә чәбһәдә ејни вахтда өзүндән чох күчлү дүшмәниләрлә вурушан бир милләт, өз торпагларында јашајан, 600 илдән бәри өз вәтәндашы олан тәгрибән 1,5 милјонлуг садиг вә чалышган бир халгы вә онлардан өз ордусу тәркибиндә олан әскәрләри өзүнә дүшмән едәчәк, әскәрләрин силаһлары илә гачмасына, силаһлы олдуғлары билинән динч вәтәндаш халтын үсјан етмәсинә сәбәб олачаг белә бир иш көрәрдими?!

Белә бир мәгсәди олсајды, һеч олмәзсә мұһарибәнин гуртәрмағыны көзләмәздими? Галды ки, истәр Түркіјәдәки, истәрсә дә дүңјанын бир чох јерләриндәки ермәниләрин мұһарибәдән әввәл үсјана тәшвиғ едилдикләринә вә һазырландығларына, мұбаризә башладыгдан сонра бу фүрсәтдән истифадә етмәк үчүн үсјана тәшәббүс етдикләрини көстәрән чохсајлы сәнәдләр һөкүмәтин әлиндә олан заман, белә бир һәрәкәтә гаршы өлчү көтүрмәјән дөвләт вә орду тәсәввүр едилә биләрми? Белә бир һәрәкәт мұһарибәнин идәрә олунмасы вә һазырланмасы принципләринә тамамилә зиддир.

Бу вахта гәдәр јалһыз һадисәләрә вә әлдә етдикләри сәнәдләрә әсасланараг Истанбулдакы ермәни рәһбәрләринә вәзијјәтин гаршысыны алмаг үчүн тәдбир көрмәләрини вә

ермәни халгына өз нұфузлары илә тәсир етмәләрини демәклә кифајәтләнән Османлы дөвләтинин вәзифәли шәхсләри һадисәләр артдыгдан, динч әһалијә едилән зүлм вә гырғынларын дөвләт мәмүрлары тәрәфиндән мүтәмади олараг билдирилдикдән вә нәһајәт, ордунун бу вәзијјәтин гаршысынын алынмасы үчүн гәти тәдбирләр көрмәк һаггында тәләбиндән сонра фикирләшмәјә башладылар, — дедикдән сонра:

— Тәсәввүр един, ханым, — сәјләмишдим. — Сиз әскәр дејилсиниз, зијалы бир инсансыныз. Тарихә мараг көстәрдијинизи бир аз әввәл өзүңүз демишдиниз. Бу сәбәбдән сизә суалым вар. Бир ан өзүңүзү бир мәмләкәти ишғал етмиш олан өз ордунузун командиринин јеринә гојун. Вә ја, мәсәлән, Икинчи дүңја мұһарибәсинин сонунда Алманијаны ишғал едиб Берлинә доғру ирәлиләјән мүттәфиг ордулары дүшүнүн вә өзүңүзү кенерал Ејзенһаусерин јеринә гојун. Ордуларыңыз Елба чајы бојунча алман ордулары илә вурушдуғу заман, Баварија вә ја Рејн бөлкәсиндәки кичик алман гүввәләри бөлкә халгыны да силаһландырыб, тәшкилатландырыб ордуларыңыздын архасында партизан мұһарибәси башласалар, нә едәрсиниз?

Мәни сәссиз вә сакит динләјән ханым һеч тәрәддүд етмәдән:

— Онлары дәрһал чәзаландырмаг үчүн лазыми тәдбирләр көрәрәм, — дејинчә, мән дә күләрәк сөзләримә давам етмишдим:

— Ханым, фикирләшин ки, онлар мәмләкәтләрини, өлкәләрини горујан, сизә гаршы мұһарибә шәраитиндә олан инсанлардыр. Етдикләри иш дә нормал мұһарибә ганунларына чох ујғундур. Өлкәләрини мұдафиә етмәк мүтәддәс һағлары, һәтта вәзифәләридир. Буна гаршы, сиз дә өз һаггыңыздан истифадә едәрәк, онлары чәзаландырмагдан чәкинмирсиниз. Инди дә јенә Биринчи дүңја мұһарибәсинә гајыдаг. Ханым, 30—40 әср олдуғу иддиә едилән ермәни тарихиндән данышмајачағам, лакин ермәниләрин христианлығы гәбул етдикләриндән етибарән, сон 12 әсрлик анархија (һәрч-мәрчлик) вә мүчадиләләр ичиндә кечән тарихләрини хатырлајын. Сонра да 600 ил Османлы идәрәси алтынды вә бүтүн османлыларла бәрәбәр ејни һүтуға сәһиб олараг јашајан ермәниләри јада салын. Бу садәчә мәним иддиам дејил. Бүтүн ермәни әсәрләри буну инкар етмәдән јазыр, јалһыз сон илләрдән шикајәтләнирләр.

Сонра да түрк ордусунун бир истила мұһарибәси ичиндә дејил, садәчә өз мәмләкәтләрини горумаг арзусунда олдуғу

ларыны дүшүнүн. Табе олдуглары дөвлөтә гаршы үсјан едәрәк дүшмән ордуларына гошулан ермәни әһалисини вә әскәрләрини јада салын. Бундан даһа пис, арха чәһәдә партизан муһарибәси апаран ермәни бандаларыны, һәтта силаһлы ермәни кәндлиләрини дүшүнүн. Вә нәһајәт, бир гадын кими, бир ана кими бүтүн кәнч кишиләри чәһәјә кетмиш түрк кәндләриндәки гадышлары, ушаглары эн јакын гошулары тәрәфиндән өлдүрүлдүкләрини дүшүнүн.

Истәсәниз, сизә о күнләрдә баш вермиш һадисәләри вә хусусилә түрк гадышларына вә түрк ушагларына едилән зүмләри әкс етдирән бир фотоалбому тапыб кәстәрим (һөрмәтли гонаг ханым бунлары көрмәк истәмәди).

Вә јенә билин ки, бу бандалардан икисини башында Османлы парламентиңдәки ики ермәни депутаты дурурду. Инди ичәзәнизлә сиздән јенә дә сорушачағам, сиз түрк ордусу баш команданы, түрк һөкүмәт вә дөвләт назирисаньыз...

Мән суалымы гуртармадан, һөрмәтли ханым чаваб верди:

— Шүбһәсиз, дәрһал чәза үчүн һәр чүр тәдбирләр көрәрдим.

Буна чаваб олараг мән јенә сөһбәтимә давам етдим:

— Инди дә ејни вәзијјәтин өз өлкәниздә чәрәјан етдијини, мәсәлән чох ғыса замандан бәри сизин өлкәниздә јашајан ермәниләрдән бир һиссәсини сизин торпагларыныңыз алмаға тәшәббүс едән харичи бир дөвләтин ордусуна бирләшиб бәләдчилик етдикләрини, бәзиләрини дә чәһә архасында ејнилә түркләрә етдикләри кими, саботажлар етдикләрини, динч халға бастын едәрәк гадын вә ушаглары өлдүрдүкләрини дүшүнүн. Өзүнүзү истәр әринизин, истәр дөвләтдә вәзифәли бир шәхсин јеринә гојараг, истәрсә дә садәчә бир вәтәндаш кими дүшүнүн.

Гонаг ханым сусмушду. Онун әвазинә суалымын чавабыны мән өзүм вермишдим:

— Шүбһәсиз, ән азы бир гәдәр әввәл Алманијада етмәји нәзәрә тутдуғуңуз иши едәрдиниз, бәлкә дә, һәтта даһа ағыр чәзалар вермәјә өзүнүзүн һаггыңыз олдуғуну гәбул едәрдиниз. Һөрмәтли ханым һеч тәрәддүд етмәдән:

— Һеч шүбһәниз олмасын! — дејинчә мән:

— Ханым, лакин түрк командирләри вә дөвләтин вәзифәли шәхсләри белә етмәдиләр. Илк нөвбәдә ермәни лидерләрини хәбәрдар едиб, бу ишә мане олмаға чалышдылар. Бунун бир фәјдасы олмадығыны көрдүкдә, бу ишә сон гојмаг үчүн

тәһлүкәли бөлкәләрдә олан ермәниләри даһа тәһлүкәсиз олан бә'зи бөлкәләрә көчүрмәк гәрарыны вердиләр. Бу гәрарын гәбул олунмасы да чох бөјүк чәтишликлә баша кәлди. Бә'зи һөкүмәт үзвләри буна е'тираз етмишдиләр. Лакин ордусуну вә силаһсыз халгы горуја билмәк үчүн бундан даһа јумшаг тәдбир кечирмәк о гарышыг муһарибә күнләриндә дөвләт үчүн имкан харичиндә иди. Һәтта бу гәрары узун мүддәт тәтбиг етмәдиләр. Лакин ермәниләрин гулдурлут фәалијјәти давам едир, кетдикчә шиддәтләнирди. Өлкәнин һәр тәрәфиндән фәрјадлар ешидилирди. Ордудан да шикајәтләр артмыш, белә вәзијјәтә сон гојулмасы тәләб олунурду. Јалныз бунлардан сонра бу гәрарын тәтбигинә башланды.

Е'тираф етмәк лазымдыр ки, бу заман чох ачы вә үзүчү һадисәләр баш верди. Һавалар пис кечирди. Ермәниләрин бир һиссәси көчүрмәјә вә иглим шәраитинә давам кәтирмәјиб өлдүләр. Бир һиссәси дә халг вә кәзәтчиләри тәрәфиндән өлдүрүлмүшдүләр. Лакин буну едән нә дөвләт, нә дә орду иди. Бир нечә күн әввәл ермәниләрдән зүлм көрмүш, аиләси, ушаглары онлар тәрәфиндән өлдүрүлмүш, евләри, мәсчидләри, мәктәпләри дағыдылмыш, јандырылмыш инсанлар етмишдиләр бу гәтләри. 1918—1921-чи илләрдә түрк ордусу илә вурушан ермәни бандалары вә кәндлиләри дә о заман бөјүк иткиләр вермишдиләр. Бунлары дедикдән сонра:

— Буна мане олмағын мүмкүн олуб-олмадығыны билмирәм. Амма инди сакитчә дүшүнүрәм ки, дөвләт вә орду истәсә дә, ермәниләрин о вахта гәдәр етдикләри вә етмәкдә олдуглары зүлмүн гарышында буна мане олмаг мүмкүн дејилди.

Гонаг ханым бу заман јенә сөзүмү кәсәрәк:

— Шүбһәсиз, бу мүмкүн дејилди, — демишди.

Мән сөзүмә давам етдим:

— Сизә белә үзүчү һадисәләр һаггында данышдығым үчүн мәни бағышлајын. Лакин сиз сорушдуңуз, мән дә чаваб вердим. Түрк милләти узун илләр бу һадисәнин ич үзүнү сәләһијјәтли шәхсләрә ачыгламышдыр, амма дүңја халгларынын бу һадисәләри дүзкүн аңламалары үчүн дүңја мигјасында бир тәблиғат фәалијјәтинә лүзүм көрмәмишди. Бу сәбәбдән һамы вә еләчә дә сиз бизим күнаһкар олдуғумузу зәңн едирсиниз. Бу сәбәбдән дә һәгигәти олдуғу кими сизә аңлатдым. Мән бунлары сизә баша салмасадым, һаггы олараг сиз дә көһнә гәнаәтиниздә галачағдыңыз. Ханым, инди бүтүн бунлары өјрәндикдән сонра, сиз нә дүшүнүрсүңүз?

О, хейли фикирлэшдикдэн сонра:

— Бунлары илк дэфа сиздэн ешидирэм. Лакин дедиклэриниз мантигэ вэ надисалэрин кедишинэ чох ујғундур. Етираф етмэлијэм ки, бу ана гэдэр ермэнилэрэ гаршы мөндэ мүсбэт бир һисс вар иди, о заманкы түрк идарэчилијини вэ түрклэри күнаһландырырдым. Амма инди һэр ики милләтин гурбанларына ачыјырам. Бунларын муһарибэ вэ тэбиэт гануналарынын тэбии нэтичэси олдуғуна нечэ бахырсыныз? — дејэрэк сусмушду.

— Хейр. Бунлар нэ муһарибэ, нэ дә тэбиэт гануналарынын нэтичэси дејилдир. Үзр истәјэрэк сизин бу фикринизлә разылашмајачағам. Мән әскәрәм. Амма бизэ белэ бир муһарибэ гәјдасы өјрәдилмәјиб. Биз дә муһарибәни бу шәкилдә ахламадыг вэ бу шәкилдә тәтбиг етмәдик. Өзүмүздән сонра кәләнләрә дә белә өјрәтмәдик.

Бир әскәр кими дүнја һәрб тарихини дә, түрк һәрб тарихини дә билирәм. Тэбиэт гануналарында да вурушмалар вар. Лакин муһарибәлэрин дә бир һүтути чәһәти вар. Биз әскәрлији вэ муһарибәни бу һүтуг чәрчивәси ичиндә ахлајырыг. Лакин бу сөһбәтимиз о гәбилдән дејил.

Биз дә муһарибэ едирик, амма бу һәмишә ағажана муһарибэ олур. Бизим гадын вэ ушағлара әл галдырдығымыз, силаһсыз халгы өлдүрдүјүмүз көрүнмәјиб. һалбуки, ермәнилэрин етдиклэри тамамилә бундан ибарәтдир. Буна көрә дә нэ түрк кими, нэ дә әскәр кими бу фикри гәбул етмәк мәним үчүн мүмкүн дејил.

Амма биз күзәштә кедән милләтик. һәр шеји унутдуг. Бүкүн Түркиядә јашајан ермәнилэрә бахын. Сөһбәтимизин әввәлиндә мәним ермәниләр һагғында дүшүндүкләрим вэ дедикләрим хатырлајын. Санки 40 ил әввәл белә бир һадисә олмамыш кими, јенә дә бу өлкәнин ән хошбәхт, варлы инсанлары кими јашајырлар. Онлар да һәр бир түрк кими бу мәмләкәтә бағлыдырлар. Амма о сijasәтчиләр, комитәчиләр әлләриндән башга бир иш кәлмәдијиндән вэ ја етираслары сәбәбиндән һәлә дә көһнә фикирдәдиләр. Бизим сөһбәтимизин әввәлиндә сиз мәнә: *"Түркләри чох севдим. Лакин ермәниләри өлдүрмәләринин вэ говмадарынын сәбәбләрини һеч чүр ахлаја билмирәм"* демишдиниз. Сиз бунлары кимдән өјрәдиниз, ханым? Демәк, һәлә дә, бу мәгсәд үчүн чалышан вэ дүнјаны түркләр әләјинә јашыш јола сүрүкләмәк истәјәнләр вар.

Инди сизә буну чох ачы бир мисалыны сөјләмәк истәјирәм. Беләликлә, бизим кимләрлә нечә мүчадилә етдијимизи ахламаг даһа асан олар, — дедикдән сонра ашағыдакы мисалы данышдым:

— О заман Османлы императорлуғунун ән күчлү лидерләриндән бири вэ һәрби дәниз назири Чамал паша ејни заманда 4-чү орду командири кими Ливанда иди. Бу сәбәбдән, ермәниләри көчүрмә гәрары вериләркән бу гәрары верәнләр арасында олмамышды, һәтта бу көчүрмә гәрарына өз етиразыны билдирмиш, көчүрмәләр заманы өз бөлкәсиндә бу тәдбирин даһа раһат баша чатдырылмасы үчүн онларын нәглијат васитәләрилә тәминатны өз үзәринә көтүрмүш, әмин-аманлыг, әрзаг мәсәләләрилә марағланмышды. 1915-чи илин сонунда бир нечә күнүјә Истанбула кәлдији заман ермәни баш кешиши Завен әфәнди ону Парапалас мейманханасында зијарәт едәрэк, хейрхәһ фәалијәтинә көрә бүтүн ермәни халгы адындан миннәтдарлыг вэ тәшәккүрләрини билдирмишди. Буну мутабилиндә Чамал пашаның ағибәти нечә олду, билирсинизми, ханым? — Шүбһәсиз ки, билмирди.

Ермәниләр муһарибәдән сонра ону Тифлисадә, күчәнин ортасында јавәрләри илә бәрәбәр өлдүрдүләр, — дејинчә гонаг ханымын үзүнтүсү сифәтинин ифадәсиндән көрүнүрдү. Ону сөһбәтимлә үздүјүм үчүн үз истәјэрэк дедим:

— Јалһыз ону дејил, бир аз әввәл бәһс етдијим Дахили Ишләр назири вэ даһа сонра Назирләр Шурасынын сәдри олан Тәл'әт пашаны, муһарибә илләриндә Назирләр Шурасынын сәдри олмуш ики түркүн бириши Берлиндә, дикәрини Ромада јенә дә күчәдә өлдүрдүләр. Бунлардан башга, бәзи түрк сijasәтчиләрини јенә дә Берлиндә өлдүрдүләр. Билирсинизми, онларын гатилләриндән бир һиссәси тапылды. Амма чәзәландырылмады, — дејэрэк сөһбәтими гуртармышдым. Гонаг ханым вердији суала көрә пешман кими көрүндү. Тәшәккүр едәрэк изаһатымдан чох фәјдаландығыны сөјләди. Мән дә она:

— Мән дә сизә тәшәккүр едирәм. Изаһатыма көрә мәнә тәшәккүр етмәк истәјирсинизсә, буну мәнә демајин. һәгигәтән, сөзләримә инандынызсә, бунлары өлкәниздә сизин кими дүшүнәнләрә, мәсәләни дүзкүн билмәјәнләрә, хусусилә ермәни достларыныза баша салын ки, һәгигәти онлар да билсинләр. Јох, әкәр сөјләдикләрим һагғында һәлә шүбһәниз варсә, мәсәләни ермәни комитәчиләриндән вэ онларын әсәрләриндән дејил, түркләрдән дә дејил, гәрәсиз јазычыларын әсәрләриндән

өјрәнин. Истәсәниз, мән сизә әсәрләр төвсijә едә биләрәм, — дедим вә буғулла бағлы хариҗи jазычыларын адларыны чәкдим. Бу китабда һәмин jазычыларын әсәрләриндән бә'зи ситатлар вермишәм.

Сәһәриси күнү ханымын әри, jә'ни дәвләтин рәсми гонағы олан вәзифәли шәхслә автомобилдә кедәркән о, буилары демишди:

— Бу кечә ханым мәни jатмаға гојмады. Дүнән ахшамкы сөһбәтинизи данышды. Етираф едирәм ки, мәсәләнин маһиј-јәтини бу гәдәр тәфсилаты илә мән дә билмирдим. Арвадымын мәнә сизин изаһатыңыз һаггында данышдыглары һәгигәтән инандырычы вә тә'минедичидир. Мән бу мәсәләни марагла өјрәнәчәјәм. Чох марағлы сөһбәтдир.

10 ил әввәл етдијим бу сөһбәтләримә әләвә едәчәк бир чох мәсәләләр дә вар. Чүнки, ахырынчы ики ил мүддәтиндә мәсәләни даһа мүфәссәл өјрәнмәк фүрсәтини әлдә етмишдим. Амма китабын һәчмини бөјүтмәмәк үчүн тәфәрруата варма-јачағам. Лакин буну да хүсусилә билдирмәк истәјирәм ки, бүкүн 10 ил әввәл дедијим сөзләрдә јанлыш вә ја мүбалиғәли һесаб етдијим бир сөз дә јохдур. Ермәни мәсәләси дејилән, көчүрмә (говулма) дејилән, кеносид дејилән һадисәнин әсл маһијәти будур.

БИРИНЧИ ДҮНЈА МҮҲАРИБӘСИ

Түркләрин Биринчи дүнја мұһарибәсинә гошулмасыны тәнғид едәнләр чохдур. Битәрәф галмалыјдыг дејәнләр дә чохдур. Бу китаб һәмин фикир әјрылығына әјдынлыг кәтирмәк мәгсәдини күдмүр.

Амма билдирмәк истәјирәм ки, Османлы императорлуғу үчүн битәрәф галмағ мүмкүн дејилди. Чүнки мұһарибәнин сонунда Түркиянин бөлүнмәси, һәтта Истанбулун Чар Русија-сына верилмәси әввәлчәдән планлашдырылмышды.

Бу сәбәбдән Түркия өзүнә мүттәфиг ахтарырды. Лакин һәм Османлы дәвләтинин бөлүшдүрүлмәси гәрары сәбәбиндән, һәм дә Балкан мұһарибәсиндә мәғлүб олан Османлы дәвләтиндән чох шеј уммадыгларындан, инкилисләр вә франсызлар бу иттифаға разылашмамышдылар. Бунун мұтабилиндә Алманија бу иттифағы гижмәтләндирмиш, Түркияјә көмәк етмишди.

Мұһарибәнин е'лан едилдији заман, түрк ордусу Балкан мұһарибәси мәғлүбијјәтиндән дәрә аларағ кәнчләшдиришмиш,

гисмән ислаһ едилмишди. Чәһәдә газанылан мүвәффеғијјәтләр бунун нәтиҗәси иди. Чар Русијасынын дағылмасы да түркләрин мұһарибәјә гошулмасы сәјәсиндә олмушду. Әкәр бу орду мұһарибә вәзијјәтиндә олдугу дәвләтләрин әһәтәсиндә олмасайды вә дахилдән хәјанәтләрә мә'руз галмасайды, белә асанлыгла мәғлүб едилмәз вә бу гәдәр торпағлар итирмәзди. Һалбуки, елә хәјанәтләрлә гаршылашды ки, оныларын изаһы үчүн чохчилди китаблар јазмағ лазым кәләрди.

"Дүнја мұһарибәсиндә түрк һәрби" адлы әсәриндә франсыз тарихчиси Ларшер Османлы дәвләтини ән чәтин вәзијјәтләрә салан сәбәбләрин башында дахили үнсүрләрин хәјанәтини көстәрир:

"Мүттәфигимиз Инкилтәрә Чәнуби Африкада башладығы ганлы инкилис—бур мұһарибәси нәтиҗәсиндә араларында јаранмыш нифрәтин мұтабилиндә белә Чәнуби Африка әскәрләриндән сәдагәт көрмүшдүр. Бизим (Франса) хариҗи лекионларымызда африкалы мүсәлманлар да вар иди. Һиндистан мүсәлманлары инкилис ордусунда сәдагәтлә чалышырдылар. Лакин түркләр ошлара табә оланлардан истиснасыз оларағ хәјанәт көрмүшләр, һәтта тәбиәти е'тибарилә ән сакит вә јатымлы олан јәһудиләрдән белә".

Бу сөһбәтдә садәчә ермәниләрин вәзијјәти һаггында данышачағыг... Сөһбәтдән әввәл бир чәһәти билдирмәк истә-јирәм. Дөврүнүн ән габағчыл шәхсләриндән бири вә мұһарибә заманы "Хүсуси Османлы Тәшкилаты"нын башчысы мәрһум Әшрәф Гушчубашы ики ил әввәл нәшр едилмиш хатирәләриндә ејнилә јазмышдыр:

"Бу һәгигәти тарих гаршысында тәкрарламағ истәјирәм: бүкүнкү нәсил билсин ки, Османлы императорлуғунун әразиси ичиндә јашајан бүтүн јуанлар, ермәниләр, јәһудиләр һамысы хаин дејилдиләр.

Араларында саф вә халис түрк гәдәр бу торпағлара бағлы, һәтта бу торпағлар уғрунда өзүнү гурбан всрәчәк инсанлар вар.

Ән ағыр, тәһлүкәли вә бөһранлы күнләрдә бир чох ермәни вә јуан вәтәндашларымыздан ән вәтәнипәрвәр түркләрин гибтә едәчәкләри јахынлығ көрмүшүк.

Бу әхлағлы, гәдирбилән инсанлар бизләрә бәрәбәр күлмүш, бәрәбәр ағламышлар. Малта сүркүнләри ичиндә јуанлар, ермәниләр, јәһудиләр дә вар иди".

Буилара әләвә едиләчәк даһа кимләр јох ки!..

Мисирдән һәтчамиләр, Әбдүләзиз Чавишлар, Тунисдән Шејх Шәриф Салишлар, Ирагдан Уҗеми паша Садунлар, Триполинин гәрбиндән Сүнусиләр вә даһа чохлары бу мәмләкәтә ејнилә түркләр кими бағлы, һәтта бә'зән түрkdән даһа чох хидмәт етмишләр.

Биринчи дүнја мұһарибәсинин адсыз, унудулмуш гәһрәманлары арасында бир суданлы зәнчи Муса вар иди. Бу савадсыз гара түркүн гәһрәманлығы, гәдиришүнаслығы, инсанлығы һаггында чилдәрлә әсәрләр јазмағ лазымдыр.

Бу вачиб мәсәләдир. Ирг вә дин бирлијинә архаланмајан Османлы дәвләти кими чаһанкир бир императорлуғун вәтәндашларындан мәмләкәтләринә ирг вә дин фәрги көзләмәдән хидмәт едәнләр кәләчәјә өрнәк ола биләчәк дәрәчәдә гижмәтлидирләр.

Османлы дәвләти мұһарибәјә башламаздан әввәл башда баш кешиш игәмәткаһы олмагла ермәни комитәләри тәсисгилләри Галатадакы Ермәни Мәркәзи Мәктәбиндә раһиб Габриел Чәваһирчијанын рәһбәрлијилә Дашнаксутјун, һнчак вә Верагазмијал һнчак, Рамтавар нүмајәндәләриндән тәшкил олунмуш "Бирләшмиш Милли Ермәни Конгреси" топланмыш вә ермәниләр Османлы дәвләтинә садиг ғалмалары, ордуда әскәри вәзифәләрини јеринә јетирмәји, харичи тәсирләрә ујмамағы гәрәра алмышдылар.

Әкәр ермәниләр чыхардығлары гәрәра ријәт етсәјдиләр, бу күн нә бир көчүрмә, нә дә бир ғырғыи иддиасы олмазды. Нә дә чохусу түрк олмагла милјонларла инсан өлмәзди.

Бу гәрардан бир аз сонра Әрзурумда топланан Дашнаксутјун конгресиндә исә "Бирлик вә Тәрәгги" һөкүмәтилә мүчадилә етмәји гәрәра алмышдылар.

Ејни заманда, 1914-чү илдә Тифлисдә рус чарының ғәбулуңда олмуш Ечмиәдзин католикосу Кеворк чара мұрачигәтиндә, ермәниләрин гуртулушунун Түркіјәдән ајрылмағ, рус һимајәсинә кечмәк вә мүстәгил бир ермәни дәвләтини гурмагла мүмкүн ола биләчәјини сөјләмишди. Католикос буңлары дедији заман, рус һәбсханалары вә Сибирин сүркүн јерләри ермәни мәһкумлары илә долу иди.

Бунун нәтијәсиндә бир тәрәфдән Чар Русијасының тәһрики, диқәр тәрәфдән католикос вә комитәчиләрин фәалијәтләри үзүндән Гафгазда түркләрә ғаршы бөјүк бир мүчадилә һазырлашамаға башлады. Дүңяның һәр јериндән Гафгаза көнүллү

ермәниләр кәлмишдиләр. Буңлардан алава, рус ордуларында да русијалы ермәни әскәрләри вар иди.

1914-чү илин октябр ајында Чар Русијасы илә бирликдә дашнаклар да Түркіјәјә мұһарибә е'лан етмишдиләр. Комитә бир бәјаннамә илә бүтүн гүввәләрини тошлајарағ Русијаны мұдафиә едәчәкләрини дүңјаја билдирмишди.

Рус тәбәәси олан ермәниләрин бу һәрәкәтинә ғаршы дејиләчәк сөзүмүз јохдур. Лакин Түркіјә тәбәәси олан ермәниләр дә онлара ғошулмағ үчүн Гафгаза кәләрәк һәмин бандаларла бирләшмишдиләр.

Османлы Мәҗлисиндә Ван әјаләтиндән олан депутат Ваһан Папазјан ермәничә "Вем" мәчмуәсиндә чап етдирдији хатирәләриндә һәлә мұһарибәдән әввәл комитәләрин гәрарына вә рус ордусунун һәрәкәт тәрзинә үјғун оларағ онларла бәрәбәр Шәрг чәһәсиндә түркләрә ғаршы дејүшмәк әмринин алындығыны вә она көрә һазырлығлар көрүлдүјүнү јазмышды. Бу е'тираф ермәниләрин көчүрүлмә гәрарындан сонра үсјан етдикләри иддиасының ән ачығ тәкзибидир. Бәли, көчдән сонра да үсјан едәнләр олду. Лакин онлар комитәчиләр дејил, о замана гәдәр дәвләтә садиг ғалмыш ермәниләр иди.

Өз ифадәсинә көрә Папазјан Истанбулда алдығы гәрарлары Тифлисә апармыш вә орада дегигләшдирмишдир. Бу гәрәра көрә дашнаклар вә онларла бирләшән диқәр ермәниләр рус ордусунун Түркіјәјә һүчүму заманы һәрәкәтә кечмәк нијјәтилә һазырлыға башламышдылар.

Бу ифадәләр чох мұһүм тарихи бир һәгигәтин мејдана чыхмасына көмәк етмишдир. Әслиндә чох кәрәкли олан һәгигәт будур:

Бандаларын тәшкили, русларла сых әлағә, ермәни халгының үсјаны, Османлы ордусуна вә һәтта динч әһалијә бастыңлар көчүрмә сәбәбилә олмамаш, мұһарибәдән әввәл алынан гәрарлара әсасән едилмишдир. Османлы дәвләти дә бу һәрәкәтләр нәтијәсиндә ермәниләри көчүрмәјә мәчбур олмушдур.

Бу дөвр һаггында русча бир әсәр јазмыш Борјан:

"Комитә лидерләринин бу һәрәкәтләрини һеч бир заман ермәни мухтаријәтини әлдә етмәк дејил, русларын Ермәнистанын ишғалына имкан јаратмағ, халгы буна һазырламағ мәғсәди мејдана кәтирмишди. Беләликлә, бу лидер-ләр Чар Русијасының хејринә чалышмышлар. Дашнаклар бу заман бәјаннамәләр јәјарағ ермәниләри түркләрә ғаршы силаһа сарылмаға чағырырдылар".

Боржан бу һадисәләрлә бағлы языр:

"Белә ки, чарын вә онун элалтыларынын иддиалары булардыр. Бу элалтылар арасында Дашнаксутјун партијасы да вар".

Јенә дә Боржан 1915-чи илдә Тифлисдә топланан Ермәни Конгресиндә Дашнаксутјун нүмајәндәсинин вердији рапортла бағлы:

"Рус һөкүмәтинин мұһарибәнин әввәлиндә Түркия әрмәниләринин силаһландырмаг, мұһарибәжә һазырламаг, Түркия ичиндә үсјанлар тәшкил етмәк, түрк ордусунун арха илә алагәсинин кәсмәк вә рус ордусунун керия һәрәкәтинин асанлашдырмаг үчүн пул вердијини" јазмышдыр.

Ермәни јазычысы Акнунинин 1905-чи илдә Исвечрәдә дәрч олунмуш 24 мәктубунда *"Чарын вәдләринә инанан ермәниләрин нә гәдәр бөјүк хәтә етдикләри"* ачыгча билдирилмишдир.

Леода "Мәзи" адлы әсәриндә Дашнаксутјун партијасынын мәгсәдини белә ифадә етмишдир:

"Көнүллү ермәни һиссәләри илә Андраник Вана јахынлашар-јахынлашмаз орадакы дашнаклар да дағлара чыхачаг вә үсјан едәчәкдиләр. 1915-чи илин апрел ајында үсјан башланачагды. Католикос 10.000 силаһлы дөјүшчүнүн мұһарибәдә иштирак етдијини билдирди".

Бәли, һадисәләрин кедиши белә олмушдур. Илк үсјан 17 август 1914-чү илдә јенә дә Зейтунда башламышды. Мүстәғил бир ермәни дәстәси тәшкил етмәк истәјән зейтундуларын тәләби гәбул едилмәдикдә, онлар үсјана башлајыб дағлара чәкилдиләр вә орада бандалар тәшкил етдиләр. Марашдакы ермәни әскәрләри дә силаһларыјла буларла бирләшдиләр. Мүсәлман кәндләрини, ғышлаглары јандырдылар, һөкүмәт органларына басгын етдиләр. Үсјан һәрәкәти Кайсерия кечди. Эрзурум вә Бәјаздәки ермәни әскәрләри дөвләтдән алдыглары силаһларла сәфәрбәрлијин илк күнләри Гафгаза гачмышдылар. Ван вә Битлис бөлкәси әслиндә үсјана һазырлашмышды. Ван депутаты Папазјан буларла рәһбәрлик едирди.

Беләликлә, мұһарибәнин е'лан едилмәсиндән аз сонра, илләрдән бәри һазырланмыш плана әсасән тәшкилатланан бандалар һәр јердә үсјана башладылар. Әввәлчәдән верилмиш кәстәришә кәрә түрк кәндләринә басгынлар едәрәк әлләринә кечән ушағы, гадыны, гочаны фәрг гојмадан вәһшичәсинә өлдүрүрдүләр. Мәсчидләри, түрбәләри, рәсми вә хусуси биналары, бә'зән дә башдан-баша бүтүн кәнди вә шәһәри

јандырдылар. Бундан әлавә, ордуја архадан һүтүм едәрәк онун стратеги планларыны, тә'минатыны позур, саботажлар тәрәдирдиләр.

Османлы ордусундакы ермәниләр силаһларыјла бу бандалара вә ја рус ордусуна гошулурдулар. Түрк ордусуна гаршы вурушан силаһлы ермәниләрин сајынын 180 минә гәдәр олдуғу бир чох мәнбәләрдә кәстәрилмишдир.

Белә вәзијәтдә Османлы ордуларынын чәһәләрдә, бөлкәләрдә мүвәфғәйјәтлә вурушмасына имкан јох иди. Үстәлик, бу үсјанлар, дағынтылар вә саботажлар јалһыз Ермәнистан дедикләри шәрг вилајәтләриндә дејил, ермәниләрин азыг тәшкил етдикләри гәрб вилајәтләриндә дә едилирди.

Бу истигғал мұһарибәси дејилди. Түркияјә гаршы тарих боју дүшмән мөвгәјиндә дуран бир дөвләтин (Русиянын) тәһрик, тәшвиғ вә кәмәји илә, о дөвләтә сатылмыш ермәни комитәчиләринин вә онлара ујан ермәниләрин идарә етдикләри бир үсјан, бир хәјанәт, бир дүшмәнчилик иди.

Бунун хәјанәт олдуғуну ермәни јазылары да, сәнәдләр дә тәсдиғ едир. Белә ки, мұһум бир мәктуб бу хәјанәтин ән ачығ е'тирафыдыр.

Америкада Арутјун Вартаңјан адлы бир ермәнинин һарпутда јашајан Овсеп Сәркисјанын түрк ордусу һаггында кизли хәбәрләрлә долу мәктубуна чаваб олан ашағыдакы мәктубу һөкүмәт адамларынын әлиһә кечмишди:

"Әзизим, түрк ордусу һаггында вердијиниз мә'луматы телеграфла рус команданылығына билдирдим. Архајын олун. Ванда олдуғу кими, Түрк һөкүмәтинә мұтағимәт үчүн һарпутда да бир үсјан тәшкил едәрсиниз. Сон күнләрдә 5000 маузер әлдә етдик. Јахынларда сизә көндәрәчәјик...."

Белә бир мәктубу мұһарибә едән дөвләт әлдә етдикдә һарпутдакы Овсеп әфәндијә нә едәчәјини вә нә етмәли олдуғунун вачиблијини, һансы милләтдән вә диндән олурса-олсун, дөвләт гуллуғусу, әскәр, үмүмијјәтлә, ағлы башында олан бир шәхсдән сорушмаг истәјирәм.

Бу мәктубла ишләнән кұнаһын һәр бир чәза ганунундакы чавабәһлијини һүгүтчулардан сорушмаг истәрдим. Буну да әлавә едим ки, бу мәктуб Османлы императорлуғу һөкүмәтинин әлиһә кечән минләрчә сәнәдләрдән биридир.

Ордуда гуллуғда олан вә хусусилә ермәниләрин үсјан етдикләри мәнтәгәләрдән олан забит вә әскәрләр нараһат

идилэр. Евлэриндэ аилэлэринэ едилэн зүлм вэ гырғыны нисс етмэмэлэри, унутмалары мүмкүн дежилди.

Белэ бир вэзижэт мугабиллиндэ һөкүмэт тэдбир көрмөк мәчбуријјетиндэ галараг, тәһлүкәли шәхсләри фәрди вә ја чәм һалында түркләрә зәрәр јетирә билмәјәчәкләри бөлкәләрә көчүрмәк һаггында мәшһур "Көчүрмә гануну"ну чыхарды.

Ермәни бандаларынын фәалијјәти гаршысында бундан даһа јүнкүл тәдбирин һәјата кечирилмәсинә имкан јох иди. Баш назир Тә'ләт пашанын дедији кими, минләрлә түрк өлдүрүләркән сусан дүңјанын, ермәниләрә гаршы тәтбиг едиләчәк белә бир ганунун доғурачағы реаксияны дүшүнән һөкүмэт үзвләри узун мүддәт "Көчүрмә гануну"нун чыхарылымына етираз етмишләр.

Лакин һадисәләр инкишаф етдикчә, ордунун вә үсјан бөлкәләриндәки халгын вэзижәти тамамилә ағырлашырды. Нәһәјәт, "Көчүрмә гануну"нун тәтбиги үчүн әмр верилди. Бир чох ермәниләр мүхтәлиф бөлкәләрә көчүрүлдүләр.

Һәр бир милләтин, чәмијјәтин һүнәри ондадыр ки, архасынча кедәчәкләри инсанлары јахшы сечә билсинләр. Бу китабда ады чәкилән рус подполковники Твердохлебовун рапортунда "Ермәниләр күләк әкдиләр, фыртына бичдиләр" кими бир ифадә верилмишдир. Мән бу ифадәни бир гәдәр ачмаг истәјирәм.

Харичиләрин, хусусилә Русијанын тәшвиғилә, ермәни комитәчиләри күләк әкмиш, лакин ермәни халгы фыртына бичмишдир.

Түркләрин вэзижәтинә кәлинчә, әкәр дүңја дөвләтләринин бу мәсәләдә күнаһкар ахтармалары лазымдырса, өз евиндә, кәндиндә јашајаркән, һеч бир күнаһы олмадан бастына, зүлмә, мүхтәлиф зоракылыға, гырғына мә'руз галанларын һесабыны бунлара сәбәб олан рус дөвләт башчыларындан вә онларын әлишдә әләт олан ермәни комитәчиләриндән сорушмалары дүзкүн оларды.

Амма о харичиләр түркләри өвләрининки һесаб етмидиләр, чүнки онлар христиан дејил, мүсәлман идиләр. Ермәниләрсә христиандырлар, елә буна көрә дә онлардандырлар. Бәс көрәсән онларын өвләри әсләр боју ермәниләрә ган уддуаркән, дин бәрабәрлијјини нә үчүн унутмушдулар?

Онларын фикринчә ермәниләр пис идиләр, хаин идиләр.

Ромалы мүнһәррир Петрони ермәниләр һаггында бунлары демишдир:

"Ермәниләр дә инсандырлар, лакин евләриндә дөрд ајаг үстүндә кәзәрләр".

Рус шаири Лермонтов да ермәниләри бу сөзләрлә мәһ етмишдир:

"Сән кәләсэн, сән горхагсан. Чүнки сән ермәнисән".

Америкалы У.С.Монрој "Turkey and the Turks" адлы әсәриндә:

"Чәсарәт, гәһрәманылыг, дөјүшкәнлик кәстәричиләринин чатмамазлығы, ермәниләрин тарихи гәдәр, ермәни халгынын характери үзәриндә дә өз тә'сирини кәстәрмишдир.

Ермәниләр јалныз вә даим өвләри үчүн ишләјирләр. Ермәниләрин олдуглары јерә 20 км узагда јашајан јәһудиләрин кәлмәси белә мүмкүн дејилдир" демишдир.

Ермәниләрин зүлмүнү ән дүзкүн ифадә едән шәхсләрдән бири, Әззурумда икинчи топчу алајынын командири подполковник Твердохлебов мүфәссал рапортунда јазмышдыр:

"Бүтүн башга авропалыларә нисбәтән ермәниләрлә ән чох тәмјәсдә олан руслар, бу халгын мәдәнијјәти вә әхлагы һаггында бамбашга бир гәнаәтә кәлмишләр. Бунлары һәрис, пул дүшкүнү вә башгаларынын зәрәриндән фәјдаланан бир халг кими танымышлар. Рус кәндлиси бу халгын руһуна бәләд иди.

Ермәниләрин бир әскәр кими гүјмәти дә јахшы верилмишди. Рус һиссәләриндә олан ермәниләр ән ашағы дәрәчәләри тутмушлар".

Амма өз мәнфәәтләри үчүн истифадә олуначаг инсанлара мөһтач олдугда, ермәниләри тәшвиғ вә тәһрик етмиш, онлары лабүд вә мә'лум фәләкәтә сүрүкләмишләр.

Тәл'әт пашанын гатилини чәзаландырмајан Алманија һөкүмәтинин вә мәһкәмәләринин гаршысына јенә бир алман чыхыр, етираз едирди.

Алман кенералы Бронзарт Шеллендорф 24 ијул 1921-чи ил тарихли 342 сәјлы "D.A.Zeitung" гәзетиндә өз дөвләтинин бу гәрарына гаршы һәгигәтән үсјан әдасы дашыјан мәғаләсиндә јазырды:

Тејлирјанын (Тәл'әт пашанын гатили Согомон Тејлирјан нәзәрдә тутулур, — редаксиядан) муһакимәсиндә динләнилән шаһидләр ја һадисә һаггында ифадә вермәјәчәк, ја да тәһгиг едиләчәк һадисәләри башгаларындан ешитмиш адамлар олачаглар. Һәгигәти көрәкләр чағырылмамышлар. Түркијәдә

ермәни зүлмү вахтында, бу һадисәләрин чәрәян етдији јерләрдә хидмәт едән алман забитләри нә үчүн данышдырылмајыблар?

Ермәни үсјаны үчүн бир сәбәб јох иди.

Чүпки бөјүк дөвләтләр тәрәфиндән Түркіјә мәчбурән гәбул етдирилмиш ислаһат јеничә тәсирини көстәрмәјә башламышды. Ермәниләр парламентдә мөвгә вә рәј һаггыны алмышдылар. Һәтта бәзән назир дә олурдулар. Дөвләтин башга тәбәәси илә ејни ичтимаи вә сјаси һаглара сәһиб идиләр. Мәмләкәтләриндә әмин-аманлыг франсыз кенералы Бауманн тәрәфиндән идарә олунаң жаңдарм гүввәләри илә тә'мин олуңурду.

Әлә кечән сәнәдләрдән, бәјаннамәләрдән, сипаһилардан ајдынлашдырылды ки, үсјан узун замандан бәри һазырланмыш Русија тәрәфиндән тәшкил олунмуш, мадди чәһәтдән тә'мин едилмишдир.

Ермәниләр чәһәдә руслар тәрәфиндән әһәтәјә алынмыш түрк ордусуна чинаһдан вә архадан тә'сир көстәрмәклә кифәјәт-ләнмәјиб, әразиләриндәки мүсәлманлары да мәһв едирдиләр. Шаһиди олдуғум ермәни зүлмү, соңралар түркләрин адына чыхылан күнаһлардан даһа чох вә даһа дәһшәтли иди.

Ермәни көчүрмәсини түркләрин христианлара тәзјиги кими бир тәблиғат вәситәсинә чевирмәк әввәлчәдән дүшүнүлмүш вә һәр чүр сәрт һәрәкәтләрин гаршысы алынмышды.

Һалбуки түркләрин буна һаглара вар иди. Тәблиғат башлады. Харичи әлкәләрин һәр тәрәфиндә дә бу сәрсәмләмәјә ина-һылды".

Беләликлә, мүәллиф әсл мәдәни инсана јарашан шәкилдә һәгигәтләри дүңјаја билдирмишдир.

Һәммин гәзетин 1921-чи ил тарихли 297-чи сајында дикәр бир алман ашағыдакы сәтирләри јазмышды:

"Бу мүһакимәдә Шәрги таныјанлардан јалһыз Тәл'әт пашаның јазылары һәгигәт кими көрүнүр. Ермәниләр мәзлум, гурбан кими көстәрилир. Бүтүн буылар дүзәлиш вә тәкзиб тәләб едир.

Мән Гафгаз чәһәсиндә 3 ил јарым түркләрә бәрәбәр мүһарибәдә иштирак етдим. Вәзијәти олдуғу кими демәјә чалышпачағам.... әввәлчә ермәниләр илә түркләр арасында мүнасибәт чох јахшы иди... Ермәниләр Түркіјәнин сүлһсәвр вә севилән тәбәәләри идиләр. Ики милләт арасындакы пифрәти дини сәбәбләрә бағламағ чох јайылмыш бир анлајыш олмағла бәрәбәр тамамилә јанлышдыр. Онлара тохунмадығы тәғдирдә

түркләр башга диндән оланлара гаршы дүңјаның ән күзәштә кедән инсанларыдыр...

Сәфәрбәрлик әснасында ермәниләрдә рус түфәнкләринин олдуғу вә Түркіјә ермәниләрилә рус орду команданлығы арасында гәрарлашдырылмыш бир мүтавилә мәтнин түрк орду коман-данышың алиһә кечди. Бу сәнәдә көрә ермәниләр саботаж етмәји вә түрк һиссәләринә архадан басгын етмәји вәд едирдиләр.

Үсјан, көстәрилән сәнәдләрдә јазылдығы кими башлады. Түркләр үсјан үчүн ермәниләрә һеч бир бәһанә вермәмишдиләр. Буна көрә дә һадисәләрин бүтүн гәбаһәти ермәниләрә аидир...

Ермәниләрдән чох данышылыр, лакин 1916-чы илин шиддәтли гышы заманы өлән чохсјлы түркләрдән һеч данышылыр. Ермәниләрин түркләрә етдикләри зүлмләрдән дә, гырғынлардан да чох аз данышылыр. Мәсәлән, дәфәләрлә кәндиң бүтүн түрк сакинләринин көзләри ермәниләр тәрәфиндән чыхарылды. 1915-чи илин апрел ајында түрк әсирләринин дашынмасы үчүн истифадә олунан вагонлар стансијаларда күнләрлә "унудулурду" (!). Бир мүддәт соңра вагонларын гапылары ачылдыгда, түрк әсирләринин чәсәд-ләрилә долу олдуғу ашкарланмышды. Белә дүшмәнләрә гаршы түркләрин мәзлум бир гузу кими олмалары мүмкүн дејилди...

Бу һадисәләрдә түркләрин һәрәкәтләри тәғдир едил-мәлидир...

Зүлм вә сәрт мүнасибәт көстәрилдикдә диңдар ермәниләр фәрјад вә шикајәт едәрләрсә, онлара "сизин әввәлчә етдијиниз кими едирик" чавабы верилмәлидир.

Гатил Тејлирјана бәрәәт газандыран һакимин мәнтиг-сизлијини Шәргдә анламајачағлар. Гатилин руһи хәстә олма-сына һеч ким инанмајачағ вә чинајәт чинајәт оларағ галачағдыр".

Бу сәтирләрин мүәллифи мәдәни вә чәсарәтли инсан адына өрнәк олмаға лајиг шәхсидир.

Билмирәм, бу сөһбәтдә башга бир фикир сөјләмәјә лүзүм вармы?

Лакин, бунунла белә, биз јенә дә сөһбәтимизә давам едәк.

Түрк ордулары анчағ бу көчүрмәдән соңра чинаһ вә архадан там архажын оларағ вурӯша билдиләр. Ики атәш арасында тәләф олмагдан анчағ бу јолла хилас ола билди.

Түрк милләти анчағ бу көчүрмә сајәсиндә мәһв олмагдан хилас олду.

Мүһарибәни удузду, амма мөвчудийјәтини мұһафизә едә билдији үчүн мүстәгиллијини итирмәди.

Әрзурум вә Дәвәбојну истәһкам мөвгеји командири, рус подполковники Твердохлебов јухарыда бәһс етдијимиз мәлума-тында:

"Рус забитләри мұдахилә етмәсәјдиләр, түрк ордусу Әрзуруму кери алдығы заман шәһәрдә тәк бир түрк дә галмајачагды" демишдир.

Ван үсјанындан сонра вәзијјәти јухарыларә билдирән ермәниләр ифтихарла: *"Ваны әлдә етдик, галаны алдыг. Ванда анчаг 1500-ә гәдәр гадын вә ушагдан башга түрк галмајыб"*, — дејәрәк, ики күн ичиндә бөјүк Ван шәһәриндә бүтүн түрк әһалисини гырдыгларыны е'тираф етмәкдән чәкинмәмишләр (Америкада чап олуна "Гочнак" гәзети. 24 мај 1915-чи ил).

Һөкүмәт бу көчүрмә ганунуну чыхармасајды, бәлкә чинајәткар ермәни комитәчиләринин тәһрикинә ујан бир нечә јүз мин ермәнидән бир гисми өлмәзди.

Лакин бир нечә милјон түрк, биркә рус—ермәни планына әсасән гырылачаг вә бәлкә арзу едилдији кими Ермәнистана дејил, Русијаја бирләшдириләчәк иди.

Ермәниләр һаггында әсәр јазан бә'зи харичиләр, о чүмләдән "Энциклопедија Американа"да да ермәниләрин әввәлчә үсјан етмәдикләрини, көчүрмә ганунундан вә хүсусилә бу ганунун тәтбигиндән сонра үсјан етдикләрини јазмышлар.

Әлбәттә ки, тарих јаланчы тарихчиләри бағышламајачаг.

Бу јазыланларын доғру олмадығы, ермәниләрин мұһарибәдән әввәл үсјан планлары һазырладыглары вә русларын тәчавүзкарчасына һүчүмлары илә ејни заманда үсјан етдикләри бир чох ермәниләрин өз е'тирафлары, әсәрләри вә ермәни комитәләринин бәјаннамәләри илә, хүсусилә сабит вә мәлум олан үсјан тарихләри илә мәзкур ганунунун вә онун тәтбигинин тарихләринин мұгајисәси илә исбат олунар. Даһа әввәл бу барәдә биз өз фикримизи билдирмишдик.

Лео "Ермәни мәсәләси сәнәдләри" адлы әсәриндә ермәни үсјанларынын көчүрүлмәдән әввәл, ермәни комитәләри тәрәфиндән башландығыны билдирәрәк, *"ермәни комитәчиләринин вә түркләрин иддиаларыны бир тәрәфә бурахаг вә кимин һаглы вә кимин һагсыз олдуғуну исбат етмәк үчүн Дашнаксутјуну чаваб вермәјә дә'вәт едәк. Олуб кечәнләрә нә ад вермәк истәдијини өзләри десинләр"* јаздыгдан сонра, рус вә ермәни

мәтбуатынын вә комитәчиләрин даһа әввәл өз сөзләрини јада салараг, дашнакларын чаваб вермәјәчәкләри суаллар вермәкдә вә һичакларла дашнаклары шиддәтлә иттиһам етмәкдәдир.

Ашағыдакы сөзләр дә Леонун әсәриндән көтүрүлмүшдүр:

"Инди вәзијјәт ајдындыр. Бир тәрәфдә динч, күнаһсыз түрк милләти, диқәр тәрәфдә дә сакит ермәни милләти вар. Бүтүн дунја ган вә јанғын ичиндәдир. Бу бирлик вә инкишаф илә Дашнаксутјун арасында комитәчи һесаблары илә вәһишчәсинә вә мәрһәмәтсизчәсинә едилмиш бир мұһарибәдир. Дашнаклар рус сункүсүнә архаланаараг мәһәлли вә һүдуду олмајан үсјанлар галдырыр, "Иттиһад вә тәрәгги" дә, үсјанларын мұһарибә әразисиндә олмасындан истифада едәрәк, дәвләтин өз варлығыны мұдафиә етмәси үчүн истифада едирли. Бу елә бир һагдыр ки, ән мәдәни бир дәвләт белә бу һагдан истифада етмәкдән әл чәкмәз".

Османлы һөкүмәти 21 сентјабр 1914-чү илдә сәфәрбәрлик е'лан етдији заман Дашнаксутјун комитәси тәрәфиндән Шам шө'бәсинә јазылмыш мәктубдан бир ситаты китабымыза салмагла үсјанын көчүрмәдән әввәл вә ја сонра башландығы һаггында дүзкүн нәтичә чыхарылачағы гәнаәтиндәјәм:

"Руслар сәрһәди кечдикдә, Османлы ордулары да кери чәкилмәјә башладығы заман, мөвчуд вәситәләрдән истифада етмәклә һәр тәрәфдә үмуми бир үсјан башламалыдыр. Белә олан сурәтдә Османлы ордусу ики атәш арасында галмыш олачагдыр. Бүтүн рәсми биналар учурулачаг, һөкүмәт ишғал едиләчәк вә алман нәглијјатына һүчүм едиләчәкдир. Әкәр Османлы ордулары ирәлиләјәрсә, ермәни әскәрләр силаһлары илә һиссәләрини тәрк едәрәк, дәстәләр дүзәлдиб русларла бирләшәчәкләр". Бу көстәришә јазылдығы кими эмәл олунмушду.

Сосиал-демократ һичак комитәсинин үмуми мәркәзи тәрәфиндән Парисдә нәшр едилмиш бир бәјаннамәдән көтүрдүјүмүз ситат ирәли сүрдүјүмүз фикри даһа инандырычы шәкилдә исбат едир:

"Һичак комитәси мадди вә мә'нәви гүввәләрини топлајараг ингилаб гылынчы илә милләтләринин варлығы уғрунда едилән бу мөһтәшәм мұчадиләдә иштирак едәчәк вә "Иттиһад-и Мусәлләс"ин (Түркиядә партија) хүсусилә рус ордуларынын мұтәфиги кими әлиндә олан бүтүн ингилаби вә сүјәси вәситәләрлә Ермәнистанда, Киликијада, Гафгазда вә Азәрбај-

чаада гэлэбэни тэмин етмэк үчүн мүттәфиг дөвләтләрә ярдым едәчәкдир. Өзүнә вә мәдәнијјәтә борч билдији вәзифәсини вәтәнпәрвәрчәсинә јеринә јетирәчәкдир.

Һәјатларыны Ермәнистанын гуртулушу уғрунда фәда етмәјә һазыр олан гәһрәмәһиләр бүтүн мәдди вә мәһәһни гүввәләри илә ортаја атылмалыдырлар”.

Бу директиви верән һичак комитәси Русијаны мүдафиә етмәјән, рус идарәчилијиһи севмәјән, руслара гаршы гурулмуш бир тәшкилат кими таныһыр. Амма мәнфәәтләри тәләб етдикдә, рус ордусу илә бирләшмәкдән дә чәкинмирдиләр.

Һәлдән зијадә варлы олан ермәһи Поғос Нубар паша Биринчи дүнја мүһарибәси башлајанда, ермәһи милләтинә белә бир көстәриш вермишди:

“Әһ дәһшәтли интигамы әһ јаһын достларыһыздан алмагла галиб олачагыһыһыз”.

Нифрәт доғуручу бу көстәриши рәдд едән ермәһиләр чох олмушлар. Амма буну гәбул едәнләр дә вар иди. Илләрчә јаньында чалышдығы, чәрәјини једији аһләннин үзвләрини өлдүрүб өвләрини јандырдыгдан сонра дағлара чәкилән гудуз ермәһиләр чох олублар.

Белә олан һалда паша да олса, милјончу да олса, Поғос Нубара мәдәһи инсан дәмәк олармы?

Руслар сәрһәди кечәр-кечмәз Ван ермәһиләри әввәлчәдән гәрәра алыпдығы кими үсјан едиб Ван шәһәрини әлә кечирдиләр. Сивас ермәһиләри дә түрк ордусуна архадан һүчум етмәк көстәриши алмышдылар. Һөкүмәт сәфәрбәрлик еланьындан етибарән доғтуз ај бу үсјанлара гаршы чидди тәдбирләр көрмәһиш, јалһыз даньшыгларла кифәјәтләнмишди. Ермәһи лидерләринә вә баш кешишә бу вәзијјәт давам етдији тәдбирдә шиддәтли тәдбирләр көрүлчәји билдирилмишди. Лакин үсјан башламышды, ону дајандырмаг артыг мүмкүн дејилди. Јалһыз 1915-чи илин апрел ајында орду һәрәкәтә кәтирилмиш, комитә мәркәзләри бағланьымыш вә тәһрикчи шәхсләр һәбс олунмушдулар. Белә ки, тәһрикчи ермәһиләрин даһа мүнасиб јерләрә көчүрүлмәси вә јерләшдирилмәси гануну бунлардан сонра, 14 мај 1915-чи илдә чыхарьылмышды.

Биринчи дүнја мүһарибәси башладыгдан сонра галдырылан ермәһи үсјанлары садәчә Шәргдә мәндуллашмамышды. Ачыгча дөвләтә үсјан шәкилиндә вә ја башта бәһанәләрлә ермәһиләрин һәрәкәтә башладыглары шәһәрләрин тәкчә адларыһы садалајыб бу барәдә бир фикир сөјләмәклә кифәјәтләнчәјәм.

Измит, Адабазары, Бурса, Адана, Мараш, Урфа, Шәрги Гараһисар, Јозгат (Боғазлыјан), Елазығ, Битлис, Әрзурум, Дијарбәкир, Сивас, Трабзон, Анкара, Ван, Чаник үсјанлары Биринчи дүнја мүһарибәсини әввәлиндә галдырылан үсјанларыһ мәлүм башлычаларыдыр. Ајрыча Самсун, Измир, Кајсери вә Һәләбдә үсјана һазырлыг, силаһи вә сурсат анбарларыһын әввәлчәдән һазыр-ландығыһы сөјләсәк, үсјанларыһ маһијјәти вә түрк һөкүмәтинин көчүрмә гануну чыхармаг хүсусундакы зәруријјәти даһа да ајдын көрүнәр.

Көчүрмә гәрәрына көрә Османлы императорлуғуна гаршы Инкилтәрә, Франса вә Русија тәрәфиндән апарьылан тәблиғата Османлы һөкүмәтинин 24 мај 1915-чи ил тарихли чавабы бүтүн һәгигәтләри ачыгча көстәрән тарихи сәнәдир.

Чавабда билдирилдији кими, бу дөвләтләр јалһыз ермәһиләри дејил, императорлуға табе олан бүтүн диқәр халглары, һәтта мүсәлманлары да үсјана тәһрик етмәк чәһдләри көстәрмиш, буна бәзи јерләрдә мүвәффәг дә олмушлар.

Бу гаршылыглы иттиһамлардан сонра Дашнаксутјун комитәси дә Османлы һөкүмәтинә чаваб вермиш вә: *“Биз сиздән Русија, Инкилтәрә вә Франсија гаршы мүһарибә етмәәји, алманларла бирләшмәәји хаһиш етдик. Бизи ешитмәдиниз. Милләти мәһв етдиниз. Бу күһ вәтәһинизи хилас етмәкдә ачизсиниз, сон өлүм-дириһ чәкишмәси апарырыһыһыз”* кими сарсаг иттиһамлар ирәли сүрмүшдү.

Мәкәр Османлы дөвләтини дашнаклар идарә едирди? Вә белә бир вәзијјәт һансы тарихдә, дүнјаныһ һарасында көрүлмүшдү? Һәтта ермәһи тарихчиси Лео Тифлисдә 1915-чи илдә чап етдирдији әсәриндә бу вәзијјәтә тохунмадан кечә билмәјиб вә *“Көрүрүк ки, Дашнаксутјун дөвләт ичиндә дөвләт олмушдур. Дөвләтин али сијасәтинин идарә етмәк иддиасына галхмыш, Русијаныһ сијаси мәсләһәтчиси вәзијјәтинә чатмышдыр. Ермәһи милләти үчүн Алманија, Русија, Инкилтәрә бир дејилми?”* дәмәкдән өзүнү саһлаја билмәһишдир.

Түркијә мүһарибәјә башламасайды, мүһарибәһин сонунда түрк торпаглары, Истанбул вә Боғазлар руслара вериләркән, бу чәнаблар, әчәба, һансы тәрәфин түтәјини чалачагдылар?

Дашнакларыһ түркләрин сон өлүм-дириһ мүчадиләси етдикләри иддиасына кәлингчә, бу күһ о иддианыһ үзәриндән там 52 ил кечмишдир. Амма түрк милләти Һәлә мүстәгил вә гурурла јашамагдадыр.

Аллаһ инсанлары һагт јолдан азырмасын. Чүнки инсан бир дэфа јолуну азымы, күтләшдим, өзүнү итирдим, бундан сонра онун ислаһ олунамасы чох чәтиндир. Бу сәбәбдән дашнаклара "Аллаһ сизи ислаһ етсин" демәкдән савајы чарәмиз јохдур.

Инди ермәниләрә бә'зи суалларымыз вар:

Лорд Кромер ермәни милләтини баша салмаг вә өз планлары үчүн истифадә етмәк мәгсәдилә демишдир:

"Мүһарибәни төрәдән сәбәбләрән бири дә Ермәнистаны түрк бојундуруғундан гуртармагдыр".

Бу сөzlәрә нә дәрәчәдә инанмаг олар?

Инкиштарә бөјүк вәдләрә бә'зи әрәб лидерләрини Османлы дәвләтинә вә Халифәјә гаршы үсјана галдырмаға мүвәффәг олдур. Мүһарибәдән сонра бу вәдләрини нә дәрәчәдә јеринә јетирди?

Мүһарибә заманы бир тәрәфдән Шәриф Нүсәјнә вә оғланларына "Бөјүк Әрәбистан падшаһлығы", диқәр тәрәфдән дә сионист лидерләринә Фәләстинин вәд едилмәси мүһарибә дөврүндә руслардан әлә кечмиш сәнәдләрән өјрәнилмишди. Бу сәнәдләр Шәриф Нүсәјнә көндәрилмишди. О заман Шәриф Нүсәјнин инанмадығы бу мәсәлә мүһарибәдән сонра тәтбит едиләниләрә исбат олулмадымы?

Түркијәдә мүстәгил бир Ермәнистан гурулмасы һаггындакы Севр мугавиләси түрк милләти тәрәфиндән гәбул олунсајды вә дүнядакы бүтүн ермәниләр ораја кәлсәјдиләр, букүн о дәвләт Совет Иттифагына мәнсуб Ермәнистан Совет Сосиалист Республикасынын бир һиссәси олмајачагдымы?

Мүһарибәнин сонунда Гафгазда гурулмуш Федератив Гафгаз Дәвләтинин ("Мүстәгил Федератив Республика", — *редаксијадан*) дағылмасы илә јаранмыш мүстәгил Азәрбајҗан, Күрчүстан вә Ермәнистан Чумһуријәтләринин һәлә мүһарибәнин сонунда, һәм дә Советләр Бирлијинин ән ағыр вәзијјәти дөврүндә, Советләр Бирлијинә зорла бирләшдирилмәси бир һәгигәт дејилми?

Әкәр ермәниләр буну истәјирдиләрсә, нә үчүн бу күн Америкада, Франсада, Канадада, Ливанда, Суријада вә диқәр өлкәләрә јашајырлар?

Ермәнистан Республикасы мөвчуддур вә дүнядакы бүтүн ермәниләри гәбул едә биләчәк бөјүклүкдәдир.

Бу торпагларда һәтта 1920-чи илдә ермәниләр әксәријјәт тәшкил етмирдиләр. Ирэван ханлығы дејилән әрази Сәлчуг-

ларын идарә етдикләри гәдим бир түрк дәвләтинин торпаглары иди. Орада да ермәни әксәријјәти јалныз јерли әһалинин говулмасы, өлдүрүлмәси нәтичәсиндә јарадылмышды.

Ермәнистан Республикасы бу күн әксәријјәти ермәни олан, ермәниләрин дини мәркәзи Ечмиәдзини дә сәрһәдләри ичиндә сахлајан, ермәниләрин илк дәфа кәлиб јерләшдикләри өлкәдир.

"Биз мүтләг мүстәгил Ермәнистан истәјирик" дејәнләр үчүн һәр ан кедә биләчәкләри бир өлкә бу сурәтдә гурулмушдур.

Лакин нә ермәни комитәчиләри, нә дә онылары тәһрик едәнләрин нијјәтләри бу дејилди. О, бир кизли-чиркин нијјәтдир ки, анчаг сон 100 иллик тарихи өјрәнәниләр тәрәфиндән дәрһал сезилир.

Амма, кәлин тәқрар едәк. Күнәши өртмәк олмаз. Тарихи һәгигәтләр дә јаланларла әбәди олараг кизләдилмәз.

ГАФГАЗЫН ИШҒАЛЫ

Биринчи дүня мүһарибәсинин әввәлиндә түрк ордусуну дәјәринчә гијмәтләндирә билмәдикләрини мүтләфигләр Чанагала мәғлубијјәтиндән сонра дәрк едә билмишдиләр. Мүтләфигләрин Русијаја көмәк етмәмәләри нәтичәсиндә тәкләнмиш Чар Русијасынын чәтин вәзијјәтә дүшмәсинин вә ингилабын (Октјабр ингилабы) мүвәффәгијјәтинин әсас сәбәби мүтләфигләрин Чанагаладакы мәғлубијјәти олмушдур.

Ингилаб нәтичәсиндә Русијанын гәрб чәһәсиндә јерләшмиш ордусунда башлајан позутулуг Гафгаз чәһәсиндә дә өзүнү көстәрмиш, чәһәдәки рус гүввәләри тутдуғу јерләри ермәни вә күрчү гүввәләринин ихтијарына бурахараг кери чәкилмишдиләр.

Бу заман ермәни бирликләринин ишғал етдикләри шәһәр, гәсәбә вә кәндләрдәки түрк әһалисинә етдикләри зүлм, төрәтдикләри ғырғышлар вә инсанлыгдан кәнар вәһшиликләр һаггында бу күн белә һәјәчансыз јаза билмәк, охуја билмәк мүмкүн дејилдир.

Тарихи мәғлуматлар ермәниләрин онлара вәд едилән бөлкәдә мүстәгил Ермәнистан дәвләтини гурмаг үчүн бөлкәдәки мүсәлманлары тамамилә мәһв етмәк мәгсәдини күддүкләрини ашкар едир.

Русија (РСФСР, — *редаксиядан*) Халг Комиссарлары Совети дэ 13 январ 1918-чи илдэ Түркиядэ гурулачаг ермэни дөвлэти һаггында гэрар вермишди.

Үч түрк корпусу бу гэрарын һәјата кечирилмәсинә мане олмаг үчүн сүр'әтлэ һәрәкәтә кечмишди. 13 феврал 1918-чи илдэ, Эрзинчан азад едилдији заман түрк әскәрләри дүңја тарихиндә көрүнмәмиш мәнфур бир вәһшилијин шаһиди олмушдулар. Сағ галмыш чох аз сајда түрк гадын, ушаг вә гочаларыны јандырмаг үчүн сәләрә долдурмуш, лакин түрк ордусунун ғыша, гара, ермәниләрин күчлү мугавимәтинә бахмајараг сүр'әтлэ ирәһиләјәрәк шәһәри алмалары үзүндән, ермәниләр бу вәһшилији һәјата кечирмәјә мачал тапмајараг гачмышдылар.

Түрк гүввәләри тәрәфиндән әсир кәтүрүлмүш әрзинчанлы бир ермәни Тигран Папазјан: *"3—5 күн дэ кетсәјди, комитәләрин алдыглары кәстәришә әсасән Эрзинчаны тамамилә јандырыб, бүтүн мүсәлманлары вә әсир әскәрләри өлдүрәчәкләриши, лакин буна вахт тапмадыгларыны"* сојутганлылыгла е'тираф етмишди.

Папазјанын бу е'тирафы јаландыр. Чүнки комитәчиләр бу истәкләрини кениш мигјасда һәјата кечирмишдиләр. Түрк ордусу Эрзинчана кирдији заман сағ галан түркләрин сајы чох аз иди.

Рус подполковники Твердохлебов өз мә'луматында:

"Эрзинчандан Эрзурума чәкилмәкдә олан ермәни бандалары јоллардакы бүтүн мүсәлман кәндләрини вә сакинләрини мәһв етмишләр..."

Ермәниләр Эрзинчанын харичлә әләг имканларыны бүтүн-лүклә кәсмиш вә бундан сонра бөјүк сајда әһалини сәләриндә јандырмашлар..."

Дикәрләри килсәјә долдурулараг јандырылмышды. Бундан башга, бомбаларла јени чүмә мәсјидини вә бәләдјә бинасыны учуртмушлар. Эрзинчан әразисиндә ермәниләр 500 мүсәлманы әл вә ајагларыны бағлајараг өлдүрмүшләр" дејәрәк һәгигәти сөјләмишди.

3 март 1918-чи илдә русларла бағланмыш Брест-Литовск сәзишнә әсасән 1877-чи ил мұһарибәсиндә зәрәрин өдәниши кими Русијаја верилән шәрг вилајәтләри Түркияјә гајта-рылачаг, һүдудларда, бөлкәдә јашајан халгын арзусуна көрә (плебисит) тә'јин едиләчәкди. Лакин рус ингилабындан сонра Гафгазда гурулан Федератив Гафгаз Дөвләти Брест-Литовск

сәзишини гәбул етмәди, Османлы дөвләти исә бу сәзишә көрә Гарс-Әрдәһан вә Батумун дәрһал азад едилмәсини тәләб етди.

Һәр ики тәрәфин нұмајәндәләри Трабзонда топландылар. Түрк ордусунун белә сүр'әтли һәрәкәти гаршысында кенерал Андраникин командалыгындакы ермәни гүввәләри шәрг бөлкәсиндә јашајан түрк әһалисини өлдүрәрәк плебиситдә онларын чохлуг тәшкил етмәмәси үчүн әлләриндән кәләни едирдиләр.

Лакин түрк ордусу да ирәһиләдикчә әлләринә кечән силаһ, сурсат, гйда вә кејим еһтијатларындан истифадә едәрәк һәрәкәти даһа да сүр'әтләндирмини вә 11 мартда Илычаны, 22 мартда Эрзуруму азад етмишди. Совет һөкүмәти Брест-Литовск сәзишини гәбул етмишди.

Түрк ордусунун һәрби әмәлијатлары давам етмин, 2 апрелдә Батум, 3 апрелдә Сарыгамыш, 25 апрелдә Гарс азад едилмишди. 15 мајда Күмрү азад едилдикдән сонра ермәниләр сүлһ мугавиләси бағлајараг Ирәван вә Ечмиәдзинин түрк гүввәләри тәрәфиндән ишғалынын гаршысыны алдылар.

13 апрелдә Федератив Гафгаз Дөвләти руслардан ајрылмыш, 27 апрел 1918-чи илдә Халг Комиссарлары Совети Ленин вә Сталинин имзасы илә јени бир гэрар чыхарагаг Истанбулун руслара верилмәси вә Түркиядә Ермәнистан дөвләтинин гурулмасы һаггындакы сәзиш вә гэрары гүввәдән дүшүмүш һесаб едикләрини билдирмәклә, Русија мүсәлманларыны һәмрәј'лијә чағырмышдылар.

11 мај 1918-чи илдә Османлы дөвләти вә Федератив Гафгаз Дөвләти нұмајәндәләри Батумда көрүшдүләр. Лакин бу дөвләти тәшкил едән милләтләрин бир-бирилә јакынлыглары мүмкүн дејилди. Белә ки, 26 мајда Күрчүстан, 28 мајда Азәрбајҗан вә Ермәнистан мүстәгилликләрини е'лан едәрәк демократик чүмһуријјет олдылар.

Ермәниләрә Көјчә көлү әтрафында 10.000 км²-лик әрази верилмәси шәртилә, 3 ијун 1918-чи илдә Батум мугавиләси имзаланды.

Бундан сонра Гафгазы ишғал едән инкилис гүввәләрилә мұһарибә башламышды. Түрк гүввәләри 12 ијунда Хој, 31 ијунда Урмијә, 18 августда Тәбриз вә 15 сентјабрда Бакыны азад етмишди.

Лакин мұһарибәнин әләјһимизә олан башлыча сәбәбләри вә мүттәфигләримизин сүлһ тәләби гаршысында 30 октјабр 1918-чи илдә Мудрос сүлһ мугавиләси имзаланмышды.

Бу сүлһ мугавиләсинин тәләбләринә әсасән түрк ордусуна әввәлчә Ираны, даһа сонра Гафгазы тәрк етмәси вә 1914-чү ил сәрһәдләринә чәкилмәси әмри верилмишди.

Эввалки сөһбәтләримиздә Биринчи дүнја муһарибәси дөв-
рүндә түрк-ермәни мунасибәтләри, үсјанлар, көчүрмә гануну вә
бунларын нәтичәси һаггында ғыса мә'лумат вермәјә чалышдыг.
Инди дә бу муһарибәнин сонунда Мудрос сүлһ мутавиләси илә
башлајан сијаси вә һәрби шәртләр алтында кечән түрк-ермәни
мунасибәтләри һаггында ғыса мә'лумат вермәјә чалышачағыг.

Шәрг чәһәси

30 октябр 1918-чи илдә бағланмыш Мудрос сүлһ
мутавиләсинә көрә түрк ордусу чәнуб-гәрби Ираны вә Гафгазы
тәрк етдији заман, артыг Гафгазда мүстәгил Азәрбајҗан,
Күрчүстан вә Ермәнистан чүмһуријәтләри мөвчуд иди. Ајрыҗа
Батум, Аһысха, Әрдәһан бөлкәсиндә дә Ачар Шура һөкүмәти
гурулмушду.

Түрк ордусунун 1914-чү ил сәрһәдләринә чәкилмәси вахты
көзләнилән ермәни һүчүм вә вәһшиликләринә гаршы мал вә
чанларыны горумаг зәруријәтиндә галан мүсәлман вә түрк
чохлуғунун јашадығы јерләрдәки халг дәрһал ајры-ајры әрази
шура идарәләри гурулар. Бунлардан ән әһәмијјәтлиләри:
мәркәзи Гарсда олан Шимали-Гәрби Гафгаз Мүвәггәти
Һөкүмәти илә Нахчыван Шура һөкүмәти иди. Түрк ордусу бу
јерләри тәрк етдикчә, ермәниләр Күмрү вә Ечмиәдзин
бөлкәләрини, Арлачајы, Аразбоју әразиләри вә Игдыр
бөлкәсини сәрһәд-ләримизә јахын јерләринә гәдәр ишғал
етдиләр.

1914—1918-чи илләрдә Биринчи дүнја муһарибәсиндән
мүтгәфигләрилә бирликдә мәғлүб чыхан Османлы император-
луғунун парчаланмасы вә бөлүшдүрүлмәси Антанта дәвләтләри
арасында муһарибәнин гуртармасы заманы гәрара алынмыш,
гануниләшдирилмәси исә Парисдә топланан Сүлһ конфран-
сыннын өһдәсинә бурахылмышды.

Антанта ордулары сыраларында түрк ордусуна гаршы
вурушдуғларыны вә ган төкдүкләрини иддиа едән ермәниләр,
Османлы императорлуғунун мирасындан пәј алмаг вә "Бөјүк
Ермәнистан" гурмаг арзусу илә Парис Сүлһ конфрансында
рәсмән иштирак етдиләр.

Ән эввәл 26 феврал 1919-чу илдә милли ермәни һеј'әтинин
башчысы Поғос Нубар, ондан сонра да Ермәнистан
Чүмһуријәтинин назири А.Аһарунјан ермәниләрин тәләбләрини

ирәли сүрдүләр. Бу, Гафгаздан Аралыг дәнизинә гәдәр узанан,
Анадолунун јарысы гәдәр бир әразидә "Бөјүк Ермәнистан"
гурмаг арзусундан ирәли кәлән тәләб иди.

Ечмиәдзин католикослуғу тәрәфиндән Антанта дәвләтләри
јанында вәкил едилмиш Поғос Нубар 26 феврал 1919-чу илдә
јекун олараг бунлары демишди:

*"... ермәни көнүллүләринин франсыз гүввәләринин јары-
сыны тәшкил етдијини, Гафгазда Русија императорлуғу орду-
сунда 150.000 ермәни олдуғунун вә 40.000 ермәни көнүл-
лүләринин Назарбеков комитәсиндә ермәни вилајәтләринин
гуртулмасында иштирак етдикләрини... Түрк ордусуна гаршы
вурушараг 6 вилајәтин, Киликијанын вә Мараш санчағынын
түрк бојундуруғундан азад едилиб Антантанын һимәјәсинә
вердикләрини... мутабилиндә мүстәгил Ермәнистан гурулма-
сыны истајирик".*

Белә иддиаларла Ермәнистан Чүмһуријәтинин назири дә
чыхыш едәрәк бәјағы тәләбләр ирәли сүрмүш, буна әлавә
олараг да, Ермәни Патриархијасы да Парис конфрансына бир
меморандумла мұрациәт едәрәк ермәни әһалисинин сајы
һаггында үјдурма мә'лумат вермиш, 1882-чи илдә Түркиядә
2.600.000 ермәнинин мөвчуд олдуғуну, 1912-чи илдә исә бу
рәғәмән 2.100.000 гәдәр азалдығыны сөйләмишди.

Тамамылә үјдурма олан бу рәғәмләрә вә иддиалара гаршы
Османлы һөкүмәтинин дә өз мөвгеји вә дәлилләри вар иди.
1919-чу илин 12 февралында Баш назир Тевфик пашанын
бөјүк дәвләтләрә вердији нотада дејилпирди:

*"Бә'зи ермәни даирәләриндә ирәли сүрүлән вә Гафгаздан
Киликијаја гәдәр узанан Бөјүк Ермәнистанын гурулмасы
ағласыгмаз вә гејри-мүмкүн бир хәјалдыр.*

*Бу әразидә јашајан 5 милјондан чох мүсәлманы бир нечә јүз
мин ермәнинин ихтијарына табә етмәк кәләчәкдә гарышыг-
лығлара, чарпышмалара сәбәб олачагдыр.... Рус коман-
данлығынын мә'луматларынын исбат етдији һәгигәтләрә истинад
едәрәк көчүрмәдән эввәл рус ордусу шәрг вилајәтләрини истилад
етдикдән сонра ермәни бандалары һәмин әразидә јашајан
мүсәлманлардан 1.000.000-дан чохуну вәһшичәсинә өлдүр-
мүшләр.*

*Бүтүн мәмләкәт рус ордулары вә хусусилә ермәни бандалары
тәрәфиндән сон дәрәчә эзаб-эзијјәтә дүчар олмушлар вә бу күн
учурулуб-јандырылмамыш вә талана мә'руз галмамыш бир
гәсәбә вә кәнд галмајыб. Ермәни һиссәләри Гафгазда ишғал*

етдиклери јерлөрдө мүсөлманлара гаршы бу чиркин һәрәкәт-
ләрини давам етдирмәкдәдиләр.

Әһалисинин әксәријјәти мүсөлман олан вилајәтләрдә
Османлы идарәси алтында суверен вә азлыг һагларынын
сахланылмасы вә мүдафиәси тә'мин олуначагдыр. Бу тәгдирдә
вилајәтин әһалисидән олан бүтүн мүсөлман вә ермәниләр
јенидән ораларда јерләшә биләчәкләр.

Гафгаз Ермәнистан Чумһуријјәтинин кенишләндирилмәси
анчаг Түркіјәдән Гафгаз торпагларына гачмыш вә Османлы
һөкүмәти тәрәфиндән Биринчи дүнја муһарибәсинин әввәлиндә
Зор санчағына көчүрдүлмүш ермәниләрин јерләшиб-јашајачаг-
лары гәдәр олмалыдыр. Бу тәгдирдә Ермәнистан Чум-
һуријјәтинин көһнә вә јени торпагларында јашајан мүсөлманлар
Османлы һөкүмәтинин сәләһијјәти алтындагы торпаглара
јерләшдириләчәкләр. Османлы һөкүмәти бу ики тәклифдән
икинчисини мәгсәдәүјгүн һесаб едир".

Лакин Османлы һөкүмәтинин тәклифи гәбул олунмамыш вә
сүлһ сәзиши бағланмамышды.

Чүнки, әсәс мәгсәд Түркіјәни парчаламаг иди. Инкилтәрә вә
Франса башга мүсөлман милләтләринә өрнәк олачаг бир
Түркіјәни көрмәк истәмирдиләр. Гурмаг истәдикләри планла бу
мәгсәдләрини һәјата кечирмәјә чалышырдылар. Анчаг бунун
үчүн әлверишли имканлар әлдә едә билмәдиләр. Ермәниләр
тәрәфиндән едилән мурачиятләри тәдтиг етмәк үчүн Инкилтәрә,
Франса вә Јунаныстан нумәјәндәләри топландылар. Ермәни
нумәјәндәләри Поғос Нубар, Аһарунјан вә кешиш Завен дә бу
мәчлисдә иштирак едирдиләр.

Инкилисләр ермәниләрин истәкләрини мүдафиә етмәклә
јанашы түрк торпагларындан онлара вериләчәк јерләри
кичилдәрәк белә бир гәрар гәбул етмишдиләр:

Ван вилајәти (Һаккари истисна олмагла), Битлис вилајәти
(Сиирт истисна олмагла), Дијарбәкир вилајәти (Палу истисна
олмагла) вә Эрзурум вилајәти (Эрзинчан истисна олмагла) илә
дәниздән чыхыш јолу кими Трабзон вилајәтинин Ризә санчагы.

Истисна кими көстәрилән торпагларда да ајрыча бир
"Күрдүстан дәвләти" гурмаг арзусуну күдүрдүләр. Бунунла белә
бу гәрар ермәниләри разы салмамышды. Белә ки, Ирәвандә
топланан Ермәни Милли Шурасы Инкилтәрәјә гаршы чох сәрт
бир тәнғидлә чыхыш етмишди.

Беләликлә, Шәрги Анадолуда бир Ермәнистан гурулмасы вә
онун сәрһәдләри мәсәләси бу јығынчагда һәлл едилмәдикдә, бу

ишин һәлли АБШ-ын о заманкы президенти Вилсона һәвалә
олунду.

Президент Вилсон Ермәнистан үчүн даһа бөјүк әрази
ајрылмасыны лаһијләндирсә дә, бу иш баш тутмамышды.
Чүнки Америка кенералы һарбуртун башчылыг етдији һеј'әт
1919-чу илин сентјабр вә октјабр ајларында бүтүн Шәрги
Анадолуну кәзмиш, лакин һеч бир јердә ермәниләрин топлум
һалында јашадыгларына тәсәдүф етмәмишди.

Ермәниләрин о замана гәдәр бәһанә етдикләри гырғынлардан
да һеч бир из јох иди. Әксинә, ермәниләр Ирәван вә Гарс
бөлкәләриндә јенидән кениш гәтләр вә көчүртмә фәалијјәтинә
башламышдылар. Кенерал һарбурт Эрзурумда апардығы
јохламалар заманы ермәниләрин шәһәрин анчаг онда бири гәдәр
кичик бир мәнәлләсиндә јашадыгларындан вә она мувафиг
кичик бир гәбиристанлыгдан башга ермәни иддиасына һагт
верәчәк бир излә растлашмамышды.

Эрзурумда Эрзурум вә ермәни тарихи һагтында верилән
изаһаты динләјән кенерал һарбуртун һеј'әтини бәләдијјә рәиси
Закир бәј пәнчәрә гаршысына чағырага ики бөјүк мәзарлыглар
(Кәз вә Кавак) көстәрәрәк:

—*"Булар түрк гәбиристанлыгларыдыр, шәһәрин башга
јерләриндә булардан он гат чох түрк гәбиристанлыглары да
вар. Инди јахшы бахын. Орада әтрафы һасарланмыш кичик
бир гәбиристанлыг вар. О, ермәни гәбиристанлыгыдыр. Инди
ермәниләрини, түркләрини чох гырылдығы сизә ајдын
олдumu?"*

Ермәниләр өз өлүләрини јемәдиләр ки" демишди.

Кенерал һарбурт һәм алдығы чаваб, һәм дә кетдији јерләрдә
көрдүјү һәгигәтләр чәрчивәсиндә Америка сенатына вердији
16.10.1919-чу ил тарихли мә'луматында көрдүкләрини вә даһа
әввәл түркләр әлјһинә верилән мә'луматлары ајдынашдыр-
дыгдан сонра: *"Гара дәниздән Ирана гәдәр әразини кәздик.
Лакин ермәни мә'луматларыны тәсдиг едәчәк һеч бир шәј
ташмадыг"* демишди.

Бу сәбәбдән дә Америка даһа ермәниләрә мандат вермәји
имкансыз һесаб етмишди. Истәр Лондон, истәрсә президент
Вилсон тәрәфиндән апарылмыш тәдғигатлар вә верилмиш
гәрарлары нәзәрә алмадан Гәрбин дәвләт нумәјәндәләри
ермәниләрин тәблиғаты вә Европа гәзетләринин бә'зи әсассыз
јазыларына истинад едәрәк гәрар верә билмәјәчәкләрини
көстәрмишдиләр.

Бундан эввал да билдирдиџимиз кими, түркләр бу торпагларын һеч бирисини ермәниләрдән алмамьшдылар. Үстәлик, түркләр бу торпаглары алдыглары заман, дағыныг, парчаланмьш, мұхтәлиф дәвләтләр вә бәјликләрин итаәтиндә мұшкүл вәзијәтдә олан ермәниләри онларын зүлмүндән гуртармьш вә 600 ил раһат вә әмин-аманлыг ичәрисиндә инкишаф етмәјә шәраит јаратмьшдылар. Һеч бир јердә вә һеч бир заман ермәни әһалиси әксәријјәт тәшкил етмәминдир. Гејд етдиџимиз кими, дава Түркијәнин парчаланмасы давазы иди.

Ермәниләрин Киликија һагғындакы истәкләринә гаршы Франса нүмәјәндәләри Искәндәрүн вә Киликија илә бағлы Франсанын тарихи рол ојнадығыны кәстәрмиш вә онун бу һүгутунун танынмасыны тәләб етмишдиләр. Бунула јанашы онлар ермәниләри әзизләмәкдән дә кери галмырдылар.

6 ијул 1920-чи илдә Османлы һөкүмәтинә Франса баш назири вә харичи ишләр назири А.Милјеран чаваб олараг буңлары дөмишди:

"Мүттәфигләр Түркијәнин башга милләтләр үзәриндә һекәмондлуғуна артыг сон гојмағы гәрәра алмьшлар.... Сон 20 илдә ермәниләр ешидилмәмиш вәһшиликләрдә өлдүрүлмьшләр... ағласымаз бәһанәләрлә 800 мин киши, гадын, ушаг өлдүрүлмьш вә 200 мин јунан вә ермәни вәтәнләриндән сүркүн едилмишләр. Бу сәбәбдән мүттәфиг дәвләтләр түрк чохлағу олмајан әразиләри түрк нәзарәтиндән гуртармағы гәрәра алмьшлар..."

Франсызын дедији 800 мин ермәнинин өлдүрүлмәси факты ејнилә Османлы сәдрәзәми (баш назири) дамад Фәрид пашанын һеч бир фактла әсасландырылмамьш, јалньз әввәлки һөкүмәтә гара јахмаг мәгсәди илә Османлы Бөјүк Мәчлисиндә етдији рәсми мә'лумата әсасланыр вә Османлы баш назиринин бу мә'луматы иди Франса баш назири тәрәфиндән сәнәд кими истифада олунурду.

Бир түрк баш назири ки, өзүндән әввәлки игтидары исләмәк үчүн ермәниләрин вә онлары мұдафиә едән харичиләрин кәстәрдикләри рәғәмдән даһа артыг ермәнинин өлдүрүлүјүнү демәкдән чәкинмәмиш вә дүшмән дәјирманына су төкдүјүнү дүшүнмәмишдир...

... Дамад Фәрид паша истиглал мұһарибәси дөврүндә бундан да бөјүк сәһвләр етмиш вә нәһајәт мәмләкәтә хәјанәт дәрәжәсинә чатмьшдыр.

Бу дөврдә бир тәрәфдән мұзакирәләр давам едәркән, диқәр тәрәфдән шәрг һүдудларында ермәниләр топланараг күч јығыр вә вахташыры түрк кәндләринә бастыңлар едирдиләр.

Бу әснада да мүттәфигләрин јардымы илә јунан ордусу Измирә чыхарылмьшды. Гафгазда гурулмуш ермәни дәвләти исә болшевик ордуларына гаршы дөјүшән Деникин ордусуна тәрәфдар чыхыр вә јени гурулмуш болшевик Русијасына гаршы бир чәбһә ачмьш кими көрүнүрдү.

Лакин мүстәгил ермәни дәвләтинин ән зәиф чәһәти ишғал етдији бөлкәдә, һәтта Ирәвандә азлыг тәшкил етмәси иди. Чар Русијасынын 1914-чү ил статистикасына көрә Гарсда әһалинин јалньз јүздә ијирми бешини ермәниләр тәшкил едирдиләр. Ирәвандә да ејни илә јүздә ијирми бешини ермәниләр, јүздә алтмьш алтысыны мүсәлманлар тәшкил едирдиләр. Нахчыванда исә түрк-мүсәлман әһалисинин сајы јүздә сәксән икинни тәшкил едирди. Гарс, Әрдәһан вә Батум санчагларында 1918-чи илин ијул ајында кечирилмиш плебиситдә 28.000 христиан, 300.000 түрк-мүсәлман иштирак етмишди.

Күмрү, Ирәван вә Көјчә көлүндән шәргдәки бөлкәдә ермәниләрин сыхлығыны сахламаг јалньз сонрадан Түркијәдән көчән 200 минә гәдәр ермәнинин орадан говулмуш мүсәлманларын јашадыглары кәндләрә јерләшдирилмәси сајәсиндә мүмкүн олмушду. Тәбиидир ки, бу вәзијәтин гаршысында дашнакларын бүтүн сәјләри бу бөлкәдә ермәни сыхлығыны сахламаг үчүн мүсәлман ғырғыныны давам етдирмәкдән ибарәт олмушду.

Мудрос сүлһү, Лондону вә Вилсонун гәрарлары ермәниләрә верилмәси нәзәрдә тутулан Шәрги Анадолу вилајәтләриндә әксәријјәти тәшкил едән түркләрин күчлү наразылығы илә гаршыланмьшды. Түркләрин ишғал етмиш олдугу вилајәтләри тәрк едиб 1914-чү ил сәрһәдләринә чәкилмәләриндән сонра, инкилисләр Гарс вә онун әтрафыны ермәниләрә тәслим етмишдиләр.

Бунула јанашы, Әрзурумда мүттәфигләрин һөкүмәтләрини мә'луматла тә'мин едән инкилис подполковники Роулинсон 15-чи корпусун силаһларыны сүлһ гануңларына әсасән топламаға чалышырды.

Бу икитәрәfli чалышмалар бир күн ермәниләрин инкилисләр тәрәфиндән Әрзурума да кәтирилә биләчәји еһтималыны јаратмьшды. Ермәни истиласынын нә демәк олдугуну чоһ ачы

бир шәкилдә јашамыш халг, бир дә белә бир истилаја мә'руз галимамаг үчүн мүҗадиләдән башга чарә олмадығыны аламышды. Бу дүшүнгә тәрзи, мәмләкәти ермәниләрдән горумаг үчүн дөјәрли бир мә'нәви гүввә мәнбәји олмушду.

Ермәниләрә көмәк етмәк истәјән инкилисләр муттәфигләрин көстәришләринә әсасланараг, түрк ордусунун әлиндәки силаһ-лары, сурәт анбарларыны вә топларын чахмагларыны јығыб Гафгаза апармаға башламышдылар. Халг буна мане олмаг үчүн әскәрләрлә бирликдә гатарлара һүчум едиб јығылмыш силаһлары кери алараг дағлара апармышлар. Даһа сонра бу силаһлар ордунун вә халгын силаһландырылмасы үчүн истифадә едилмишдир.

Инкилис подполковники Роулинсон бу барәдә Казым Гарабәкир пашаја јаздығы сәрт бир е'тираз мәктубуна лазыми шәкилдә җаваб алмышды. Силаһлар исә инкилисләрә гәјтарыл-мамышды.

Вәзијәтин кетдикчә даһа да писләшдијини көрән инкилисләр, бу заман күрдләрлә әлагәјә кириб ермәниләрдән башга түркләрә гаршы јени бир гүввә дә чыхармаг истәмиш-диләр, лакин рус-ермәни истиласынын нә олдуғуну әввәлчәдән көрмүш күрд бәјләри вә гәбиләләри буна разылыг вермәјәрәк түркләрлә бирликдә мүбаризә етмәк гәрарына кәлмишдиләр.

Бу заман бүтүн Анадолуда мылти шүүр вә ишғала гаршы мугавимәт арзусу җанланмыш, Биринчи дүңја муһарибәси заманы дөјүш габилитјәтини, силаһ вә сурәтыны итирмиш, дағылмыш кичик түрк ордусу һәр күн Истанбулдан вә башга јерләрдән Анкарада топланан гүввәтли бир забитләр бөлүјүнүн бачарығы сәјәсиндә гыса заманда тәшкилати бир һала кәтирилмишди.

15 корпус команданлығы 15 ијун 1920-чи илдән е'тибарән Шәрг җәһәси команданлығы адыны алмыш вә һүчума һазырланмышды. Лакин бу заман Русија Совет Чүмһуријәти харичи ишләр комиссары Чичеринин имзасы илә Түркия Бөјүк Милләт Мәҗлисинин сәдри Мустафа Камал пашаја јазылмыш бир мәктуб бу һүчумун бир мүддәт тә'хирә салынмасына сәбәб олмушду.

Совет һөкүмәти бу мәктуб илә "түркләрә иш бирлији, силаһ вә пул илә көмәк едәчәкләрини вә Түркия сәрһәдләри мәсәләсинин Түркиянин истәдији шәкилдә, сүлһ јолу илә һәллинин мүмкүн олдуғуну" билдирәрәк һүчумун бир мүддәт

кечикдирилмәсини хаһиш етмишди. Вәзијәт Назирләр Шурасында музакирә едилмиш вә русларла кечирилчәк көрүш-ләрә гәдәр һүчумун тә'хирә салынмасы гәрара алынмышды.

Бу дөврдә Гафгазда бөјүк һадисәләр баш верирди. Бир тәрәфдән инкилисләр ајры-ајры јерләри ишғал едир, диқәр тәрәфдән дә болшевик рус һәрби һиссәләри Гафгазда гурулмуш дөвләтләри бир-бир өз һакимијјәтләри алтына алырды. Бу заман Совет һөкүмәти Күрчүстан вә Ермәнистанла сүлһ данышығы вә достлут мугавиләси бағламаг үчүн фәалијјәтә башламышды.

Инкилисләрә кәлингә, онлар күрчү вә ермәни силаһлы гүввәләринин көмәјилә рус болшевикләринин Гафгазы зәбт етмәләринин гаршысыны ала билмәјәчәкләрини алајараг, кери җәкилмәк мәҗбуријјәтиндә галмышдылар.

Ермәниләр исә бир тәрәфдән болшевикләр, диқәр тәрәфдән дә бөлкәдәки түрк гүввәләри, хүсусилә түрк әһалиси илә даим дөјүш вәзијјәтиндә идиләр.

Бу заман Анкара һөкүмәти Москва илә тәмаса кирәрәк Шәрг җәһәсиндә вәзијјәти дүзәлтмәк истәјирди. Бунун үчүн бир түрк нүмајәндә һеј'әти Москваја кетмишди.

Түркләрдән әввәл Москваја ермәни нүмајәндә һеј'әти дә үз түтмүш вә русларла онларын арасында мугавилә имза-ланмышды.

Москвада түрк нүмајәндә һеј'әти илә апарылан данышыг-ларда руслар Муш вә Битлис вилајәтләринин ермәниләрә верилмәсини тәклиф етмишдиләр, лакин Бөјүк Милләт Мәҗ-лиси һөкүмәти бу тәклифи гәбул етмәјәрәк Шәрг җәһәси рәһбәрлијиндән җәһәдәки вәзијјәт һаггында мә'лумат вермәсини тәләб етмишди.

13 сәнјабр 1920-чи илдә Олту бөлкәсиндәки ермәниләр түрк гүввәләринә һүчум етмишдиләр. Бүтүн бу һадисәләрлә әлагәдар Бөјүк Милләт Мәҗлиси һөкүмәтинин 20 сәнтјабр 1920-чи ил тарихли гәрары әсасында Шәрг җәһәсиндә бүтүн сәрһәд боју һүчума кечмәк вә ермәни мәсәләсини бирдәфәлик һәлл етмәк гәрары верилмишди.

Җәнуб җәһәси

Мудрос мугавиләсинин мүддәаларына көрә ишғал едилмиш җәнуб вә җәнуб-шәрг Анадолу бөлкәси дә гыса бир заманда еһтирасларын гызышдығы јерә җеврилмишди. Түрк, әрәб, күрд,

чэрказ, ермэни, суријалы, калдани вэ бир гэдэр дэ авроналынын јашадыглары бу бөлкэдэ, бөјүк бир эхсэријјэти тэшкил едэн түрклэрин һаглары вэ сәләһијјэтлэри әллэриндэн алындығындан, диқэр халгларын һәр бири ајры-ајры тәмән-налар, истәкләр арзусунда идиләр. Бир түрк вәтәни олан бу бөлкә, санки силаһа сөјкәнән бир һүтути гәјдә-ғанунун јарадылмасыны истәјирди.

Бу һадисәләрлә әләгәдәр Америкадан Аданаја мүхтәлиф дин, дил вэ иргләрә мәнсуб халгларын нүмајәндәләрини топлајараг Адананын идарәси һагғында онларын фикирләрини өјрәнмәк үчүн нүмајәндә һеј'әти көндәрилмишди. Бу сорғудан белә бир нәтичә алынмышды:

1. Түрк нүмајәндәләри Адананын Түрkiјә Чүмһуријјәтиндә сахланмасыны истәдиләр.

2. Ортодокс вэ католик ермәниләр Франса һимајәсиндә бир Ермәнистан гурулмасыны тәләб етдиләр.

3. Эрәбләр Киликијанын Франса һимајәсиндә Суријаја бирләшдирилмәси тәклифини ирәли сүрдүлсә дә, комиссия башчысы:

— Суријалылар Франсаны истәмирләр, бу һалда нә едәчәксиниз? дедикдә,

Эрәбләр Киликијада ермәни һакимијјәтинә разы олмадыгларыны билдирдиләр.

4. Православ јуанлар вэ латынлар (Түрkiјәдә јашајан католик јуанлар өзләрини белә адландырылар, — *редаксијадан*) Франса һекемонлуғуну истәдиләр.

5. Ливанлы католикләр Суријаја вэ калданиләр Франсаја үстүлүк вердиләр.

Комиссија Киликија вэ Ермәнистан үзәриндә америкалыларын имтијаз һаггынын танынмасыны гәрарлашдырды. Лакин президент Вилсонун вэ Америка банкирләринин разылығына бахмајараг, Америка Конгреси бу тәклифи рәдд етди.

Бу бөлкәдә мүсәлманлар әһалинин 70 фаизини, ермәниләр 20 фаизини, јуанлар вэ диқэр үнсүрләр 6-7 фаизини тәшкил едирди.

Бу вәзијјәтә көрә бир плебисит апарылсајды, түрк идарәсини истәјәнлэрин үстүн кәләчәји шүбһәсиз иди. Лакин буна һеч лүзум јох иди. Түрк милләтинин әлиндән зорла алынмыш вәтәнин ајрылмаз бир һиссәсинин кәләчәји һагғында гәрар вермәјә һеч бир милләтин, дәвләтин һаггы ола билмәз.

Франсызлар Сурија вэ Адана бөлкәләрини ишғал етдикдән сонра, Адана бөлкәсиндәки түрк гүввәләри тәрәфиндән чох ағыр

вәзијјәтә салынмышдылар. Марашда вэ Урфада мәғлүб олан франсызлар буралардан кери чәкилмәк мәчбуријјәтиндә галмышдылар. Антедә чох чидди мүғавимәтә раст кәлдиләр. Торослар вэ Адана дүзәнлијиндә Гүввәји Миллијјәнин һүчүмлары франсызлары ағыр иткиләрә уғратмыш вэ Позантыда әһатәјә алынмыш франсыз баталјону бүтүнлүклә әсир алынмышды.

Әсасән Биринчи дүнја мүһарибәсинин ән ағыр јүкүнү дашымыш вэ мүһарибәдән усанмыш франсыз халгы мүһарибәјә зидд әһвали-руһијјәдә дүшмүшдү.

Франсызлар инкилислэри өз мәгсәдләринә мүвафиг вәзијјәт алмаларына мәчбур етмәк үчүн јеничә јарадылмыш Түрkiјә Милләт Мәчлиси һөкүмәти илә тәмас вэ көрүшмәнин кәрәклијини аңламышдылар.

Бу сәбәбдән франсызлар 1920-чи илин мај ајынын әввәлләриндә Түрkiјә Милли һөкүмәти илә көрүш вэ данышыглар үчүн јоллар ахтармаға башладылар. Әввәлчә Анкараја Истанбулдан бир мајор илә бир мүлки мә'мур кәлди. Буналарә көһнә Ван милләт вәкили һејдәр бәј гошулмушдү. Бу көрүшләрдә әсаслы бир нәтичә әлдә едилмәди. Мај ајынын сонларында кенерал Гуро адындан франсыз һеј'әти Анкараја кәлди вэ ијirmi күнлүк бир данышыглар апарылды.

Данышыглар заманы дөјүш һазырлыглары давам етдирилтирди. Суријанын саһил һиссәләри илә Адана бөлкәси вэ Анадолунун чәнубуну ишғал етмиш франсызлар һәлә Суријанын ишғалыны баша чатдырмамышдылар. Шамда Фејсәлин идарәси алтында мүстәғил бир Сурија краллығы вар иди. Һәләб, Һәма, Һомс кими шәһәрләр дә бу һөкүмәтин идарәси алтында идиләр. Сонрадан франсызлар Суријаны тамамилә ишғал етмиш вэ крал Фејсәл Авропаја гачмышды.

Данышыглар заманы франсызларын Адана бөлкәсиндә күддүкләри мәгсәдләр:

Истанбул һөкүмәтинә һәмизәдликләрини гәбул етдирдикләри вали вэ мә'мурлар васитәси илә халг милли һәрәкәтини дајандырмаг, ермәниләрлә бирликдә халгы әсарәт алтында сахламаг, ишкәнчәләрин тәтбигинә ичазә вермәк, ишғал олунмуш јерләрин әһалисиндән онларын франсыз идарәсини истәдикләринә даир разылыг алмаг, әсир алдыглары түркләри падшаһ вә ја хәлифәјә дүшмән кими гәләмә вериб бир чохларыны е'дам етдирмәк.

Бу әснада милли гүввәләр дә тәшкилатланманы баша чатдырмаг үзрә идиләр.

Шәрг чәһәси:

28 сентябр 1920-чи илдә сәһәр бүтүн чәһә боюнча һүчума башлажан вә сүр'әтлә ирәлиләјән түрк гүввәләри җаршысында ермәниләр јенә көһнә тактикаларына әл атараг, бүтүн дүнјаја түркләрин ермәниләри јенидән мәһв етмәк мәгсәдилә һүчума кечдикләрини јајыб фәрјада башламышдылар.

Һүчум башланмышды. Нәрәкәтин дурмадан давам етдирил-мәси һаггындакы Шәрг чәһәси команданлыгынын тәклифини Түркия Бөјүк Милләт Мәчлиси гәбул етмишди.

Гарс галасы һәм өз тәбии гурулушу, һәм дә руслар тәрәфиндән тикилмиш чох күчлү мүдафиә истәһкамы олдуғундан асанлыгга алына биләчәк јер дејилди. Бәлкәдә олдуғча гүввәтлери ермәни бирликләри вар иди.

Ермәниләрин һәм мөһкәмләндирилмиш мөвгедә јерләшмәси, һәм дә сәј чохлуғу вә силаһ үстүнлүјүнә sahib олмалары мутабилиндә, гошун бирләшмәләринин арзу вә идарә үстүнлүјү илә бәрәбәр билик, гәјда-ғанун вә вичдан күчүнә күвәнән Шәрг чәһәси команданлыгы Гарс галасыны стратежи бир маневр илә тәслим етмәк үчүн әкс-һүчума кечди.

Бу план мүвәффеҗијәтлә нәтичәләнмиш, ермәни гүввәләри мөвгәји тәрк едиб Күмрү истигамәтиндә керә чәкилмишдиләр.

Түрк ордулары Гарса кирдикләри заман, орадакы јетим ермәни ушағларыны һимајә едән Америка тәшкилатынын башчысы Едвард Фокс Истанбулдакы Америка нүмајәндәси адмирал Бристола бу телеграмы көндәрмишди:

"Гарсдакы бүтүн америкалылар јахшыдырлар. Түрк ордусу биздән көмәк вә һимајәләрини әсиркәмир. Тәшкилаты әввәлки кими идарә етмәјимизә ичәзә верилмишдир. Түрк әскәрләри гәјда-ғануну муһафизә едиләр. Гырғын олмамышдыр".

Гарс вә бәлкәни керә алан түрк ордусунун орадакы бүтүн ермәниләри өлдүрдүјү һаггында дүнја халыларыны алдаданлара бу телеграмдан даһа көзәл бир чаваб ола биләрми?

3 ноябр 1920-чи илдә Күмрү истигамәтиндә түрк ордусу һүчуму давам етдирди. Ермәниләр артыг вәзијәтин чыхыл-мазлыгыны көрүб бүтүн сүлһ шәртләрини гәбул едәрәк, Күмрүдә сүлһ мугавиләси бағламаг үчүн көрүшмәји тәклиф етдиләр. Мугавилә 3 декабр 1920-чи илдә имзалаңды. Мугавиләјә көрә Гарс вилајәти, Игдыр вә Дузлуча Түркия

һимајәсинә верилмиш вә сәрһәд кими индики Түркия Чумһуријјәти илә Советләр арасындакы сәрһәд тәсдиг едилмишди. Лакин бу мугавиләдән бир күн сонра Русијанын сәји илә Совет Ермәнистаны һөкүмәти гурулмуш, дашнак үсули-идарәси ләғв едилмишди. Бу сәбәбдән Күмрү мугавиләси гүввәсини итирмишди.

Әввәзилдә, әввәлчә Совет Русијасы илә Москва мугавиләси, даһа сонра Гарсда Түркия илә Зағафғазия республикалары арасында (Русијанын иштиракы илә) Гарс мугавиләси (13 октябр 1921) бағланды.

Бундан сонра да Гафғазда сүлһ вә әмин-аманлыг тә'мин олунмады. Түркиядән Гафғазда кетмиш ермәниләр, Андрапкин башчылыгы алтында түркләрә диван тутуб зүлм етмәкдән чәкинмәдиләр.

СЕВР СҮЛҺ МУГАВИЛӘСИ

10 август 1920-чи илдә Севр сүлһ мугавиләси Османлы һөкүмәти тәрәфиндән гәбул олунмушду.

Бу мугавилә Османлы императорлуғунун парчаланмасы маһијјәтини дашыјырды. Императорлуг бөлүнмүш, дағдыл-мыш вә императорлуғун әсас халгы олан, о торпағлары әср-ләрчә ғылынчларынын вә әдаләтли идарәләринин һаггы олараг фәтһ етмиш түркләрә, демәк олар ки, һеч бир һүтүт верилмәмишди.

Мугавиләјә көрә, тарихиндә һеч бир күн да олса sahib олмадыгы Гара дәниз саһилләри вә әһалисинин анчаг 4,5%-и ермәни олан Трабзон белә ермәниләрә верилмишди.

Бу чүр әдаләтсиз гәрар гәбул олуна биләрдим?

Бир чох битәрәф харичи јазарларын вә ермәниләрин өзләринин әсәрләриндә Түркиядә ермәниләрин үмуми сајы 1.200.000 — 1.500.000 арасында көстәрилмишдир (ермәни баш кешини исә чох күлүнч бир рәғәм — 4 миллион ермәни олдуғуну көстәрмишди). Әксәријјәти Анадодула олмагла, бу ермәниләр бүтүн Османлы өлкәсинә јајылмышдылар.

Мә'луматлара көрә ермәниләрин сајынын түркләрә көрә нисбәти Эрзурумда 23%, Битлисдә 33%, Ванда 18%, Трабзонда 4,5% олмушдур. Бу бүтүн халгын анчаг 8,7%-дир.

Белә вәзијәтдә Севр мугавиләси әлбәттә ки, түркләр тәрәфиндән гәбул олунмамашы вә онлары силаһа әл атмаға мәчбур етмишди.

Биринчи дунја муһарибәсинин галибләри мәғлублар илә даһа инсафлы вә адил бир сүлһ јолу тутајдылар, нә түрк истиглал муһарибәси, нә дә ола билсин ки, Икинчи дунја муһарибәси баш вермәзди.

Тәбии ки, Османлы һөкүмәтинин гәбул етдији Севр мугавиләсини түрк милләти гәбул едә билмәзди вә етмәди.

ЕРМӘНИЛӘР ЛОЗАННАДА

Әһали вә әһали сыхлығы мугајисәсинә башламаздан әввәл, бир нечә чүмлә түрк-ермәни мүнәсибәтләрини рәсмиләшдирмиш Лозанна сүлһ мугавиләсинин кедишинә вә бунула бағлы бә'зи мулаһизәләрә һәср едәчәјик.

Јуналарын мәғлуб едилиб керијә, дәнизә төкүлмәләрилә битмиш түрк истиглал муһарибәси, 1 октјабр 1922-чи илдә Муданја мугавиләси илә нәтичәләнди. Тәрәфләр 28 октјабр 1922-чи илдә Лозаннаја чағырылдылар. Ермәниләр дә Лозанна сүлһ конфрансында иштирак етмәк үчүн мұрачиәт едиб, бә'зи тәләбләрини ирәли сүрдүләр.

Конфрансда бу мәсәләләр музакирә олуна заман, хүсусилә Венизелосун ермәниләр һаггында дедији сөзләрин мугавилиндә Түркия нумажәндә һеј'әгинин рәһбәри Исмет паша бунылары демшиди:

"М.Венизелосун бу сөзләри һәгигәтән тәәччүблүдүр. Өзләри Анадолуну истила етдикләри заман ермәниләри зорла силаһландырыб түркләрә гаршы вурушмаға мәчбур етмишләр. Авропадакы ермәни лидерләри бунула алағдар јуна һөкүмәтинә мұрачиәт етмиш, амма онлара әһмијјәт верилмәмишди. Муһарибәдән сонра да јуналар етдикләри вәһшиликләри ермәниләрин үстүнә атмишлар. Белә ки, дунјада ермәниләрин һалына ачымаға чүрәт едә биләчәк һөкүмәтләрин ән ахырынчысы, онларын фәлакәтә сүрүкләнмәсинә сәбәб олан һөкүмәт јуна һөкүмәтидир. Түркиядәки ермәниләрин түркләрә әсләр боју бәрабәр хошбәхт јашадыглары кими, бундан сонра да јашамалары үчүн һеч бир манеә јохдур.

Шәрги Түркиядә вә ја Киликијада түрк әксәријјәтинин тәшкил етмәјәнләр үчүн ана вәтәндән ајрыла биләчәк бир гарыш торпаг јохдур".

Лозаннада вәзијјәт дәјишмишди. Түркия нумажәндәләри әкәр Биринчи дунја муһарибәсиндә мәғлуб кими о муһарибәнин галибләри гаршысында олсалар да, әслиндә 3 ил сүрән истиглал

муһарибәсинин галибләри идиләр. Мұһакимәләриндә һүтути вә тарихи чәһәтдән дә һағлы идиләр.

Бөјүк дәвләтләрә кәлинчә, онлар ермәниләрдән Биринчи дунја муһарибәсиндә өз мәнфәәтләри үчүн истифада едәрәк, чохла вәдләр вермишдиләр. Амма инди вәзијјәт дәјишмишди. Даһа ермәниләр мұчадилә едәчәк, сүлһу тәһлүкәјә салачаг, јенидән муһарибә едәчәк вәзијјәтдә дејилдиләр.

Ермәниләр бу дәфә дә руслара мұрачиәт етдиләр. Лакин вәзијјәт һәр јердә ејни иди. Муһарибә гуртармыш, әввәлчә өзләри ермәниләри тәһрик вә тәшвиғ етмиш дәвләтләрин даһа ермәниләрдән көзләјәчәји бир шеј галмамышды.

Нәһајәт, 24 ијул 1923-чү илдә Лозанна сүлһ мугавиләси имзаланды вә бүгүнкү вәзијјәтдә гәбул олунду.

ӘҺАЛИ ВӘ ӘҺАЛИНИН СЫХЛЫҒЫ БАХЫМЫНДАН ЕРМӘНИ МУХТАРИЈЈӘТИ ВӘ ЈА ИСТИГЛАЛИЈЈӘТИ МӨВЗУСУНДА БИР ЕТҮД

Түркиядә јашајан ермәниләрин сајыны мұхтәлиф мәнбәләрдән алынмыш мә'луматлар әсасында кестәрдикдән сонра, һәмин рәгәмләрә әсасланараг мугајисә вә тәһлил етмәјә чалышачағы.

а) Бүтүн Османлы өлкәсиндә ермәни әһалиси:

Мәнбәләр вә илләр	Сајы
Басмачјан (1915)	2.380.000
Тоурнебизе (1900)	1.300.000
Л.Д.Контенсон (1913)	1.400.000
Инкилис Лунх (1901)	1.158.484
Кеворк Асланјан (1914)	1.100.000 (бүтүн Анадолуда)
	1.800.000 (бүтүн Османлы өлкәсиндә)
Баш кешиш Орманјан —	1.579.000
Алман папасы Лепсиус —	1.600.000
Марсел Леарт (1882; бу мә'лумат ермәни киләсәсиндән алынмышдыр)	2.560.000 (бүтүн Османлы өлкәсиндә)
	1.018.000 (јалныз Шәргдә)
Инкилис салнамәси (1912)	1.056.000
Франсыз Сары Китабы (1897)	1.475.000
Francis de Pressence (1895)	1.200.000
Османлы дәвләт статистикасы (1905)	1.294.851
	(бүтүн әһалинин 7%)

Г е ј д: Francis de Pressence "Revue des deux mondes" адлы әсәрә Түркијәнин һеч бир вилајәт, санчаг вә ја буचाғында ермәниләрн әксәријәтдә олдуглары кәстәрилмәмишдир.

б) Шәргдәки 9 вилајәтдә ермәни әһалиси вә мүсәлманлар:

	ермәни	мүсәлман
Проф. Вамберт (1896)	1.135.125	4.453.250
Тродер	726.750	3.902.625
Ролен Жакмен	1.330.000	
Гуно	838.125 (бүтүн әһалинин 8,7%)	

в) Жүстин Маккартијә көрә:

1912-чи илдә Анадолуда әһалинин бөлүм вә сыхлығыны кәстәрән хәритә мө'тәбәр мәнбәләрә әсасән һазырланмыш, һәгигәтән инандырычы бир тәдқиғат әсәридир.

Вандакы франсыз консулу Зарзечки 1914-чү илдә "Revue"дә (Парис) Түркијәдә 1.300.000, Русијада 1.100.000, Иранда 100.000, Америка, Мисир, Полша, Румынија вә Болгарыстанда 500.000 олмагла ермәниләрн үмүми сајынын 3.000.000 олдугуну кәстәрир.

Јухарыда мүхтәлиф гәрәзсиз вә ја даһа чох ермәниләри мүдафиә едән мәнбәләрин кәстәрдикләри рәгәмләрә көрә, ермәниләр үчүн мухтаријәт вә ја мүстәғиллик истәјән јахуд ортаја Вилсон принципләрини атанлардан сорушмағ истәрди: Түркијәнин һансы бөлкәси ермәниләр үчүн ајрыла биләр, һарада бир ермәни әксәријәти тә'мин олуна биләрди?

Бу суала биз чаваб вермәјәчәјик. 1896-чы илдә Франса парламентиנדә һанотаух тәрәфиндән верилән бу суала вә Франса Сары Китабында кәстәрилән чавабы сәһифәләримизә јазмагла кифајәтләнәчәјик.

"Әлимиздәки статистик мә'луматлара көрә бу күн Османлы вилајәтләриндә ермәниләр әһалинин үмүми сајынын 13%-ә гәдәрини тәшкил едир...

Јә'ни гысача десәк, бу вилајәтләрдә бир јер тапылмаз ки, орада бу бәдбәхт халғ һәгигәтән әксәријәтдә олсун вә орада мухтаријәтн тәшкил едилә биләчәји бир мәркәз олсун".

Бу фикри ејнилә 1878-чи илдә лорд Солсбери, 1894-чү илдә ермәниләрә дост олан мәшһур франсыз сәфири М.Т.Чамбон, 1913-чү илдә исә Роберт де Чанс дә сөјләмишдир.

Бу торпаглар үзәриндә ермәниләрн иддиаларына һеч бир әсас јохдур. Белә ки, әввәлчә билдирдијимиз кими, бу торпаг-

лары түркләр ермәниләрдән дејил, 9 әср әввәл ермәниләрн табә олдуглары башга дәвләтләрдән алмышдылар.

Әкәр ермәниләр 9 әср әввәл башга дәвләтләрә табә олараг јашадыглары Османлы императорлуғу торпагларына иддиа едирләрсә, ишди дүңјаја һөкм едән дәвләтләрдән Америка, Русија, Инкилтәрә вә башгалары да јашадыглары торпаглар үзәриндә һакимијәт иддиасында олмалыдыр?

Бу тәғдирдә Русијанын јарысындан чохуну мүхтәлиф түрк дәвләтләринә, Америка гит'әсини һәр ики материкдә јашајән јерли һиндиләрә, Инкилтәрә императорлуғу торпагларынын бөјүк гисмини әсл саһибләринә гајтармалары лазым кәл-мәздини?

Јенидән бир Мисир, Рома, Јунаһыстан, Бизанс, Әндәлис, Гызыл Орда, Сәлчүт дәвләти дирчәлтмәк, бәрпа етмәк мүмкүндүрмү?

Бунула әлагәдар бир мисал кәтирмәк истәјирәм.

Букүнкү Фәләстин вә Фәләстин гачгыналары проблеми мугајисәјә имкан верән бир мисал олдугу үчүн гыса мә'луматла кифајәтләнәчәјәм.

Јәһудиләр әсрләр боју бүтүн дүңјада кичик азлыглар шәклиндә јашамышлар, лакин сионист тәшкилатынын мүча-диләси, Америка вә Инкилтәрә халғларынын үмүми фикри вә сијасәтинә тәрәфдар олан зәнкин дин гардашыларынын көмәјилә Фәләстин торпагларына гајытдылар вә ејни иддиаларла бир дәвләт гурдулар.

1917-чи илдә 600 мин әрәб вә диқәр халғларла бирликдә Фәләстиндә 10%-дән дә аз јәһуди вар иди. Инкилисләрн орадан кетдикләри вахт 1.390.000 әрәб вә диқәр халғларын мугабелиндә дүңјанын һәр јериндән Фәләстинә көчән јәһуди-ләрн сајы 629.999 чатмышды.

Бүтүн сә'ј вә чалышмаларына бахмајараг, јенә дә әһалинин һәтта јарысыны тәшкил етмәјән бу азлыг силаһ вә пул күчүнә, харичин тәблиғаты вә көмәјилә куја мин илләр әввәл бабаларынын саһиб олдуглары бу торпаглар үзәриндә өзләриниң һагыны иддиа едирләр.

Башда Америка вә Инкилтәрә олмагла харичиләрин тәшкил етдикләри бу мүчадилә нәтичәсиндә бир милјондан чох фәләстинли башга әрәб өлкәләринә гачмаға мәчбур едилмиш вә беләликлә силаһ вә пул күчүнә јаранмыш вә мүдафиә олунан ганунсуз Исраил дәвләти гурулмушдур.

Бу фәалијәтин, арадан узун илләрн кечмәсиндән сонра букүнкү нәтичәси вә бу нәтичәјә кәләнә гәдәр ахтарылан јоллар,

көрүлмүш ишләр дүнја үчүн һәлә дә бөјүк проблем олараг галыр.

Чүнки, бир милјондан чох Фаләстин гачгынларынын бу күн мүхтәлиф шәкилләрдә дүзәлдилмиш мүвәггәти јашајыш јерләриндә мәскунлашмасы инсан һүгүтларынын кобуд шәкилдә позулмасы демәкдир. Һәтта бүтүн дүнја дәвләтләринин үзв олдуглары Бирләшмиш Милләтләр Тәшкилаты да бу мәсәлә илә әләгәдар чыхардығы гәрарлары Израилә итра етдирә билмир.

Бу күн Фаләстин вә Фаләстин гачгынлары мәсәләси үзүндән дүнјада сүлһ јенидән тәһлүкә алтындадыр.

Бу күн Фаләстин гачгынлары пәришан, Израил һәјәчанлы, эрәб дәвләтләри һиддәтли, Орта Шәрг, һәтта бүтүн дүнја нараһатдыр.

Бу һал давам етдикчә, дүнјанын раһатлығы позулачагдыр.

Буна бәнзәр бир вәзијјәтин Түркијәдә мүсбәт һәлли мүмкүндүрмү?

КҮРД—ЕРМӘНИ ИШ БИРЛИЈИ (ДАШНАК — ҺОЈБҮН)

Көрәсән түрк торпагларында һаким түрк халгынын е'тиразына рәғмән ермәни дәвләти гурулсајды, вәзијјәт нечә оларды?

Бу суалын чавабыны әввәлчә гисмән вермишдик. Совет Сосиалист Республикалары Иттифагы бир аз да бөјүјәрди, милјонларла түркләр јурдларындан дидәркин салынарды.

Ејни заманда дүнјанын о заман көрмәдији һәгигәтләри бу күн Фаләстинин тимсалында ачыгча көрмәк мүмкүндүр. Бунунла белә дүнјада белә јанлыш һәрәкәтләр һәлә давам етмәкдәдир.

Истәр ермәниләр, истәрсә үч дәвләтин әразисиндә дағынын вәзијјәтдә вә һәлә дә бир-бирилә аңлаша билмәјән гәбиләләр һалында јашајан (авропалы елм адамларынын-алимләринин ЕЛЕКЕШ јазыларындакы мә'луматлара истинад едәрәк исбат етдикләринә көрә) түркләрлә ејни иргән, ејни диндән олан вә бөјүк бир һиссәси әсрләр боју түркләр, иранлылар вә ираглыларла бәрәбәр јашајан күрдләрин тәһрик едилдикләри әрази иддиалары һагг вә әдаләт наминә чәкишмә дејил, планә әсәсән вә јалһыз бу тәһрикләри идарә едән харичи дәвләтләрин шәхси мәнфәәтләри үчүндүр.

Ермәниләр кими күрдләр дә, садәчә олараг бир васитә кими истифадә олунмагда, бөјүк дәвләтләр бу азлыгларын фачиәли

вәзијјәтдә олмасындан, мүстәгиллик арзусу илә јашадыгларындан истифадә едәрәк өз мәгсәдләринә наил олмаг үчүн онлары тәһрик вә тәшвиғ етмәкдәдирләр.

Бу план 1860-чы илдән бәри ермәниләри түркләр вә күрдләр әлјһинә тәшвиғ едән планын давамыдыр.

О заман ермәниләр тәһрик едилмәклә түрк вә күрд әһалисинин мәһви гәрарлашдырылмышды.

Бу план мүвәффәгитдә јеринә јетирилсәјди, ондан сонра да ермәниләрин ахырына чыхачагдылар. Чүнки Русија харичи ишләр назиринин тә'биринчә десәк, *"рус сәрһәдиндә ермәнисиз бир Ермәнистан"* јаратмаг Русијанын чохданкы арзусу иди.

Лакин инсанлыға вә һуманизмә јад олан бу план һәјата кечирилә билмәмиш вә милјонларла түрк, күрд вә ермәннин бир-бирини өлдүрмәсилә нәтичәләнмишди (бу мәкрли планын нәтичәсиндә "ојун"а гатылан чохсајлы инкилис, франсыз, италјан, рус, эрәб, фарс вә с. милләтләрин нүмәјәндәләринин дә һәлак олдуглары мә'лумдур).

Биринчи дүнја муһарибәси гуртардыгдан сонра сағ галмыш күрдләрә онларын табә олдуглары дәвләтләрин вәтәндашлары бу планын һәдәфи олмушдулар. Дүнјада һөкм едән дәвләтләр һеч олмәзсә мөвчуд һакимијјәтләријлә гәнаәтләниб, даһа чох газанмаг арзусу илә инсанлары бир-бирилә вурушдурмаг вә мәһв етмәкдән әл чәкмәлидирләр.

Дүнән ермәни милләтинин тәләји илә ојнајан вә јарым әср мүддәтиндә унутулмајан фачиәләрә сәбәб олантарын башында руслар дурурдулар. Онлар һәр милләтдән олдугу кими, ермәниләрдән дә муздлу гатилләр тапа билмишдиләр.

Күрдләрин һәјат вә кәләчәји илә ојнајанлар да ејнилә һәрәкәт едирләр.

Тарихдән дәрс алмајан дәвләтләр вә дәвләт адамларынын јалһыз өз өлкәләринә дејил, бүтүн бәшәријјәтә фәләкәт кәтир-мәкләри тарихи бир һәгигәтдир.

Ермәни мисалындан нәтичә чыхармајанлар бу дәфә дә күрдләри әлә алараг, онлара мүстәгил Күрдүстан хулјасыны апыламышы вә бир сыра тәшкилатлар јаратмаға башламышлар. 50 ил давам едән Бөјүк Ермәнистан, сонра Биринчи дүнја муһарибәсинин әввәлләриндә ирәли сүрдүкләри Бөјүк Әрәбистан хулјасы санки һәјата кечирилмиш вә о дәвләтләр хош күзәрән ичәрисиндә јашамагдадырлар; лакин онлар бу дәфә дә күрдләри "хошбәхт" етмәк үчүн мүстәгил Күрдүстан давасына башлајараг күрд гәбиләләринин тәшкилатландырмаға чалышырдылар.

Мұһарибә гуртарандан сонра бә'зи тәшәббүсләр ән әввәл күрд лидерләринин һәгигәти аңлајыб харичиләрә аләт олмаг истәмәдикләриндән баш тутмады. Бу тәшвиғләрә ујмаг хәјалына дүшмүш бә'зи күрд бәјләри дә ғыса заманда сәһвләрини аңла-јараг тутдуглары јолдан әл чәкдиләр.

Лакин өз мәнфәәтләрини бу бөлкәнин бәдбәхтлијиндә ахта-ран Гәрб дәвләтләри бу ишин әтәјини әлдән бурахмаг истәмәдиләр. Оңлар үчүн түрк, күрд вә ја ермәни мүнүм дејил, Орта Шәргин нефт мәнбәләри, мә'дәнләри даһа бөјүк әһәмијјәт кәсб едирди.

Бу сәбәбдән дашнаклары әлдән бурахмајыб, оңлары күрд-ләрлә иш бирлији гурмаларыны тәшкил етмәјә чалышдылар.

Түркијәдән гачмыш бә'зи мәчәрәпәрәст күрдләри тәшкилат-ландырыб, вахтилә ермәниләрә вә әрәбләрә етдикләри кими, оңлара да "Мүстәгил Күрдүстан" зәһәрини јеритдиләр.

Аңчаг күрдләрин тәкбашына бир шеј едә билмәјәчәкләри нәзәрә алынараг оңлары бу ишләрдә тәчрүбәли олан дашнак лидерләри илә бир тәшкилатда бирләшдирмәк сijasәти јеридилди.

Тәшкилатын фәалијјәтини маскаламаг вә күрд гуруруну "ојатмаг" үчүн она күрд дилиндә "мүстәгиллик" сөзү олмады-ғындан, "мәнлик" мә'насыны верән "һојбун" ады верилди. Бу сөзүн "ермәни јурду—һај бун" сөзләринә бәнзәмәси вә онун гәдимдән дашнакларын тәрәфиндән дә истифадә олунмасы һәр ики тәрәфи гане едирди.

Беләликлә тәмәли дашнак, органлары күрд, тәшкилатчысы инкилис мәхфи хидмәти олан бир чәмијјәт гурулду.

Чәмијјәт илк јығынчағыны Ирагда кечирди. Левон, Әмиризјан, Султанјан, Арис кими ермәниләрә, Шейх Сәидин гардашы Әли Рза, доктор Шүкрү, Хуршид, Еһсан Нури, Мәһмед Емин (Броски), Фәһми, Әбдүлкәрим Шәлул кими ичәриләриндә күрдлүклә әләгәси олмајанлар да күрдләрә бу јығынчагда иштирак етмәк үчүн топланмышдылар.

Икинчи јығынчаг Парисдә кәтирилмишди. Бири Ирәван, дикәри Киликија бөлкәсиндә олмагла ики Ермәнистан вә буңла-рын арасында (!) бир Күрдүстан дәвләти гурмаг гәрара алынды.

Бундан сонра Бејрутда топланан чәмијјәт ермәни Папаз-јанын рәис сечилмәси бөјүк наразылыға сәбәб олду. Күрдләр ики һиссәјә ајрылдылар. Шейх Әли Рза вә онун тәрәфдарлары

ајрылыб башга бир чәмијјәт гурдулар вә хусуси бәјаннамә илә бу ојунун маһијјәтини ачыб көстәрдиләр.

Дашнаклар арзуларына чатмаг үчүн инкилис вә фран-сызлардан көмәк алмаг, Русија вә Түркијә үзәриндә тәсирини сахламаг мәгсәдилә Авропадакы "Ағ Руслар"ы вә Түркијә харичиндәки "Һүрријјәт" фиргәси үзвләрини зијарәт етсәләр дә, истәкләринә наил олмадылар.

"Һојбун" бундан сонра бир мүддәт Суријада фәалијјәт көстәрди. Франсызлар вә инкилисәр бу тәшкилатдан истифадә етмәјә чалышдылар.

Дашнакларын бу чәмијјәтә јардым кампанијасы һнчак-ларын чәкишмәси үзүндән баш тутмады.

Дашнак-Һојбун мүштәрәк фәалијјәтинин нәтичәси олан Агры үсјаны мәълубијјәтлә нәтичәләнди. Башчылары Ирана гачдылар.

Бу һәрәкатдан сонра Алманијада чыхан "Гларус зајтунг" гәзети 11 октябр 1930-чу илдә бу һәрәкатын мәгсәдини вә кедишини үмумиләшдирәрәк јазмышды:

1. Күрдләр инкилис мә'мурлары тәрәфиндән тәшвиғ едилмиш, силаһ, һәрби сурсат вә пул јардымы алмышлар.

2. Инкилис мәтбуаты Бирләшмиш Милләтләр Тәшкила-тынын бу мәсәләјә мүдахилә етмәсини тәләб етмишди.

3. Иранлылар һәрәкатын әввәлиндә јардым көстәрмишләр.

4. Һәрәкатын мәгсәди:

а) Түркијә илә Русија арасында бир буфер дәвләт јаратмаг.

б) Түркијәнин иптисадијјатыны зәифләтмәк.

с) Түркијәни Инкиләтәрә илә мүгавилә имзаламаға мәчбур етмәк.

5. Шәрг нефтиндән фәјдаланмаг үчүн күрдләри әлә алмаг.

6. Күрдләрә һәр нөв силаһ вә һәрби сурсат вериб, өз мәнфәәтләри үчүн күрд ганы төкдүрдүләр.

21 октябр 1930-чу илдә "Фәһ-әл-Әрәб" гәзети јазмышды:

"Күрдләр әзилдиләр. Оңлары буна сөнг едәнләр үчүн түркләрин вә ја күрдләрин әзилмәси ејни дәрәҗәдә истәнилән нәтичә иди. Түркләр бу мүвәфғәғијјәтләри илә өјүмәзләр. Чүнки өләнләр оңларын гардашлары, һәмвәтәнләридир. Күрд-ләр исә јахшы дәрәс алдылар. Көрдүләр ки, әһнәбиләрин вә'дләри бир јерә гәдәрди, фәлакәт баш веринчә ортада көрүлмәз..."

Бу һәрәкәтдә ермәниләрин ролу бөјүкдүр...

Күрдләр унутмасынлар ки, шәрәфли вә гурурла долу түрк тарихиндән ајрылыраг әһнәби бојундуруғуна кирмәк фәлакәтли бир елтијатсызлыгдыр".

"Эл-Кабис" гәзети:

"Әчиби вәдләринә алданаһаг түркләр әлеһинә үсјән едәнләрин вәзијјәти көз габағындадыр... Бизи Түркијәдән бүсбүнүн аһырмаг үчүн истисмарчылар Сурија-Түркијә сәрһәд-динә дә ермәни үнсүрләрини һығырлар. Лакин бу ики милләт (түркләр вә суријалылар) тез-кеч һәмрә'ј олачаглар".

"Эл-Әһрам" гәзети:

"Түркләр әхлагына вә тарихинә көрә јүксәк бир милләтдир. Түркијәни идәрә едәнләр милләтнин руһуну вә габилитетини чох көзәл тәдгиг етмиш мәдәни инсанлардыр. Идәрә үсүлуну тамамән билән шәхсләрдир. Биздә буларә тај адамлар јохдур".

7 декабр 1930-чу илдә "Сәһәнд" (Иран) гәзети:

"Әрәбләр дејирләр ки, ағыллы адам бармағыны икинчи дәрә әгрәбин јуvasына сохмаз. Һалбуки, күрдләр өзләрини ејни јердә нечә дәрә зәһәрләтдиләр? Күрдләр, гојун өз гузусунун ајағыны басмаз, дејирләр. Бизим ајағымызы басанлар түркләр дејил-дирләр. Күрдләр ағыр бир фәләкәтә дүчәр олдулар. Бу нәтичә үчүн чалышанлар да мурадларына чатдылар".

Ағыр үсјанынын ачы нәтичәләриндән күрдләр дәрә алмыш, онлары тәшвиғ едәнләрин маһијјәтини аламышдылар. Дашнакларын вә Бәдирханиләрин сәбәб олдуғу бу фәләкәт ермәниләр арасында да чәкишмәјә сәбәб олмушду. Һнчак вә Рамгавар партијалары да дашнаклара гаршы чыхмыш, һәтта дашнаклардан бәзиләри үзв олдуғлары партијалардан чыхмышдылар.

Дашнак-Һојбун мүштәрәк чәмијјәти Авропада бир мүддәт өз програм вә тәблиғатларына давам етмиш, јардым алмыш, китаблар нәшр етмиш, конфранслар кечирмиш, лакин бир чох күрд гәбиләләринин вә харичдәки ермәниләрин мүхалифлији нәтичәсиндә өз варлыгларыны итирмишдиләр.

ТАРИХДӘ ЕРМӘНИ МУҢАЧИРӘТЛӘРИ ВӘ КӨЧҮРМӘЛӘРИ

Китабын әввәлиндән вердикимиз тарихи мәлүмәтләр көстәрир ки, ермәни милләти әсрләр боју даим онлара һаким олан дәвләтләр тәрәфиндән сјаи, дини, итисади вә мәдәни тәзјигләрә мә'руз галмышдыр.

Бунлардан бири мәчбури көчләрдир. Бу һал ермәни милләтинин бүтөв бир халг кими тәшәккүл тапмамасынын башлыча сәбәбидир.

Әсәд "Тарихдә ермәниләр вә ермәни мәсәләси" адлы әсәриндә јазыр:

"Ермәнистан чохсајлы көчләрин, истилачы ордуларын кечиди, мејданы олдуғундан, бурадан вахташыры бир чох муһачир-рәтләр баш вермиш, тарих бојунча аһры-аһры јерләрдән кәлмиш милләтләр дә бурада јерләшмишләр".

Христианлыгдан әввәл иранлылар вә ермәниләр арасында атәшпәрәстлик мүштәрәк бир дин иди. Ермәниләрин сонрадан христианлығы гәбул етмәләри онлары бизанслыларә јахынлашдырды. Сасани һөкмдарлары ермәниләри тәкрат атәшпәрәстлијә чәлб етмәк үчүн чалышдылар. Онлары Әрдәшир, Хосров, минләрчә ермәнини Иранын ичәриләринә, II Шапур бир чох шәһәрләри дағытдыгдан сонра 70 мин ермәнини Парфијаја Иран әразисинә көчүрдүләр.

Дин муһарибәләри, әрәбләрин Сасани императорлуғу үзәриндә гәләбәсилә сонә чатдығы вахт чохсајлы ермәниләр әрәб өлкәләринә көчүрүлмүшдүләр.

Ермәниләрин вәзијјәти Бизанс императорлуғу дәврүндә даһа да ағыр олмушду. Бизанслылар ермәниләри мәзһәб аһрылығына вә хәјанәт етдикләринә көрә тез-тез јер дәјишмәјә мәчбур едирдиләр.

Император II Јустиниан Ермәнистан әразисини ермәниләрдән тәмизләмәк үчүн онлары мүхтәлиф әразиләрә көчүрмүшдү.

582-чи илдә император Маврики чохсајлы ермәниләри Тракијаја көчүрмүшдү.

ҮIII јүзилликдә Y Константиин Гопронум ермәниләрин күтләви көчүрүлмәләрини тәшкил етмишди.

X јүзилликдә император II Васили ермәниләри Македо-нијаја, Фессалијаја, Болгарыстана көчүртмүшдү.

Киликијаја Сәлиб јүрүшләри заманы чохсајлы ермәниләр Кипрә, Критә, Италијаја, моғолларын истиласы дәврүндә исә Казан вә Астрахана көчмүшләр.

I Шаһ Аббас ермәниләри Иранә көчүртмүшдү.

Түркмәнчәј муғавиләси истәр Иран, истәрсә дә Русија әразисиндә јашајан халглар үчүн истәдикләри јерләрә көчмәк вә јашамаг һүгүтуну гәбул етмишди. Әввәлдән Иранда јашамыш вә сонрадан ораја көчүрүлмүш ермәниләр јенә Русија әразисинә көчдүләр. Аббас Мирзә бу көчүн гаршысыны алмаг мәгсәдилә, онларын Русијада әскәрлијә көтүрүлчәкләрини, кәлә вәзијјә-тинә дүшәчәкләрини онлара изаһ етдикдә ермәниләр "бир христиан мәмләкәтиндә гуру от јемәк, Иранда чәрәк јемәкдән

јахшыдыр" дејэрэк Русијага көчдүлөр. Мүһачир ермәниләр үчүн руслар Ирəвəндə, Нəхчывəндə, Гəрəбəгдə жəшəйш мəнтəгəлəри аырдылар. Мүһачир ермəнилəрə оилəрдəн 20 ил верки алынмəжəчəгыны вəд етмишдилəр. Јəлнəз Əрзурум, Гəрс вə Бəзəзиддəн 70 мин ермəни көчүрүлмүшдү (һəзырда бүтүн дүнжə фəрјадлə сəс салыб Гəрəбəгын оилəрын атə-бəбə јурду олдуғуну дејəн ермəнилəр дə о замəнлəр руслар тəрəфиндəн мүсəлмəн торпəгларына јерлəшдирилəнлəрдир, — редаксиядан).

Руслар 1778-чи илдə Крымдакы бүтүн ермəни аилəлəрини Русијага көчүртдүлөр. Оилəрын јерлəринə руслар јерлəшдирилди. Көчүрүлмүш ермəнилəри исə ачлыг вə сојутдан мəһв олдуғлары Ногај чөллəринə көндəрдилəр.

1828-чи ил Русија-Түркијə мүһарибəсиндə ермəнилəр түрклəрə гаршы русларə чох көмəк етмишдилəр. Османлыларын интиғамындан горхан Əрзурум дин хадими јепископ Карəпет Əрзурум, Гəрс вə Шəрги Бəзəзиддəн 90 мин ермəнинин Русијага мүһачирəтини тəшкил етмишди. Бу ермəнилəр о замəн Александропол (Күмрү) вə Күрчүстанда јерлəшдирилмишдилəр.

ИРАН ЕРМƏНИЛƏРИНИН ИСТИГЛАЛ МҮЧƏДИЛƏЛƏРИ

Биз бу китабда түрк-ермəни мүчəдилəлəри һəггында гыса мəлүмат вермəјə чəлышдыг, лəкин бүтүн бу һəдисəлəр бəш верəркəн Иран һəкимийјəти алтында олан ермəнилəрин дə бир нечə истиглал мүчəдилəлəри олмушдур. Бу фəəлийјəтлəр һəггында да гысачə мəлүмат вермəјə чəлышчəғам.

1. Иран һəкимийјəти алтындакы ермəнилəри гуртармəг үчүн Пəнадан көмəк истəмəк фикри илк дəфə Степан вə Микаел адында ики католикос тəрəфиндəн ирəли сүрүлмүш вə бəш тутмəмьшды.

2. 1678-чи илдə католикос Акоп Чугəјеси ејни мəгсəдлə тəшəббүс көстəрмиш, Аврəпə дөвлəтлəри илə əлəгə јəратмəг үчүн католикосун рəһбəрлийи илə бир һəј'əт көндəрилмишди. һəј'əт Истанбула кəлинчə католикос əлмүш, һəј'əтин үзвлəриндəн Исраил Ори адлы бир ермəни иллəрчə Аврəпадə долашмьш, Франсəдə əскəри хидмəтдə олмуш, инкилислəрə əсир дүшмүшдүр. Нəһəјəт, Алмəнијага кедəрəк, Пəлатинə шəһзəдəsi Иохəнн Вилһелми инəндырмəғə чəлышмьшдыр ки, Ермəнистан тəхт-тəчы она верилəчəкдир.

Даһə сонрə I Пјотру бу фəəлийјəтə гəшмəг үчүн бу дəфə Иран Ермəнистаныны чəрə бəјун олмуш, əвəзиндə јəрдьм вəди алмьш вə Пјотру Гəфғəзə гəдəр кəтирсəлəр дə о, Иранə гаршы мұдахилə едəчəји тəгдирдə османлыларын буна бикəнə гəлмəжəчəгларындан чəкинəрəк ермəни əвəнтүрасындан вəз кечмишдир.

3. 1769-чу илдə католикос Һовсеп Аргутјан Русијага мүрəчийəт едəрəк Османлы вə Иран торпəглары илə Русија арасында Арəрат дөвлəти гурулмасы тəклифини ирəли сүрмүшдү. Лəкин 1791-чи илдə императричəнин əлүмү, даһə сонрə Русијанын гаршылашдығы проблемлəр бу лəјиһəнин һəјəтə кечирилмəсинə имкəн вермəди.

4. 1813-чү илдə Русија—Иран мүһарибəсиндə ермəнилəрин көстəрдији көмəјə кəрə мүһарибəдəн сонрə рус чəры ермəнилəрə тəшəккүр етмишди.

1826—28-чи иллəрдəки мүһарибəдə дə ермəнилəр католикос Нерсес Аштаракесинин рəһбəрлийи алтында русларə көмəк етмишдилəр. Бүтүн истəклəри мүстəгил Ермəнистан гурулмасы үчүн русларын көмəјини əлдə етмəк иди. Лəкин 1828-чи илдə Түркмəнчəј мұтавилəсинин бəғланмасы илə əлəгəдар истəдиклəри торпəгларын Русијага верилмəsi оилəрын үмидлəрини бəшə чығартмьшды.

Бүтүн бунлар, Иранə тəбə олан ермəнилəрин əсəс мүчəдилəлəри олмушдур. Бурадə чох мүнүм бир чəһəтə дигтəти чəлб етмəк истəрдим. Ермəнилəрин бүтүн һэрəкатларыны истигəмəтлəндирəн, оилəрə рəһбəрлик едəн вə мəдди јəрдьм көстəрəнлəр һəмишə католикослар олмушлар.

Бу чəһəт ермəнилəрин тарихлəри бəјунчə чəкдиклəри изтирəбларын, фəлəкəтлəрин сəбəблəрини гисмəн изəһ едир. Хəлг үзəриндə дини нүғузуларындан истифəдə едəрəк, сийəси мəгсəдлəрлə миллəтлəрини фəлəкəтə сүрүклəмəк нəдəнсə бə'зи дин хадимлəринин вəз кечмəдиклəри бир хусусийјəтдир.

Бу һəл хусусилə ермəнилəрдə, јунəнлардə вə болғарлардə дигтəти чəлб едəчəк гəдəр əјдын көрүнүр.

Инсанларын, миллəтлəрин вə əлəлхусус дөвлəт адамлары илə дин хадимлəринин бу тарихи һəгигəтлəрдəн ибрəт дəрсин алмалары сон дэрəчə вəчибдир.

МУАСИР ТҮРК—ЕРМЭНИ МУНАСИБЭТЛЭРИ

ТҮРК ДИПЛОМАТЛАРЫНА, МИССИЈАЛАРЫНА
ВЭ ТЭШКИЛАТЛАРЫНА ГАРШЫ
ЕРМЭНИ ТЕРРОРУ.
НАДИСЭЛЭРИН ЗАМАНЫ, МЭКАНЫ
ВЭ ХРОНОЛОЖИАСЫ

27 январ 1973-чү ил, АБШ (Санта-Барбара, Калифорнија): Түркиянин Лос-Анжелесдеки Баш консулу Мехмет Бајдар вэ консул Баһадур Дамир 78 жашлы Америка вэтандашы ермэни Гуркен (Гаракин) Јаникјан тэрэфиндэн шәһид едилмишләр.

Ујдурма бир бәһанэ илэ Санта-Барбарадакы бир отелэ дэ'вэт едәрэк онлары тапанча илэ өлдүрән Јаникјан чинајетдән сонра тутуларак өмүрлүк һәбс чэзасына мәнкум едилмишдир. 31 январ 1984-чү илдэ хәстәлик вэ гочалыға кәрә бурахылмыш Јаникјан 27 феврал 1984-чү илдэ өлмүшдүр.

Түрк дипломатларына гаршы илк террор кими гижмәт-ләндирилән бу ики нәфәрин өлдүрүлмәси сонракы чинајетләр зәнчирини давам етдирәчәк вэ мүтәшәккил ермэни терроруна өрнәк олачагдыр. Бәлкә дэ бу планлашдырылмыш террорун башланғычы үчүн ишарә иди.

4 апрел 1973-чү ил, Франса (Парис): Түркия Баш консуллуғуна вэ ThJ (Түрк һава Јоллары) бүросуна гаршы тәрәдилән вэ мадди зәрәрә сәбәб олан бомба партладылмасыны өз үзәринә көтүрән олмаса да, бастынын ермәниләр тәрәфиндән тәрәдилдији шүбһәсиздир.

26 октјабр 1973-чү ил, АБШ (Нју-Јорк): Түрк Информасија Бүросуна бомба пакети илэ тәчавүз акты полис тәрәфиндән зәрәрсизләшдирилмишдир. Тәчавүз Јаникјанын террористләри тәрәфиндән һазырланмышды.

20 январ 1975-чи ил, Ливан (Бејрут): Дүңја Килсәләр Шурасы Бејрут бүросунун бомбаланмасына гәрар верилдији мә'лум олмушдүр.

7 феврал 1975-чи ил, Ливан (Бејрут): Түрк Информасија вэ Туризм Бүросуна бомба илэ тәчавүз заманы бомбаны зәрәрсизләшдирәркән партлајышдан ливанлы полис нәфәри јараланмыш, тәчавүзү ермәни террорчу групу АСАЛА-нын Јаникјан групу өз үзәринә көтүрмүшдүр.

20 феврал 1975-чи ил, Ливан, (Бејрут): 1 кг-лыг бомба илэ ThJ (Түрк һава Јоллары) бүросуна тәчавүз хејли мадди зијана сәбәб олмушду. Тәчавүзү АСАЛА-нын Јаникјан групу тәшкил етмишдир.

22 октјабр 1975-чи ил, Австрија (Вјана): Түркиянин Вјанадакы Салаһијјәтли сәфири Даниш Туналыкил сәфирлијә тәчавүз едән 3 террорчу тәрәфиндән шәһид едилмишди. Тәчавүзү АСАЛА террорчулары етмиш вэ гачмышлар.

24 октјабр 1975-чи ил, Франса (Парис): Түркиянин Парисдеки Салаһијјәтли сәфири Исмајыл Ерезин автомобилинә атылан күлләләрдән сәфир Ерез вэ сүрүчү Талыб Јенәр өлмүшләр. АСАЛА вэ Ермәни Сојғырымы Әдаләт Командасы террорчулары гачмышлар.

28 октјабр 1975-чи ил, Ливан (Бејрут): Түркия сәфирлијинә атылан ракет чидди мадди зәрәр вурмушдүр. Террор АСАЛА тәрәфиндән тәрәдилмишдир.

16 феврал 1976-чы ил, Ливан (Бејрут): Түркия сәфирлијинин баш катиби Октар Чирит саат 18.45-дә һәмра проспектиндеки бир салонда террорчу тәрәфиндән тапанча илэ өлдүрүлмүшдүр. Террорчу гачмыш, чинајет АСАЛА тәрәфиндән тәшкил олунмушдүр.

17 мај 1976-чы ил, Федератив Алманија (Франкфурт, Ессен, Көһн): бу шәһәрләрин консуллуғларына бомба илэ бастынылар нәтичәсиндә бејүк мадди зәрәр дәјмишдир. Бастыны һеч бир тәшкилат өз үзәринә көтүрмәмиш, јалыз аноним телефон васитәсилә онун ермәниләр тәрәфиндән тәрәдилдији билдирилмишдир.

28 мај 1976-чы ил, Исвечрә (Сүрих): Гарантија банкына вэ Түркия Чалышма Атташесинә бомба бастынылары нәтичәсиндә мадди зәрәр дәјмишдир. Туризм Атташелији бүросуна гојулмуш бомба зәрәрсизләшдирилмишди. Бастынылар Ермәни Сојғырымы Әдаләт Командасы тәрәфиндән едилмишдир.

2 март 1977-чи ил, Ливан (Бејрут): Түркия сәфирлијинин һәрби атташеси Баһәддин Гарагаја илэ идарә атташеси Елхан Өзбабачанын автомобиллеринә бомба атылмыш, террорчуларын АСАЛА-дан олдуглары үзә чыхмышдыр.

14 мај 1977-чи ил, Франса (Парис): Түркия Туризм Бүросуна бомба илэ басгын чидди мадди зэрэр вурмуш, басгын Јени Ермәни Мугавимәти тәшкилаты тәрәфиндән едилмишдир.

29 мај 1977-чи ил, Истанбул: Истанбулун түркләр тәрәфиндән фәтһ едилмәсинин 524-чү илденүмүндә Ататүрк һава лиманында вә Сиркәчи дәмирјол стансијасында чох күчлү партлајышлар олмуш, 6 нәфәр өлмүш, 52 нәфәр јараланмышдыр. Әтраф биналарда бөјүк дағынтылар олмушдур. Телефонла Франс-Пресс акентлијинә басгыннын ермәни группалары тәрәфиндән едилдији билдирилмишдир.

6 ијун 1977-чи ил, Исвечрә (Сүрих): түрк эсилли Нүсеји Бүлбүлүн мағазасына бомба атылмыш, нәтичәдә бөјүк мадди зәрәр дәјмиш, бомба атанын кимлији мәлум олмамшдыр.

9 ијун 1977-чи ил, Италија (Рома): Ватикандакы Сәләһијјәтли сәфир Таһа Чарыма саат 13.45 радәләриндә иғамәткаһы гаршысында 2 террорчу атәш ачараг ону ағыр јараламышлар. Таһа Чарым һәмин күн хәстәханада өлмүшдур. Террорчуларын Ермәни Сојгырымы Әдаләт Командасындан олдуглары билинмишдир.

4 октјабр 1977-чи ил, АБШ (Лос-Анжелес, Калифорнија): ермәниләр һаггында һәгигәти јазан проф. Станфорд Шоунун еви гаршысында бомба партладылмышдыр. Бомбаны 28 Мај Ермәни Группунун партлатдығы телефонла билдирилмишдир.

2 јанвар 1978-чи ил, Белчика (Брүссел): ичиндә бир түрк банкы јерләшән бина бомба илэ дағыдылмышдыр. һадисә Јени Ермәни Мугавимәти тәрәфиндән төрәдилмишдир.

3 јанвар 1978-чи ил, Инкилтәрә (Лондон): бир түрк банкына едилән бомба басгынны бөјүк дағынтыја сәбәб олмушдур. һадисәни Јени Ермәни Мугавимәти тәшкилаты төрәтмишдир.

2 ијун 1978-чи ил, Испанија (Мадрид): Испанијадакы Түркиянин Сәләһијјәтли сәфири Зәки Күнәралпын автомобилнә 3 террорчу тәрәфиндән ачылан атәшлиә сәфирин арвады ханым Нечла Күнәралп вә тәгаүдчү сәфир Бәшир Балчыоғлу орадача өлмүш, сүрүчү Антонио Торрес ағыр јараланмыш вә хәстәханада өлмүшдур. Террорчулар гачмышлар. һадисә Ермәни Сојгырымы Әдаләт Командасындан тәрәфиндән төрәдилмишдир.

6 декабр 1978-чи ил, Исвечрә (Ченеврә): Түркия сәфирлијинә едилән вә бөјүк мадди зәрәр вуран бомба басгынны Јени Ермәни Мугавимәти тәрәфиндән едилмишди.

17 декабр 1978-чи ил, Исвечрә (Ченеврә): Түркия һава Јоллары бүросуна едилминш бомба басгынны нәтичәсиндә бөјүк мадди дағынты олмушдур. Басгынны АСАЛА тәшкил етмишдир.

8 ијул 1979-чу ил, Франса (Парис): Түркия һава Јоллары эмәк мүшавирлији вә туризм бүроларына бомба илэ басгынны Ермәни Сојгырымы Әдаләт Командасы етмишдир.

22 август 1979-чу ил, Исвечрә (Ченеврә): Ченеврәдәки консул Нијази Адалынын автомобилниң бомба атылмыш, Адалы тәсәдүфән хилас олмуш, ики исвечрәли јараланмышдыр, суи-гәсди АСАЛА етмишдир.

27 август 1979-чу ил, Федератив Алманија (Франкфурт): Түркия һава Јоллары бүросуна АСАЛА-нын бомба илэ басгынны бөјүк мадди зәрәр вурмушдур.

4 октјабр 1979, Данимарка (Копенһаген): Түркия һава Јоллары бүросу јахынлығында партладылан бомбадан ики данимаркалы јараланмыш, хејли мадди дағынты олмушдур. Террор АСАЛА тәрәфиндән һәјата кечирилмишдир.

12 октјабр 1979-чу ил, Нолландија (Һаага): Түркия Сәләһијјәтли сәфиринин 27 јашындакы оғлу Әһмәд Бәнләрин автомобилнә бир террорчунун ачдығы атәшдән Әһмәд Бәнләр һадисә јериндә өлмүш, террорчу гачмышдыр. Чинајәт Ермәни Сојгырымы Әдаләт Командасы вә АСАЛА тәрәфиндән төрәдилмишдир.

30 октјабр 1979-чу ил, Италија (Милан): Түркия һава Јоллары бүросуна АСАЛА тәрәфиндән атылан бомбадан бөјүк мадди зәрәр дәјмишдир.

8 нојабр 1979-чу ил, Италија (Рома): Түркия сәфирлијинин туризм мүшавирлијинә АСАЛА-нын бомба басгынны нәтичәсиндә бөјүк мадди зәрәр дәјмишдир.

Ермәниләрин мүхтәлиф террорчу тәшкилатлары тәрәфиндән бүтүн дунја өлкәләриндә түркләрә, Түркиянин дипломатларына вә ајры-ајры тәшкилатларына гаршы едилән суи-гәсдләрин, басгынларын сајы-һесабы јохдур.

Бу китабда сәнәдләндирилминш террор актларынын һамысыны ајрылыгыда көстәриб охучуларымызы јормамаг үчүн буиндә сонракы һадисәләрин јалныз илини, јерини вә сајыны көстәрмәклә кифәјәтләнәчәјик:

Ермәни террорчулары ән чох онлара һәминә арха олмуш, онларын бәд әмәлләринә дәстәк вермиш Франсада фәалијјәт көстәрмишләр. Белә ки, 1979—82-чи илләрдә бу өлкәдә ермәни террорчулары 61 һадисә төрәтмишләр. Буилардан 1979—2,

1980—9, 1981—9, 1981—22, 1982—6, 1983—9, 1984—3, 1985—2, 1986—8 террор чинајетләри төрәдилмишдир.

Ермәни террорчуларынын фәалијәтинә көрә икинчи јердә Америка Бирләшмиш Штатлары дурур. Бурада 4 илдә 19 террор әмәлијаты баш вермишдир. Белә ки, 1980—4, 1981—5, 1982—8, 1984—2 һадисә төрәдилмишдир. Иранда 4 илдә 18 террор акты баш вермишдир: 1980—1, 1981—3, 1983—6, 1984—8. Исвечрә вә Ливанын һәр бириндә 15 һадисә мұвафиг олараг 3 вә 7 илдә төрәдилмишдир, Италијада 3 илдә 11, Канадада 2 илдә 7, Белчикада 4 илдә 6, Испанија вә Инкилтәрәдә мұвафиг олараг 2 илдә 5 вә Инкилтәрәдә 3 илдә 5, Јунаныстан, Австралија, Данимарка вә Алманијада һәр бириндә 3, Австралијада 2, Нидерланд, Болгарыстан, Лүксембург вә Југо-славијанын һәр бириндә 1 террор басыны олмушдур.

Гејд: Јухарыда көстәрилән дөврләрдә (1979—1986) ермәни-ләрин мұхтәлиф адларла гулдур басгыплары тәшкил едән террорчу группалары тәрәфиндән дүнјанын мұхтәлиф јерләриндә түрк дипломатларына, иш адамларына, туристләринә, вәтәндашларына јалһыз түрк олдуғлары үчүн суи-гәсдләр едилмишдир. Бу дөврдә террорчу бомбаларындан, күллә-ләриндән 84 нәфәр шәһид олмуш, 316 нәфәр исә мұхтәлиф дәрәчәли хәсәрәтләр алмышлар. Дөвләт биһаларына, сәфирлик-ләрә, турист мәркәзләринә, нәглијјат васитәләринә бөјүк мадди зәрәр вурулмушдур.

Будур бүтүн дүнја гаршысында өзләрини зијалы, мәдәни, јазыг, түркләр тәрәфиндән гырылыб әзилмиш кими көстәрән ермәниләр вә онларын әмәлләринин нәтичәси! (*редаксијадан*)

МҮНДӘРИЧАТ

Өн сөз: Милли гаршыдурма вә ермәни проблеми (*Исмајыл Вәлијев*)..... 3

Биринчи һиссә

Ермәниләрин тарихи вә бу тарихин кимләр тәрәфиндән јазылмасы	7
Ермәнистан адландырылан дијар	7
Ермәни тарихи һаггында мұхтәлиф фикирләр	9
Ермәниләр Македоһијалы Искәндәрдән сонра	11
Парфија дөврү	12
Иран идарәчилији дөврү	15
Киликија ермәниләри	16
Нәтичә	19
Ермәни иргә	20
Ермәниләрин хусусијәтләри	22
Ермәни дили	23
Ермәни әдәбијаты	24
Ермәниләрдә дин	25

Икинчи һиссә

Түрк—ермәни мұнасибәтләри (1048-1914)	30
Османлылардан әввәлки вәзијјәт	30
Башланғычдан 1839-чу илә гәдәр Османлы—ермәни мұнасибәтләри	31
1839—1860-чы илләрдә түрк—ермәни мұнасибәтләри	41
1860—1914-чу илләр түрк—ермәни мұнасибәтләри	44

Үчүнчү һиссә

Түркиядә ермәниләр	60
Ермәни мәсәләси	60
Османлы дөвләти хидмәтиндә ермәниләр	62
Османлы идарәсиндә ермәниләрин бир-бирилә мұчадиләләри	71
Ермәни комитәләри вә чәмијјәтләри	75
Ермәни чәмијјәтләри	76
Ән мәһһур ермәни комитәләри	79
Түркиядә ермәни үсјанлары	87
Үсјанлар	88

Тарихдә түрк—ермәни мүнәсибәтләринин сон сәһифәси.....	99
Он ил әввәлки сәһбәт.....	101
Биринчи дүнја мүнәрибәси.....	110
Гафгазын ишғалы.....	125
Мудрос сүлһү дөврү.....	128
Түрк истиглал мүнәрибәсиндә түрк—ермәни мүнәсибәтләри.....	138
Севр сүлһ мугавиләси.....	139
Ермәниләр Лозаннада.....	140
Әһали вә әһалинин сыхлығы бахымьндан ермәни мухтаријјәти вә ја истиглаліјјәти мәвзусунда бир етүд.....	141
Күрд—ермәни иш бирлији (Дашнак—Һојбун).....	144
Тарихдә ермәни мүнәширәтләри вә көчүрмәләри.....	148
Иран ермәниләринин истиглал мугадиләләри.....	150
Чағдаш түрк—ермәни мүнәсибәтләри.....	152
Түрк дипломатларына, миссијаларына вә тәшкилатларына гаршы ермәни террору. Һадисәләрин заманы, мөканы вә хронологијасы.....	152

Бәдди редактору *Илјас ЗӘНКӘЗУРЛУ*

Техники редактору *Сәлим ӘһМӘДОВ*

Корректору *Фаят ҺҮСЕЙНОВ*

"Азәрбајҗан Енсиклопедијасы" НПБ-нин
компүтер мәркәзиндә јығылып чапа һазырланмьлпдыр.

Мәркәзин мүдирі *Күлбәниз ГОҶАЈЕВА*

Компүтер тәртибатчылары *Есмјра ЧАБАРОВА,*
Мейрибан ӘЛИЈЕВА

Јығылмаға верилминди 24.06.97. Чапа имзаланмьшдыр 30.03.98.

Форматы 84x108 1/32. Шәрти чап вәрәги 8,4.

Һесаб-һәһпр. вәрәги 9,2. Сифарыш 26. Тиражы 1000.

Гимәти мугавилә илә.

Азәрбајҗан Республикасы Мәтбуат вә Информасија Назирлији
"Азәрбајҗан Енсиклопедијасы" Нәшријат-Полиграфија Бирлији
Бақы, 370004, Бөјүк Гала күчәси, 41

"Улу" Истәһсалат-Коммерсија фирмасы.
Бақы, Һ.Аслаһов күчәси, 47

М.Сәди Кочаш
ТАРИХДӘ ЕРМӘНИЛӘР
ВӘ ТҮРК—ЕРМӘНИ МУНАСИБӘТЛӘРИ
(Азәрбајҹан диләтә)

Тәрҹүмә едәни *Шяһт Гәдимов*
"Азәрбајҹан Енҹиклопедиясы" НПБ,
Бақы — 1998